Ëè¿âñüêèé íàö³îíàëüíèé óí³âåðñèòåò ³ìåí³ Òàðàñà Øåâ÷åíêà
²íñòèòóò ïîë³òè÷íèõ ³ åòíîíàö³îíàëüíèõ äîñë³äæåíü ÍÀÍ Óêðà¿íè
Àñîö³àö³ÿ í³ìö³â Óêðà¿íè

Àòí³÷íà ¡ñòîð³ÿ Íàðîä³â Європи

AE I ONE 16

Ì³ìö³ â åòíîêóëüòóðíîìó
ïðîñòîð³ Óêðà¿íè

Ethnische Geschichte der Völker Europas

Nr.16

Deutsche in der ethnisch kulturellen Freiheit der Ukraine

Êè¿â
ÓÍ²ÑÅÐÂ
2004

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 16. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – 176 с.

Редакційна колегія:
А.Г. СЛЮСАРЕНКО, д-р іст. наук (голова);
І.Ф. КУРАС, академік НАН України;
В.К. БОРИСЕНКО, д-р іст. наук (відповідальний редактор);
М.І. ГЛАДКИХ, д-р іст. наук;
Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, д-р іст. наук;
В.І. СЕРГІЙЧУК, д-р іст. наук;
В.В. ПИЛИПЕНКО, канд. іст. наук (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:
01033, Київ, вул.Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства

Рецензенти:
д-р іст. наук Г.А. СКРИПНИК
д-р іст. наук В.Н. СТАНКО

Відповідальна за випуск канд. філолог. наук М.В. ГРИМИЧ

Видання здійснене за фінансової підтримки Ґете-Інституту в Києві

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “історичні науки”.
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4.)

Видання змакетоване і надруковане на обладнанні, наданому Міжнародним Фондом “Відродження"

© Ó Í ²ÑÅÐÂ, 2004

З М І С Т
INHALT

Олег БАРАНКОВ. Заселення німцями Чернігівщини у XVIII столітті. *6*
Oleg BARANKOW. Besiedlung des Tschernigewer Gebiets durch Deutsche im 18. Jh.

Олена БАЧИНСЬКА. Українці та німці в південній Бессарабії: Деякі аспекти взаємодії в XIX столітті. *13*
Olena BATSCHYNSKA. Ukrainer und Deutsche im südlichen Bessarabien: Einige Aspekte des Zusammenwirkens im 19. Jh.

Марина БЄЛІКОВА. Адміністративне управління менонітських колоній Півдня України (1789 – 1917 рр.). *16*
Maryna BJELIKOWA. Admistrative Verwaltung der menonischen Kolonien des Südens der Ukraine (1789 – 1917).

Світлана БОБИЛЬОВА. Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення й розвиток (XIX – початок XX ст.). *22*
Svetlana BOBYLJOWA. Bildungssystem in den deutschen und menonischen Kolonien im Süden der Ukraine: Entstehung und Entwicklung (das 19. – Anfang des 20.Jh.).

Наталія ВЕНГЕР. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). *29*
Natalia WENGER. Menonisches Unternehmertum und Entwicklung des Maschinenbaus im Süden der Ukraine (die 30-er Jahre des 19.Jh. – 1914).

Ігор ВИННИЧЕНКО, Дмитро ВИННИЧЕНКО . Німці в історії Київського університету. *37*
Igor WYNNYTSCHENKO, Dmytro WYNNYTSCHEKO. Deutsche in der Geschichte der Kiewer Universität.

Тетяна ГОРБАНЬ. До питання політичних пріоритетів німців України в період національно-демократичної революції 1917 – 1920 років. *43*
Tatjana GORBAN. Bezüglich der Frage der politischen Prioritäten von ukrainischen Deutschen in der Periode der national-demokratischen Revolution 1917 – 1920.

Олександр ДИНГЕС, Юлія ДИНГЕС. Динаміка та обсяг еміграції членів ДО НКТН "Відергебурт" до ФРН в 1989 – 2003 роках. *49*
Olexander DYNGES, Julija DYNGES. Dynamik und Emigrationsumfang von Mitgliedern zur nationalen Kulturgesellschaft der Deutschen "Wiedergeburt" in die BRD 1989 – 2003.

Наталія ДІАНОВА. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття. *56*
Natalia DIANOWA. Formung und Entwicklung der deutschen Kolonien in den Städten der südlichen Ukraine Ende des 18. – zur ersten Mitte des 19- Jh.

Ігор ІВАНЬКОВ. Німецькі колонії Півдня України та голод 1932 – 1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини). *60*
Igor IWANKOW. Deutsche Kolonien im Süden der Ukraine und Hunger 1932-1933 (nach den Archivdokumenten der östlichen okkupierten Territorien faschistischen Deutschlands).

Валерій КАЙГЕР. Німці в Україні: депресивні прояви як показники етнофункціональної дезадаптації. *67*
Walerij KEIGER. Deutsche in der Ukraine: depressive Erscheinungen als Merkmale der ethnisch-funktionalen Desadoption.

Наталія КРИШИНА, Григорій САВЧЕНКО. Діяльність німецьких економічних організацій в Україні у 1918 році. *73*
Natalia KRYSCHYNA, Grygorij SAWTSCHENKO. Tätigkeit der deutschen Wirtschaftsorganisationen in der Ukraine im Jahre 1918.

Федір КУЛЯ, Петро ПЕТРИЩЕ. Закарпатське обласне товариство німців "Відродження". *78*
Fedir KULJA, Petro PETRYSCHTSCHE. Sakarpater Gebietsgesellschaft der Deutschen "Wiedergeburt."

Наталія ЛАЗАР. Становище німецької меншини в Україні, Польщі та Словаччині (спроба порівняння). *84*
Natalia LASAR. Zustand der deutschen Minderheit in der Ukraine, der Slowakei und in Polen (Versuch eines Vergleichs).

Катерина ЛЯХ. Етнокультурні контакти німецьких колоністів Півдня України у світлі лінгвістичних даних. *90*
Katherina LJACH. Ethnisch-kulturelle Kontakte der deutschen Kolonisten des Südens der Ukraine im Lichte von linguistischen Angaben.

Наталія МАКАРЕНКО, Ольга ПЕЧЕНІЖСЬКА. Культурне та суспільне життя німецьких поселенців на Півдні України в кінці XIX – початку XX століття. *98*
Natalia MAKARENKO, Olga PETSCHENISHSKA. Kultur- und Gesellschaftsleben der deutschen Umsiedler im Süden der Ukraine Ende 19.-Anfang 20- Jh.

Ігор МЕЛЬНИЧУК. Магдебурзьке право Східного Поділля. *103*
Igor MELNYTSCHUK. "Magdeburger Recht des Östlichen Podilljys".

Надія МИРОНЕЦЬ. Україна в житті та творчості Освальда Бурґгардта (Юрія Клена). *106*
Nadija MYRONEZ. Die Ukraine im Leben und im Schaffen von Oswald Burghardt (Jurij Klen).

Валентина НАДОЛЬСЬКА. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження. *114*
Valentina NADOLSKA. Deutsche in Wolynien: Entwicklungsstufen der Diaspora und die moderne nationale Kulturwiedergeburt.

Олександр ОГУЙ. Формування німецьких колоній на Буковині у XVIII – XX століттях: соціально-економічні та мовні аспекти. *120*
Olexander OGUJ. Formung der deutschen Kolonien in der Bukowina im 18. – 20.Jh.: sozial wirtschaftliche und sprachliche Aspekte.

Віктор ПАНАСЮК. "Волинська політика" воєвод Г. Юзевського та А. Ґавке-Новака 1928 – 1939 років: проблеми україно-та німецькомовної освіти. *126*
Viktor PANASJUK. "Wolyniener Politik" von Heerführern G.Jusewskyj und A.Gawke-Nowak 1928 – 1939: Probleme der ukrainisch- und deutschsprachigen Bildung.

Олександр САМОЙЛЕНКО. Наукова та педагогічна діяльність М.Х. Бунге. *132*
Olexander SAMOJLENKO. Wissenschaftliche und pädagogische Tätigkeit von M.Ch.Bunge.

Василь СИВОЛАПОВ. Німецькі колонії на терені Луганської округи у 20 – 30-ті роки XX століття. *137*
Wasyl SYWOLAPOW. Deutsche Kolonien auf dem Territorium der Lugansker Region in den 20er – 30er Jahren des 20. Jh.

Олексій СОКИРКО. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини. *141*
Olexij SOKYRKO. Deutsche Freiwillige in der Hetmanarmee der Periode von Chmelnizkyj.

Сергій СТЕЛЬМАХ. Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX – початок XX ст.) *148*
Serhij STEL'MACH. Die Gelehrten aus der Kyjiver Universität in deutschen Universitäten (19. – Anfang des 20. Jahrhunderts)

Елла СТЬОПЧЕНКО. Національно-культурний розвиток німців Півдня України у 20-ті роки XX століття. *153*
Ella STJOPTSCHENKO. Die national-kulturelle Entwicklung der Deutschen der Süd-Ukraine in den 20er Jahren des XX. Jahrhunderts.

Олександр СУЛІМЕНКО. Волинські німці в кінці XVIII – на початку XX століття (історіографічний огляд проблеми). *160*
Olexander SULIMENKO. Wolyniener Deutsche Ende des 18.-Anfang des 20. Jh. (Historisch graphischer Übersicht des Problems).

Юлія ФЕСЬКО, Варфоломій САВЧУК. Німецькі вчені та педагоги Харківського університету "Першої хвилі" – динаміка наукової та викладацької діяльності (1804 – 1825). *164*
Julia FESKO, Warfolomij SAWTSCHUK. Deutsche Gelehrte und Pädagogen der "Charkiwer Universität der ersten Welle" – Dynamik wissenschaftlicher Tätigkeit und Lehrtätigkeit (1804 – 1825).

НАШІ АВТОРИ *173*

Олег Баранков
Ніжин

ЗАСЕЛЕННЯ НІМЦЯМИ ЧЕРНІГІВЩИНИ У XVIII СТОЛІТТІ

Досліджується процес заселення німцями північних територій Російської імперії, зокрема Чернігівщини, у XVIII ст. У зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями в кінці XVIII ст. було підготовлено топографічні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв. Автор наводить повністю текст "Описания топографического о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов…", яке присвячене переселенцям – членам гуттерівського братства.

Der Besiedlungsprozess der nördlichen Territorien des Russischen Reichs durch Deutsche, insbesondere des Tschernigewer Gebiets werden erforscht. Im Zusammenhang mit administrativen territorialen Umgestaltungen wurden die topographischen Beschreibungen der Tschernigiwer, Nowgorod-Siwersker und Kiewer Landgüter vorbereitet. Der Autor zitiert den vollständigen Text "Topographische Beschreibung über die Einwohner des Nowograg-Siwersker Kreises im Dorf Wischenki unter dem Namen der Kolonisten…", der den Umsiedlern – Mitgliedern der Gutterbruderschaft – gewidmet ist.

Одним із регіонів активного заселення німцями територій Російської імперії у XVIII ст. була північна Україна, зокрема Чернігівщина.

Початкові дані про розселення німців на Чернігівщині відносяться до першої половини XVIII ст., коли Петро I видав указ про розведення овець у Київській та Азовській губерніях для збільшення виробництва сукна. З цією метою було відряджено із Сілезії та Польщі 40 досвідчених вівчарів і майстрів-вівчарів [1], які переселилися в Україну зі своїми родинами. На Лівобережній Україні було засновано кілька зразкових "вівчарних заводів".

Однак ще й раніше німецькі дворяни, які перебували на службі в російської корони, отримували землі на Чернігівщині.

Вже на початку XVIII ст. великі земельні володіння в Прилуцькому і Полтавському полках придбав австрійський, а з 1707 р. – російський генерал граф Іоган-Бернгард Вейсбах, виходець із Богемії, який займав відповідальні посади командуючого російськими військами в Україні і Київського генерал-губернатора. На території Полтавського полку йому було даровано Карловську вотчину, села Карловку, Федорівку, Варварівку та ін. В Прилуцькому полку до його маєтку входили села Вейсбахівка (з 1945 р. с. Білорічиця Прилуцького району) з 1727 р., Мамаївка (з 1947 р. с. Удайці Прилуцького р-ну) з 1722 р., Ряшки (Прилуцького району). Він був одним з перших власників Ряшківської суконної мануфактури, яку придбав у її засновника – Д. Горленка [2].

Не менш заможним землевласником був фельдмаршал Б.К. Мініх, якому імператриця Анна Іоанівна подарувала більшу частину маєтків Вейсбаха після смерті останнього в 1735 р. Він також придбав на Чернігівщині ряд значних земельних ділянок та сіл, зокрема с. Леновиця.

У першій половині XVIII ст. російська влада сприяла переселенню до південних районів України іноземців, і в першу чергу німців, яким відводилися спеціальні землі, надавалися значні пільги. Починається цей процес ще за правління Єлизавети Петрівни, а особливо посилюється в часи царювання Катерини II [3].

Мешканцям колоній надавалася свобода віросповідання, вони звільнялися на кілька років від усіх податків і повинностей, від військової і цивільної служби, їм надавалась можливість відкривати мануфактури, організовувати торги, ярмарки тощо.

© Олег Баранков

Німці-колоністи активно заселяли Чернігівські землі і в другій половині XVIII ст., заснувавши, зокрема, поселення у Борзнянському повіті. 1767 р. на цих землях було створено шість колоній із поселенців-лютеран, які прибули з околиць Франкфурта-на-Майні, та католиків із Австрії.

В офіційних планах російського уряду було передбачено і будівництво міста Катеринополя (з XIX ст. – Городок, сучасне Городище Бахмацького району). Для цього за контрактом на 9 січня 1767 р. з Канцелярії опікунства поселенців було завербовано 51 чоловіка з міщан та ремісників.

Не отримавши відповідних обіцяних умов, деякі з них розійшлись по інших містах України. Ті, що залишилися, зайнялися дрібними промислами, продажем коней і гарячого вина. Всього було створено 35 будинків (дворів).

У селі Белемеш (сучасні Білі Вежі Другі Бахмацького р-ну) було збудовано 25 дворів. Тут проживали лютерани, для яких було збудовано церкву, запрошено пастора, кантора і дячка.

У селі Грос Вердер (з XIX ст. – Великий Вердер, сучасна Зеленівка Бахмацького району), де оселились католики, було збудовано 41 двір. Церковна служба проходила в будинку священика з ордену Капуцинів.

Село Кляйн Вердер (з XIX ст. – Малий Вердер, сучасна Малозеленівка Бахмацького району) мало 16 дворів поселенців, село Рукдевизія (суч. Круглолугівка Бахмацького району) – 25 дворів.

Село Кальчинівка (суч. Бахмацький район) було засновано українцями трохи раніше. Тут нараховувалося 8 дворів. Німецькі колоністи улаштували ще 22 двори. Поступово Кальчинівка перетворилася на центр усіх поселень колоністів у Борзнянському повіті.

Перевезення і доставка поселенців до губернії, будівництво будинків та надання їм позик йшло з імперської скарбниці. На все було витрачено 829100 руб. 12 коп.

Було перевезено 855 осіб (432 чоловіки та 423 жінки), з них католиками були 312 чоловік, лютеранами – 590, реформаторами-кальвіністами – 43.

За ревізією 1786 р. в Чернігівському намісництві всього проживало 495 осіб чоловічої статі та 449 жінок з німецьких земель у п'яти містах і шести повітах. З них: в Чернігові проживало 3 чоловіки та 1 жінка (усі з лютеран), в Ромнах – 1 чоловік католицького віросповідання і 8 лютеран (по 4 кожної статі), в Гадячі – 2 чоловіки та 3 жінки з католиків і 3 чоловіки та 2 жінки – лютерани, в Зенькові – 2 католики чоловічої статі. Серед міст особливо вирізнявся Ніжин, в якому згідно ревізії проживало 29 іновірців (12 чоловіків і 11 жінок римо-католицького віросповідання, 1 чоловік та 4 жінки з лютеран, а також 1 кальвініст) [4].

У Чернігівському повіті мешкало 2 німці, в Прилуцькому – 10, в Глинському – 3, в Роменському – 2, в Гадяцькому – 13. Найбільша ж кількість переселенців, як уже зазначалося, розмістилася в Борзнянському повіті, дані по якому наводились вище.

У Ніжині для переселенців було споруджено кам'яну католицьку церкву св. Петра і Павла. Її заклали за ініціативи генерал-аншефа фон Вейсбаха і генерал-поручика фон Графа. Католики були підпорядковані римському Могилівському архієпископу, а лютерани – Юстиц-колегії Ліфляндії та Естляндії.

У другій половині XVIII ст. зростають і володіння німецьких поміщиків на Чернігівщині.

Так, генерал Штофельн у 1786 р. придбав село Білки (з 1920 р. с. Червоне Коропського району), а в 1777 р. генерал-поручику графу Вітгенштейну було даровано село Веркіївка (з 1945 р. с. Вертіївка Ніжинського району). У 1781 р. йому належало 205 (292 хати) з 225; селянських дворів (321 хата) і 4 бездворові хати.

У 70 – 80-х рр. XVIII ст. продовжується заселення колоністами земель Київського Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв (у межах сучасної Чернігівщини). Колоністи прибували родинами, общинами з різних земель Німеччини.

В останній чверті XVIII ст. у зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, що мали на меті остаточну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини, розпочалося всебічне цілеспрямоване вивчення Північного Лівобережжя. Спеціально створена, на чолі з малоросійським губернатором А. Милорадовичем, комісія протягом 1779 – 1781 рр. підготувала точніші топографічні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв [5].

Проте царський уряд потребував детальніших відомостей про соціально-економічний розвиток новоутворених губерній та намісництв, що спричинило упорядкування нових топографічних описів. Виконання цього завдання Катерина II доручила комісії на чолі з

секретарем її канцелярії П. Соймоновим [6], який розробив спеціальну програму з переліком питань, на підставі яких передбачалося здійснити всебічне обстеження намісництв та губерній [7]. П. Соймонов розіслав цю анкету усім генерал-губернаторам, у тому числі й П. Рум'янцеву [8], додавши до неї розпорядження про створення топографічних описів намісництв, про що свідчить лист П. Соймонова до виконуючого обов'язки генерал-губернатора Воронезького і Харківського В. Чорткова від 26 лютого 1784 р. [9]

У Новгород-Сіверському намісництві упорядкування топографічного опису було доручено "стряпчому губернському Г-ну Лишню и верхней расправи Г-ну прокурору (І. Халанському. – *Авт.*) да протоколисту здешней дворянской опеки Калинскому" [10]. Ці досвідчені службовці були здатні гідно виконати доручену їм справу. Під час упорядкування топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва вони використали широке коло джерел. Зокрема, Т. Калинський влітку 1784 р. за клопотанням І. Бібікова працював у бібліотеці Чернігівського та Новгород-Сіверського єпископа Феофіла, оскільки під час роботи над топографічним описом "многие встречаются затруднения, пояснить которых, не имея верной истории, никак не можно" [11]. Протягом 1784 р. тривала робота з упорядкування топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва, а вже на початку 1785 р. канцелярист губернського магістрату Олександр Биков переписував текст пам'ятки начисто, тому губернський магістрат 13 січня 1785 р. отримав "указ с тем, чтобы до окончания порученного ему, Быкову, дела никаких препятствий не чинил" [12]. Слід зауважити, що досі виявити цей топографічний опис Новгород-Сіверського намісництва у вітчизняних архівосховищах дослідникам не поталанило.

Але деякі матеріали, опрацьовані Т. Калинським під час роботи над топографічним описом Новгород-Сіверського намісництва, вийшли далеко за межі програми П. Соймонова. Відтак, Т. Калинський упорядкував окремо "Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учененно 1785 года марта 12 дня" [13].

Саме упорядковане Т. Калинським "Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов" присвячене переселенцям (здебільшого німцям за національністю) – членам так званого гуттерівського братства, які в останній чверті XVIII ст. на запрошення П. Рум'янцева облаштувались у його маєтку Вишеньки (нині – село Коропського району Чернігівської області). Гуттерівське братство, що об'єднувало представників одного з численних протестантських віровчень, виникло на початку XVI ст. у Моравії. Згодом, рятуючись від переслідувань з боку світської та духовної влади, братчики мусили емігрувати до Словаччини, а потім до Трансільванії, Валахії, України.

Зрештою, у другій половині XIX ст. члени гуттерівських громад перебралися до Північної Америки, де й донині діє "Об'єднана гуттерівська братська церква" [14].

Рукопис праці Т. Калинського "Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов" виявлено в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [15]. Він налічує 6 аркушів (12 сторінок), написаних розбірливим скорописом другої половини XVIII ст. і є важливою пам'яткою про життя, працю та побут німців-колоністів на Чернігівщині. Досить своєрідний внутрішній устрій життя у гуттерівському братстві базувався на відмові від будь-якої власності на користь громади. Гуттерівці заперечували насильство у всіх його проявах, уникали військової служби, зневажливо ставились до влади й існували у замкненому соціокультурному просторі.

Наводимо цей важливий документ мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами зі збереженням усіх фонетичних, лексичних і стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснене на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. популярним методом [16].

Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учененно 1785 года марта 12 дня

о границе их селения 1

з селом Вишенками, и Черешенками, и его высокографского
сиятельства Петра Александровича Румянцева Задунайского з
жилим домом, а с третой стороны рекою Десною

о местном их положении селения	2 местное положение при неболшом узгорке над берегом реки Десни, селом Вишенками, и домом его ж сиятельства
о материку земли, о севбе хлеба и о уражаю онаго	3 материк вообще такой земли, какой и в окрестных оных местах, хлеба сеют по болшой части ржаной и пшенишной, котораго урожая по примеру околичных селений бывает
пояснение о орудии земледелия, о паханью оной и о удобрении, и о временах севбы, и тому подобном	4 пашут землю сохою пароконною, одобряют землю навозом против у здешних обывателей,больше, только мало поглыбше, пашут, начинают пахать и сеять как и соседные обще их жители, толко кладут снопы вполовину здешних, то есть по 25 снопов, нет в их овинов, а одна только великая клуня или сарай н о двух воротах, которой они высушивали в летнее время, на тикчах снопами молотят, первые семена оставляют для насенья, а последние для употребления своего соха на колесах, подобно как плуг з двома малыми лемешами, или сошниками, об одной палици бороны на пару волов или лошадей, подобны степовым, о деревянных зубьях 60-ти и то только одне в длину перекладины, а поперечных перекладин нет высевают на полях семья ис хвартуков, препоясанных под поесом конопель не сеют ллион сеют, которой снявши привозят домой, а потому кладут оной в нарочито зделанной з железными збьями инструмент, сквозь которой проволакивают, почему головки лну остаются в середине того инструмента, а пенка отделяется, кою опосля стелют поземли, и как улежется, то, пересушивши в нарочитой избе, трут в ручных терницах хлеб всякой не веят лопатами и сквозь машину провевают
о их лесе	5 лес получают покупной, ис портовой реки Десны, для строения и топлева, земли окроме отведенной от его сиятельства никакой болше не имеют
о духовенстве какой имеют порядок	6 духовных никаких не имеют, окроме что один избранный ис их общества началник, а коих по званию старшина, при котором з того общества два его помощники, сих особ выбирают оне по искуству учения и по особливым его качествам, так и его помощников, и они все то должни делать, что только обществу может быть с ползою

о числе оных душ	7 по последней ревизии записанных состоит мужеска 52, женска 44, а вновь прибывших столько же, ибо к ним з Волахии и Цесарии часто приезжают
о заводах, и их фабриках, и мастеровых	8 фабрик и заводов никаких нет, кроме толко что имеют одну ладейную на реке Десне мелницу, да один в их селении винокуренной завод художество имеют и рукомесло, то есть стенных часов мастера, кузнецов, ткачей, гончари, печников, сталярей, плотников, кои первые отработав общую их работу, тогда занимаются старонним делом
о количестве под ними земли	9 пахотной земли 41 $^1/_4$ десятин 66 квадратных сажень, да вновь загороженной под огороды 3 десятины и 585 сажень, сенокосу в лесу 13 $^1/_4$ десятин и 187 сажень, лесу в окружности 954 сажень десятин же 94. 448 сажень под поселением и по одным 2 десятин и 260 сажень всей . . десятин и ... сажень
о упражнении оных и в какое время что работают и как	10 летом все обще упражняются в земледелии, земним же временем делают по их знаниям каждой свое рукомесло, а излишние вещи развозят в разные окрестные городы для продажи 11 имеют один садинь целого их общества в самом их селении, так же по болшой части садит капусту, морковь, постарнак, картофлю, свлюклы или бураков мало держат, арбузы разного рода и длины на городах своих садят, которых род против здешних краев весма отличен величиною, трав же и красок никаких в лекарство, так же и никакого табаку не употребляют, и об оных никакого любопитства не имеют, равно кофии и чаю не пьют, для укрыпления желудка употребляют одно только горячее вино; в их обществе толко то употребляется, без чего человек обойтися не может; травы ж де и краски для тех нужны, кои в пищи неумеренно себя держат
о образе их обычаев, жития обрядов и поверья, нравах и поведениях	12 между собою имеют установленное общество на основании первособорной Иерусалимской церквы, икон в себя никаких не держат, и им не поклоняются, и в помощь даже и богоматери не призивают, а всем праведным их делам последуют, а празнуют толко рождество Христово, пятницу и суботу великую, и день востания Иисусу Христа, так же вознесение господне, Троицын день, да всякой воскресной день, посту никакого не содержат, а только в их тот пост бывает, и то самопроизволно, похотить какой день ни есть, ни пить; дом молитвенной, в коем они отправляют свое богомолье, построен манером на обыкновенную избу, в котором для приходящих зделаны по обоим сторонам по обе стороны лавочки, а в первом сего дому месте поставлен стол для начальника и его помощников; при входе молящиесь как мущины, так и женщины садяться по тем лавочкам поразнь, и когда начальник

или кто ис его помощников сыдя за столом возгласит какую песнь, тогда седящее общество, выслушав, спевают оную всю вдруг

младенцев обоего пола скоро по рождении не приводят в крещение, а крестят в совершенных летах, когда ж бывают крещение, тогда начальник в молитвенном доме в собрании общества, обливая крестящагося водою, благословляет во имя святой Троицы, миропомазания не делают, так как и святых тайн не приобщают, имя дают младенцу при самом рождении

при венчании никако церемонии не делают, а кроме что, введиш новобрачных в молитвенной дом, становят в первом месте, начальник сидя за столом объявит молебную песнь о их здоровьи, которой по отпении благословляет их, тогда ведут их к общему столу, и все бывшие за столом говорят, как должно им между собою жить, песен никаких не поют, и музики не употребляют, а по окончании стола новобрачные, получив от своих родителей благословение, отходят в свое место

берутся в третом поколении и болше трех раз не женяться, разводу не имеют

когда в их кто иногда умрет, то погребают умершаго без всякаго пения и молитов, в том разуме, что никто ему помогти не в состоянии, и всяк должен за свои дела на земле человеком, а в будущей жизны богу ответ дать, и никто чужих долгов никому не может отпускать, окреме всемогущаго, но и тот де без правосудия за сие не оставляет

управление домоводства препоручают ис их одному, которой как надзиратель смотрит за всею работою, и всех общих вещей приход и расход в себя содержит, за что он в обществе и отчет отдает, и по их установлению так сказано, что обществе зделано, то для общества и должно быть употреблено, и всяк – чужим добром не должен ползоватся

нрав имеют как мущины, так и женщины, скромной, и снисходителной, и крайне берегутся ни с кем дела не иметь, кто ж бы в их обществе явился нарушителям их предания, такого зараз выгонят вон з общества; имеют охоту к разным художествам, музик и всяких веселостей бегают, никакою ловлею зверей, птиц, даже и рыбы не упражняются, на войну по их установлению запрещается ходить, и говорят, что ето дело неистовое, убевать друг друга; присяги никакой не имеют, окреме толко клятвенных слов ей, ей, ни, ни

а естли бы кто на их во свидетелство сослался, то они ни на какой суд не могут ходить, – окреме что тому, кто на их посилался, выдадут с их общества свидетелство, кто что видив и кто что слишав сам
все обще говорят, пишут, и чтут на старинном немецком языке, наук никаких не знают, окреме что иные говорить могут по молдовански и по турецки

росту среднего как мущины, так и женщины, мущины лецем смугловаты и сухощавы,

женщины белы и широколицие, волосы имеют вообще темно и светло русые, глаза и губы умеренные, телом статны, мущины бород не бреют, волосы, зачасывая назад, подстригают

одежду носят мущины в летнее время с одной партийны, а в зымное суконное, то есть летом и зимою, полукафтаны без пуговиц, вместо камзола куфайку, штаны похожие на цесарские, вместо бряжек шлифных з завязками, в чулках и в башмаках без пряжек нет, об одних завязках, летом носят распущенные черные шляпы, а зимою круглые шапочки

женщины летом носят все партное платье, то есть в кофтах с рукавами, в юпке и попереднике, в чулках и башмаках, и летом ходят в соломиных распущеных шляпах, в зимное время також платье, толко суконное, и как женщины, так и девки покрывают холстом голову на манер немецкой, что ж в Женщин, то и в девок одинакой всегда убор, рубахи шьют как мущины, так и женщины на один манер, и в месте запонок у воротнику и рукавах имеют ушитих по две пары крючков

и какого цвета платья не носят, так толко
голубой, белой да черной

первоначально прибыли оние с Валлахии во время Турецкой войны, и нине живут на контракте, платят подушной оклад, и его сиятелству за землю

---

[1] История Украинской ССР: в 10 т. – К., 1983. – Т. 3. – С. 243.
[2] Самойленко О.Г. Німецькі поселення на Чернігівщині в XVIII – початку XX ст. (соціально-статистичний огляд) // Література та культура Полісся. – Вип. 18. – С. 58.
[3] Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М., 1909. – С. 8.
[4] Самойленко О.Г. Вказ. праця. – С. 57.
[5] Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 7 – 14.
[6] Бондаренко І.В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 30.
[7] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв. – 10.
[8] Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К, 1966. – Вип. 2. – С. 168.
[9] ЦДІАУК. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 1; Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 8.
[10] Бутич І.Л. – С. 168.
[11] Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1612. – Арк. 2– 3 зв.
[12] ЦДІАУК. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 25; Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 8.
[13] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. ІІ. – Спр. 20857. – Арк. 1 – 6 зв.
[14] Докладніше див.: Васильєва М. Гуттерівське братство на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 75 – 81.
[15] ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Спр. 20857. – Арк. 1 – 6 зв.
[16] Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К., 1992.

Олена Бачинська
Одеса

УКРАЇНЦІ ТА НІМЦІ В ПІВДЕННІЙ БЕССАРАБІЇ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ В XIX СТОЛІТТІ

У статті розглядаються деякі аспекти, що стосуються взаємодій між українським та німецьким населенням у Південній Бессарабії в XIX ст. Автор наголошує на тому, що XIX ст. стало для Південної Бессарабії періодом активної колонізації – державної і народної, під час якої зіткнулися інтереси багатьох народів, у тому числі українців і німців.

Im Artikel werden einige Aspekte betrachtet, die das Zusammenwirken zwischen der ukrainischen und deutschen Bevölkerung im südlichen Bessarabien im 19. Jh. betreffen. Der Autor verdeutlicht vor allem, das im 19. Jh. im südlichen Bessarabien eine Periode der aktiven Kolonisierung – der staatlichen und der Volkskolonisierung – stattgefunden hat, während dabei die Interessen vieler Völker darunter der Ukrainer und der dDutschen kollidiert sind.

Історія колонізації, заселення й економічного освоєння значних просторів України – одна з важливих, складних і суперечливих проблем історичного процесу. XIX ст. для Південної Бессарабії було періодом активної колонізації: державної і народної. Обидві, здебільшого, проходили паралельно і становили дві складових одного процесу. Під час колонізації на землях Південної Бессарабії зіткнулись інтереси багатьох народів, у тому числі українців і німців. Історії переселення німців у регіон та заснуванню їх колоній присвячено численну літературу [1]. З початком 60-х років XX ст. активно вивчається і колонізація регіону українським населенням [2]. У зв'язку з цим у даній статті акцентуємо увагу лише на потенційних можливостях сумісного проживання та взаємовпливів даних етнічних груп.

Українське населення сільської місцевості Південної Бессарабії (розглядається в межах Аккерманського та Ізмаїльського повітів) у першій половині XIX ст. складалося, здебільшого, з місцевих жителів, які проживали тут уже в XVIII – на початку XIX ст., і переселенців. Українські переселенці з різних губерній разом з іншими влаштовувались на місцях старих татарських чи ногайських поселень, на нових ділянках або підселялися до вже існуючих населених пунктів. Більшість з них належала до категорії державних селян і на середину 50-х років XIX ст. проживала, за нашими підрахунками, у 145 селах [3]. Німецьке населення, зазвичай, відносили до колоністів, які користувались набагато більшими пільгами, ніж інші. З 1814 р. розпочалося їх переселення в Південну Бессарабію з Варшавського герцогства і на середину 50-х років XIX ст. нараховувалось уже 24 колонії, котрі отримали особливу форму адміністративного устрою з елементами самоуправління.

Українське населення проживало не лише в селах, де переважали державні селяни, й у колоністських центрах та округах Придунайських земель. На нашу думку, українці були зараховані до колоній разом з населенням, яке сформувалось і проживало у місцях, відведених під колонії, ще до 1820 р. Після втрати особливого статусу колоній у 1871 р. німецьких колоністів зарахували до верстви селян. Колишні колоністи почали купувати або орендувати землі в Аккерманському, Ізмаїльському та Бендерському повітах [4]. Внаслідок цього німці та українці стали сусідами в багатьох населених пунктах Південної Бессарабії. Так, у кінці XIX – на початку XX ст. вони разом проживали в селах Тарутине (3690 німців, 130 українців, 35 молдаван, 125 росіян, 200 болгар, 1800 євреїв), Демир-Хаджи (12 українців, 35 німців, 23 болгар), Ново-Миколаївка (разом з Великою Балабанівкою, Парфентівкою, Макарівкою та Григорівкою) (1100 українців, 1300 німців), Маріянівка – 1 (332 українці, 52 молдаванина, 11 німців), Максбург (13

© Олена Бачинська

українців, 550 німців), Бенкендорф (405 німців та 24 укранці), Нейфаль (53 українці, 120 німців), Денисівка (63 українця, 63 німця), Хаджилар (140 українців, 31 німець), х. Шабалат (150 українців, 32 німці), Арциз (1250 німців, 420 євреїв, 32 українці), Сар'яри – 1 (470 українців, 535 молдаван, 226 німців), а також у селах Марузени – 1, Марузени – 2, Фрейденфельд, Нижня Албата, Балка-Челегідер, х. Навроцького та інші [5].

Відсоток українського населення у 1897 р. становив 23,5% в Аккерманському і 17,3% в Ізмаїльському повітах від усього сільського населення цих повітів, а німецького – 18,2% та 2,5% відповідно. За віковою ознакою 33,4% українських жителів Аккерманського й Ізмаїльського повітів становили активну працездатну групу з 21 до 50 років, що збігалося з загальноповітовим показником – 33,4% та показниками у німецького населення – 33,6%. Більшість вікової групи, як в українців, так і в німців складали діти та підлітки від одного до 19 років – 55% та 58% відповідно [6]. Такі показники давали широкі можливості для подальшої розбудови господарства краю і репродукції населення.

Незначна частина німецького населення проживала в містах Південної Бессарабії. Так, в Аккермані на 1867 р. проживало 11 німців, а в 1897 р. – 218 осіб, в Ізмаїлі – 63 особи, Рені – 29, Кілії – 18, Болграді – 15. Натомість українці становили майже 42,5% міського населення [7].

Отже, протягом XIX ст. у південній частині проживало 25 – 26%, четверта частина українського населення всієї Бессарабії. За компактним розселенням тут вони становили одну з провідних груп – 17 – 20,8%. Німецьке населення становило 11,4% серед етнічних груп досліджуваного регіону, що визначало четверте місце після українців, молдаван і болгар та 82,3% від усіх німців Бессарабії. І українці, і німці переважно були міщанами та селянами (29% та 79,3% відповідно) [8].

Природно, що сумісне проживання сприяло контактам у повсякденному житті. Одним з важливих шляхів взаємовпливів була мова. Про це свідчить такий факт, що у селах зі змішаним населенням одна з етнічних груп, необов'язково менша за чисельністю, поступово засвоювала мову іншої. Так, наприклад, більшість німців у селах Марузени – 1, Марузени – 2, Фрейденфельд, Нижня Албата українська мова була пануючою, а в селах Надежда, Фрейденсфельд, Гнаденсфельд, Кантемир Надеждинської волості усе німецьке населення розмовляло українською мовою, Середня та Верхня Албата – лише чоловіки розмовляли українською [9].

Важливою ланкою взаємодії між населенням була релігія. Німці, як правило, були протестантами або римо-католиками, а українці сповідували переважно православну віру. Відносини між православними і християнами інших напрямів інколи були досить складними. Так, православні Шабо не визнавали інших за християн і навіть називали образливо. Зі свого боку, німці або швейцарці, наймаючи православних робітників, тримали у своїх оселях для них ікони і не брали на роботу тих, які не додержувалися православних церковних традицій, вважаючи, що вони не будуть хорошими робітниками [10].

Значну роль щодо взаємовпливів у селах відігравали народні або парафіяльні школи. В Аккерманському повіті, де населення було змішаним, усі відомства – колоніальне, духовне, державного майна та військове – піклувались про поширення знань і початкової освіти, при чому не зважаючи на етнічну належність жителів того чи іншого села, колонії, станиці або міста. Піклувались про освіту і свідомі жителі повітів. Так, наприклад, знаючи про те, що влітку заняття припинялись через польові роботи, а взимку багато дітей просто не мали теплої одежі та взуття, щоб відвідувати школу, колоністи Шабо вирішили шити й продавати фартухи та плаття, а гроші віддавати вчителю, який мав допомагати найбіднішим учням. Доречі колоністи – швейцарці, німці – дбали про виховання дітей інших жителів свого села або парафії не лише таким чином. Так, на кошти колоністки (німкені за походженням) Т. Тардан наймали швачку для навчання дівчат шиттю та в'язанню, а на кошти купця Марка Асвадурова було відкрито столярну майстерню. У німецькій колонії Сарата існувало навіть дещо на зразок особливого вищого училища або вчительської семінарії, де крім російської викладали також німецьку мову. Кошти на його влаштування дали колоністи Вернер і Вернадський. Відвідувати училище могли не лише діти колоністів, а й усі інші бажаючі, в тому числі й українці [11]. Внаслідок такого поважного ставлення до освіти показник грамотності у німців в Аккерманському та Ізмаїльському повітах був найвищим – 67%, в той час як серед українців грамотність була

дуже низькою – близько 15% (для порівняння: у росіян – 25%, євреїв – 45%) [12]. Ще менший відсоток українців мав освіту вищу за початкову. Вражає факт, що серед українського населення, як у сільській місцевості, так і в містах, зовсім відсутні особи, які володіли б, крім російської, ще й іншою іноземною мовою. Однак відомо – в полінаціональних селах українці засвоювали мову інших народів.

Таким чином, у XIX ст. внаслідок економічних та внутрішньополітичних процесів українське й німецьке населення проживало разом у багатьох населених пунктах Південної Бессарабії. Це створювало сприятливі умови для постійних контактів та взаємних запозичень характерних традицій життя, культури, вірувань, досвіду найбільш раціонального ведення господарства.

---

[1] Защук А. Этнография Бессарабской области // ЗООИД. – 1863. – Т.V; Клудт В. Немецкие колонисты в Бессарабии. – Одесса, 1900; Радюкин Н. Немецкая колонизация в России // Дело. – 1867. – № 37; Велицын А. А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – 1889. – Т. 202; Велицын А. А. Немецкие колонии на юге // Русский вестник. – 1890. – Т. 206; Заботкин Н.Д. Мирное завоевание немцами Южной Бессарабии. – Аккерман, 1910; Берг Л. С. Население Бессарабии: Этнографический состав и численность. – Пг., 1923; Гросул Я.С., Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812 – 1861). – Кишинев, 1967; Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800 – 1825. – М., 1970; Анцупов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии. – Кишинев, 1978; Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – Кишинев, 1979 тощо.

[2] Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження – К., 1965; Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812 – 1870 гг.). – Кишинев, 1966; Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации Буджакской степи и низовья Дуная в XVIII– начале XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. – Кишинев, 1966; Кабузан В.М. Чисельність і склад населення південної частини Бессарабії в першій половині XIX в. // УІЖ. – 1968. – № 8; Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис. ... канд. ист. наук: 571. – Одесса, 1969; Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – Кишинев,1979; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К., 1975; Наулко В., Чорна М. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі (XVIII – XX ст.) // НТЕ. – 1990. – № 5; Бачинська О. Українське населення Придунайських земель: XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння). – Одеса, 2002.

[3] Підраховано автором за даними: Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII – первая половина XIX в. – Кишинев, 1974.

[4] Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. – С. 211 – 212.

[5] Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии. – К., 1916. – С. 51 – 56.

[6] Підраховано автором за даними: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: Бессарабская губерния. – СПб., 1905.

[7] Підраховано автором.

[8] Підраховано автором.

[9] Бутович В.Н. Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии. – К., 1916. – С. 51 – 56.

[10] Богословский С. Опыт историко-статистического описания церкви и прихода Шабо Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1873. – № 3. – С. 229.

[11] Там само. – № 3, 4, 9.

[12] Підраховано автором за даними: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: Бессарабская губерния. – СПб., 1905.

Марина Бєлікова
Запоріжжя

АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1789 – 1917 рр.)

У статті простежено дії російського уряду щодо створення ефективної системи управління іноземними поселеннями, зокрема менонітськими поселеннями.

Предметом дослідження є хортицькі, молочанські та маріупольські колонії, особливості їхнього адміністративного устрою у 1798 – 1917 рр. В історії адміністративного управління цих колоній автор виділяє три періоди і характеризує кожен з них, зосереджуючи основну увагу на третьому етапі – після адміністративної реформи 1871 р., в результаті чого відбулося чимало змін у житті поселенців.

In dem Artikel werden die Handlungen der russischen Regierung beschrieben, die das effektvolle System der Verwaltung von ausländischen Siedlungen insbesondere menonischen Siedlungen betreffen.

Der Forschungsgegenstände sind die chortyzer, molotschaner und die mariupoler Kolonien und die Besonderheiten ihrer administrativen Ordnung von 1798 bis 1917.

In der Geschichte der administrativen Verwaltung zeichnet der Autor drei Perioden nach und charakterisiert jede von ihnen. Dabei beachtet der Autor die dritte Periode nach der administrativen Reform 1871. Als Ergebnis davon sind viele Veränderungen im Leben der Umsiedler aufgetreten.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Південь України стає регіоном масової іноземної колонізації. Російський уряд був поставлений перед завданням державного освоєння Південної України та збільшення землеробського населення в регіоні. На правах іноземних колоністів переселялися болгари, греки, євреї та німці. Певну роль у цьому процесі уряд відводив менонітам.

З кінця XVIII – упродовж першої половини XIX ст. урядом було створено ефективну систему управління іноземними поселеннями, нормовану законодавчими актами. Предметом нашого дослідження є хортицькі, молочанські та маріупольські менонітські колонії, їх особливості адміністративного устрою впродовж 1789 – 1917 рр. По-перше, Хортицький, Молочанський та Маріупольський (Бергтальський) округи були засновані на державних землях у дореформений час і для їх розвитку були притаманні спільні риси. Всі інші групи менонітських поселень на Півдні України створювалися на придбаних общинами землях ближче до 1861 р. та пізніше. Вони називалися дочірніми колоніями і не були об'єднані в округи. По-друге, між хортицькими, молочанськими та маріупольськими селами існували тісні господарські та культурні зв'язки.

В історії адміністративного управління менонітських колоній можна виділити три періоди: у 1789-1796 рр. існувала система управління через губернські установи; у 1797 – 1871 рр. діяла спеціальна колоніальна адміністрація. На третій період припадає адміністративна реформа 1871 р., в результаті якої окреме управління іноземними поселеннями було скасовано. У 1871 – 1890-х рр. більшість колоній увійшла до складу змішаних волостей. Політика русифікації призвела до ведення діловодства в колоніях російською мовою, і менонітські поселення отримали російські назви. Колонії надалі були підпорядковані губернським та повітовим закладам (до 1917 р.).

У перший період іноземні колоністи та державні селяни знаходилися у підпорядкуванні

© Марина Бєлікова

казенних палат та повітових судів. Зловживання державних чиновників призвели до збільшення скарг на ці установи. Другий етап розпочався після Указу від 4 березня 1797 р., коли при Сенаті було засновано "Експедицію державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домоводства" (Санкт-Петербург) [1]. На жаль, через далеку відстань від поселень цей орган не мав можливості проводити оптимальні заходи при переселенні, тому новим указом від 6 квітня 1800 р. у Катеринославі було засновано "Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців", яка знаходилась у його підпорядкуванні.

Після реорганізації "Експедиції державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домоводства" 1802 р. Контора увійшла до складу Міністерства внутрішніх справ. З 1811 р. вона знаходилась під контролем Департаменту державного господарства та публічних будівель Міністерства внутрішніх справ.

Контора опікунства у своїй діяльності керувалась "Інструкцією Конторі опікунства іноземних поселенців" від 26 липня 1800 р., "Інструкцією для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній" від 16 травня 1801 р. та доповненнями від 7 липня 1803 р. [2] Треба зауважити, що згідно інструкцій листування з колоніями мало вестись німецькою мовою.

До 1871 р. колоністи мали окремий суд, який перебував у компетенції колоністського управління. У цивільних справах першою судовою інстанцією був сільський приказ, другою – окружний приказ, третьою – Контора опікунства, з 1818 р. четвертою став Опікунський Комітет.

У сфері впливу Контори опікунства перебували всі справи колоністів, за винятком кримінальних та спірних з іншими підданими імперії. Карні злочини розглядалися в повітових судах за обов'язкової присутності одного з членів Контори; суперечки між колоністами та місцевими жителями Контора вирішувала разом з повітовими судами або міськими магістратами. Така опікунська політика пригнічувала, але підпорядкування губернським та повітовим чиновникам було б ще гіршим [3].

У функції Контори опікунства входили вибір землі для поселення колоністів, забезпечення їх приїзду до місця; нагляд за виконанням прийнятих колоністами зобов'язань, порядком та веденням господарства в поселеннях; збір відомостей про господарський розвиток колоній [4].

Трьом конторам не вистачало єдності дій, тому необхідна була нова центральна контрольна установа. Указом від 22 березня 1818 р. був створений "Опікунський Комітет для іноземних поселенців Південного краю Росії", який мав керувати трьома попередніми конторами. Однак він був відкритий тільки 9 жовтня 1819 р. Спочатку Комітет перебував у м. Катеринославі, потім був переведений до Кишинева, тому що його головою був повноважний намісник Бессарабії І. Інзов, а після ліквідації контор – до Одеси [5]. Цей орган підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ.

У 1833 р. у зв'язку з закінченням імміграції іноземних поселенців та забороною вільного в'їзду в межі Росії Контори опікунства були ліквідовані. Указом від 1 липня 1833 р. був створений єдиний "Опікунський Комітет над іноземними поселенцями в Росії"(Одеса) [6]. Він являв собою колегіальну установу під керівництвом голови та складався з "присутствия" (дорадчої установи) й господарчого та контрольного відділів, які керувалися членами з правом голосу. У підпорядкуванні Комітету знаходились доглядачі, які слідкували за колоніальними округами.

За трьома менонітськими округами слідкувало три доглядачі. Їх обов'язком було стеження за збереженням зовнішнього порядку в колоніях без права вводити будь-які розпорядження та втручатись у внутрішні справи колоністів. Згодом наглядач здійснював місцеві дізнання, слідство і став виконувати всі ті обов'язки Опікунства, які були пов'язані з зіткненням справ колоністів з іншими підданими держави. У 1837 р. всі поселені на державних землях колоністи, разом з державними селянами відійшли під юрисдикцію Міністерства державного майна [7]. Згодом російська адміністрація планувала прирівняти колоністів до інших сільських жителів. У 1857 р. всі закони щодо колоністів були об'єднані в "Звід установ та статутів про колонії іноземців у Імперії" з додатками 1863 – 1864 та 1868 рр. Менонітські округи були своєрідною державою в державі. Самоврядування захищало колонії від втручання губернської та повітової адміністрації, але існувала урядова монополія на затвердження всіх рішень менонітських органів [8]. Окружний приказ підпорядковувався доглядачеві колоній, а доглядач перебував під юрисдикцією колоніальних органів [9].

У 1801 р. в колоніях почав діяти виборний адміністративний апарат, подібний до системи

управління державними селянами. Структура місцевої адміністрації в колоніях була розроблена в результаті спільних дій урядових чиновників та представників від колоній. Управління в колоніях складалося з органів керівництва двох рівнів згідно "Інструкції внутрішнього розпорядку та управління для новоросійських іноземних поселенців" 1801 р. (див. додаток).

Органи керівництва першої нижньої ланки були представлені сільськими приказами у кожному поселенні, члени яких проводили щотижневі засідання та вели книги про них. З усіх посад сільського приказу тільки шульц отримував платню з коштів колонії. Шульц відповідав за підтримку порядку, виплату податків, розв'язання конфліктів, стан мостів та доріг.

Другою ланкою у системі самоврядування був окружний приказ, тому що всі колонії групувалися в округи. Окружний приказ запроваджувався в кожному окрузі, вибори всіх посадових осіб здійснювались під контролем доглядача колоній і затверджувались Конторою опікунства. Писарем обиралась довічно людина, яка володіла російською мовою. В обов'язки обер-шульця входило слідкувати за порядком, роз'яснювати колоністам політику уряду, контролювати вчасну сплату податків та виконання боргових зобов'язань в окрузі. Всі члени окружного приказу виконували свої обов'язки за грошову винагороду [10].

Хортицькі та Маріупольські округи знаходились на території Катеринославської губернії, Молочанський – у межах Таврійської губернії. Окружне правління Хортицького округу знаходилось у колонії Хортиці (Розенталі, частина сучасного м. Запоріжжя), Молочанського – в Гальбштадті (зараз частина м. Молочанська Запорізької області), Маріупольського (Бергтальського) – в Бергталі (зараз с. Республіка Володарського району Донецької області) [11]. Маріупольські колонії були першими дочірніми колоніями Хортицького округу і перебували під його юрисдикцією до 1852 р.

Третій етап в адміністративному устрої менонітських колоній розпочався в результаті адміністративної реформи 1871 р. Згідно законів від 4 та 16 червня 1871 р. з метою уніфікації адміністративного управління колоністи підпорядковувались загальним губернським та повітовим установам, а також місцевим з селянських питань закладам. Колоністи стали поселянами-власниками. Волосне управління складалося з волосного сходу, правління та волосного селянського суду. Волосний сход складався з посадових осіб (сільських та волосних) і виборних від кожних десяти дворів. Йому підпорядковувалися питання, зазначені в ст. 89 "Загального положення" "Зводу установ та статутів про колонії іноземців у Імперії" (вибори посадових осіб, порушення клопотань у справах всієї волості, призначення й розкладка зборів та повинностей у межах волості). Але на відміну від правлінь інших сільських обивателів, колоністське сільське та волосне правління зберегло право розпоряджатися громадськими землями, прибутками ощадних кас та оброчними статтями, займатись питаннями страхування.

Нові органи управління за своїми повноваженнями не дуже відрізнялися від колоністських, тому не дивно, що всі посадові особи до закінчення строку залишилися на своєму місці: окружні шульци стали виконувати обов'язки волосних старшин, а сільські шульци – старост. Виняток становили волосні судді, яких треба було обирати.

За реформою 1871 р. все діловодство у сільських та волосних управах менонітів мало вестись російською мовою. У 1880 – 90-х рр. тиск політики русифікації привів до того, що менонітські колонії отримали російські назви, які почали використовувати в офіційних документах. Були змінені адміністративні кордони менонітських округів. Молочанські колонії були розділені між двома волостями Бердянського повіту Таврійської губернії. Так, 32 поселення були виділені в Гальбштадтську (Молочанську волость), а 27 – у Гнаденфельдську (Богдановську) волость. До складу цих волостей увійшли не тільки менонітські, а й інші колоністські села [12]. Територія цих двох волостей була більшою, ніж усього Молочанського округу. До складу Хортицької волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії ввійшло 16 менонітських колоній, у складі волості територія округу зменшилася [13]. Поселення Шенвізе увійшло до складу Петровсько-Строгановської волості Олександрівського повіту [14], а Кронсгартен залишилось у Новомосковському повіті, тобто ці дві колонії потрапили до двох змішаних волостей, куди входили українські та російські села [15].

За військовою реформою 1874 р. було введено загальну військову повинність, яка суперечила релігійному вченню менонітів. Через деякий час меноніти добилися шестирічної

відстрочки, а згодом заміни її альтернативною службою. Усі меноніти, які в'їхали до країни до 1874 р., замість військової служби мали служити в лісній варті Міністерства державного майна, в майстернях м. Миколаєва, в пожежних командах, при госпіталях цивільних установ [16]. Витрати на їх утримання оплачувались частково за рахунок казни, частково – на кошти общин [17].

Нові зміни адміністративних кордонів відбулись у 1911 р., хоча проект приєднання колонії Шенвізе розроблявся у Міській Управі м. Олександрівська ще з 1905 р. Причинами включення колонії у межі міста були: 1) економічна – можливість надходження у міську казну нових грошових коштів (міські податки) та включення до складу міста значного промислового поселення; 2) адміністративна – приєднання колонії вело до збільшення площі міста та зростання кількості його населення штучним шляхом (223 дес. 1137 кв. сажнів і 1110 чол.); 3) інфраструктурна – на території поселення знаходилась станція Олександрівськ Курськ–Харків – Севастопольської залізниці та поштовий (чумацький) тракт у напрямку Севастополя [18]. Положення Ради міністрів від 12 липня 1911 р. надало колонії новий юридичний статус. Після появи так званих ліквідаційних законів Шенвізьке товариство продало місту залишені землі подвірного володіння (1236 дес. 200 кв. сажнів) [19].

Нове адміністративне придбання було зроблено м. Олександрівськом у 1912 р. Повітове місто Олександрівськ (сучасне м. Запоріжжя) відновило на о. Хортиці на 200 десятинах свою дачу. Меноніти спробували у судовому порядку відстояти свої права. З сімнадцяти свідків попечитель шкіл Олександрівського повітового земства Я. Новицький єдиний не був менонітом і погодився свідчити на їх користь [20]. Але справу було вирішено на користь міста: Указ 1912 р. по Олександрівському поліцейському управлінню визначив межі міських володінь на острові Хортиці. Земля, яка не входила в Олександрівську дачу, була викуплена містом 3 грудня 1916 р. за суму, яка складала, за різними джерелами, від 771076 крб. 34 коп. до 772350 крб. (280 крб. за десятину) [21].

Питання щодо кількості колоній Хортицького округу потребує уточнення. У 1824 р. в його складі знаходилось 18 сіл. У першій половині XIX ст. Хортицькою Колонією називали групу з 16 поселень на території Катеринославського повіту Катеринославської губернії, а дві менонітські колонії Шенвізе та Кронсгартен окремо виділяли в документах, але наковці їх традиційно об'єднували. На початку XIX ст. Шенвізе знаходилось у Павлоградському повіті (з 1806 р. – Олександрівського), а Кронсгартен – у Новомосковському. Після реформи 1871 р. Шенвізе та Кронсгартен не увійшли до складу Хортицької волості [23]. На початку другого десятиріччя XX ст. колонії Острів Хортиця та Шенвізе стали частиною м. Олександрівська [24]. Так, перед Першою світовою війною у Хортицькій волості нараховувалось 15 колоній.

Організація управління була однаковою для менонітів, німців, болгар – всі відносилися до іноземних колоністів. Особливостями адміністративного устрою колоній порівняно з українськими селами було те, що з 1801 р. у всіх поселеннях діяв виборний адміністративний апарат. Цей апарат був двох рівнів – сільський та окружний приказ (з 1871 р. – сільське та волосне правління), представлений на кожному рівні головою, засідателями та писарем, а в поселеннях ще додатково десяцькими від кожних десяти дворів. Самоврядування робило колонії незалежними від втручання губернської та повітової адміністрації, однак колоніальна адміністрація через доглядача колоній контролювала поселення до адміністративної реформи 1871 р.

У результаті реформи колоністи стали поселянами-власниками і підпорядковувались уже губернським установам, більшість колоній увійшла до складу змішаних волостей. Сільське та волосне правління отримали розширену компетенцію з правом розпоряджатися громадськими землями, прибутками ощадних кас та оброчними статтями. До початку XX ст. менонітські колонії зберегли деякі залишки автономного устрою, який отримали в попередньому столітті.

---

[1] Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание I. – Т. XXIV. – СПб., 1830. – С. 508 – 509.

[2] ПСЗРИ. – Собрание I. – Т. XXXV. – СПб., 1830. – С. 243 – 245; Бондарь Д. Секта меннонитов в России. – Пг., 1916. – С. 30 – 31.

[3] Малиновский Л.В. История немцев в России. – Барнаул, 1996. – С. 49 – 51.

[4] ПСЗРИ. – Собрание I. – Т. XXVI. – СПб. 1830. – С. 155.

[5] Там само. – С. 6; Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылевой и др. – Днепропетровск, 1999. – С. 55 – 59.
[6] ПСЗРИ. – Собрание II. – Т. VIII. – Отд. I . – СПб., 1834. – С. 396 – 397.
[7] ПСЗРИ. – Собрание II. – Т. L. – Отд. III. – СПб., 1877. – С. 1039 – 1041.
[8] A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp 1851 – 1880. Translated and edited, with an introduction and analysis, by Harvey L. Dyck. – Toronto; Buffalo; London, 1991. – С. 29.
[9] Бондарь Д. Секта меннонитов в России. – Петроград, 1916. – С. 277 – 282.
[10] Велицын А. Немцы в России: Очерки истории развития и настоящее положение немецких колоний на Юге и Востоке Росии. – СПб., 1893. – С. 96 – 98.
[11] История городов и сел УССР: Запорожская область. – К., 1981. – С. 25, 330, 333, 410, 453, 632 – 663.
[12] Список населенных и ненаселенных пунктов Бердянского уезда с распространением их по волостям к 1 января 1911 г. – Бердянск, 1912. – С. 7 – 10.
[13] Список населенных мест Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1911. – С. 16 – 17; Осташева Н.В. На переломе эпох ... Меннонитское сообщество Украины в 1914 – 1931 гг. – М., 1998.
[14] Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1902. – С. 22 – 23.
[15] Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством: Список населенных мест по сведениям 1859 г. – СПб., 1863. – С.84.
[16] ПСЗРИ. – Собрание II. – T.L. – Отд.III. – СПб., 1877. – С. 146 – 147.
[17] Немцы в России и СНГ, 1763 – 1993. – Б.-М.: Совет по культуре российких немцев; Землячество российских немцев, 1993. – С. 93.
[18] Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 1 – 19; Там само. – Спр. 460. – Арк. 19; Там само. – Спр. 829. – Арк. 25 – 46.
[19] Там само. – Спр. 1443. – Арк. 2 – 6; Там само. – Спр. 2055. – Арк.32 – 35, 119 – 167.
[20] Там само. – Спр. 468. – Арк. 18, 44.
[21] Там само. – Спр.823. – Арк. 72; Там само. – Спр. 2055. – Арк.18 – 73; Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя, 1997. – С. 6.
[22] Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 25 – 26; Там само. – Спр.174. – Арк. 327 зв. – 328.
[23] Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1899. – С. 168.
[24] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год. – Екатеринослав, 1913. – С.30 – 31; Романюк М.В. Шенвізе: від колонії до частини міста Олександрівська // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 89 – 94.

Додаток

Адміністративне управління в менонітських колоніях Півдня України

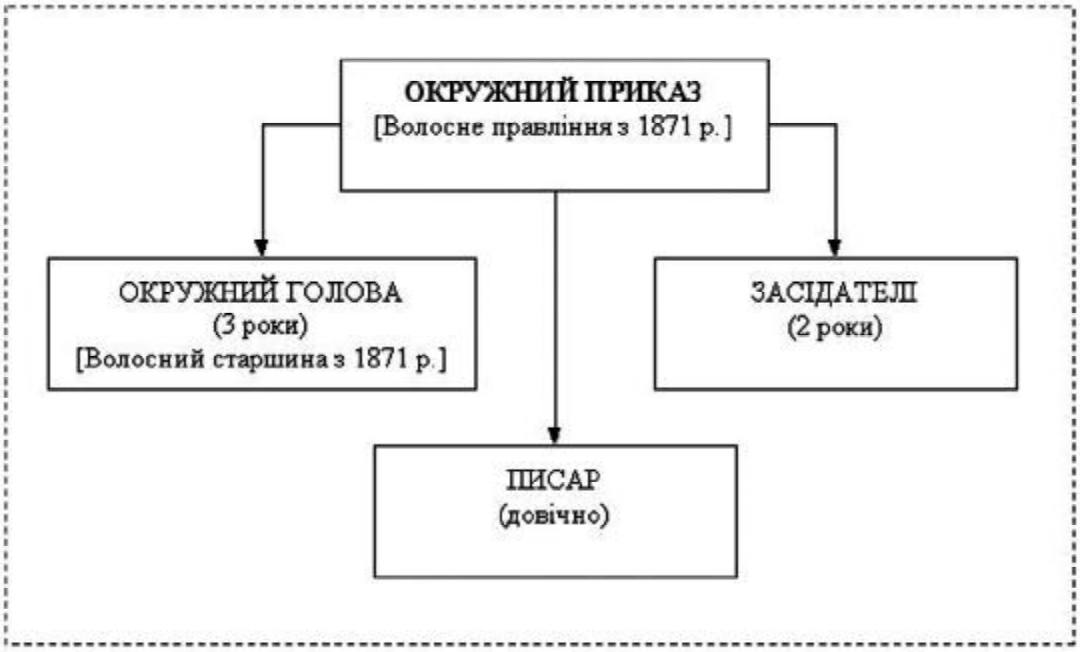

Світлана Бобильова
Дніпропетровськ

СИСТЕМА ОСВІТИ В НІМЕЦЬКИХ ТА МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК (XIX – початок XX ст.)

На основі раніше не використовуваних джерел аналізується духовне життя німецького населення південних губерній царської Росії, зокрема система освіти. Досліджується поетапний розвиток шкільної справи в німецьких та менонітських колоніях, реформування школи, внесок у галузь шкільництва окремих німецьких діячів, в результаті чого школи разом з церковними закладами стали впливовими центрами розвитку духовного життя колоністів.

Aufgrund von früher nicht genutzten Quellen wird das seelische Leben der deutschen Bevölkerung der südlichen Gouverments Zarenrusslands, insbesondere das Bildungssystem, analysiert. Es wird die Entwicklung nach den Stufen der Schulangelegenheit in den deutschen und menonischen Kolonien, Reformierung der Schule und der Beitrag der einzelnen deutschen Persönlichkeiten zum Bereich des Schulsystems erforscht. Als Ergebnis davon wurden die Schulen zusammen mit den kirchlichen Anstalten einflussreiche Zentren der Entwicklung des seelischen Lebens von Kolonisten.

Історія німецьких колоністів, які оселилися в Російській імперії, та їх доля останнім часом стала об'єктом спеціальної уваги численних дослідників [1]. Щоправда, більшість їх праць присвячена вивченню питань соціально-економічного та політичного розвитку колоній. Значно меншою мірою досліджені проблеми духовного життя колоністського співтовариства. Визнаючи важливість згаданих проблем, не можна не зазначити, що такий підхід надто звужує спектр життєво важливих тем. Однією з них є питання освіти, а також громадське життя колоністів, яким надається недостатньо уваги. Певною мірою така ситуація пояснюється складністю отримання історично достовірної інформації. І якщо, за визначенням Ж. Мішле, "історія – це воскресіння", то це "воскресіння" значною мірою залежить від джерел, які знаходяться в розпорядженні автора, від ступеня розробленості джерельної бази проблеми.

Сучасна антропологічно орієнтована історія у центр уваги ставить людину з усіма її життєвими проявами, стосунками з іншими людьми. Актуальним напрямом стає вивчення культурної "прикордонності", "взаємоперетину" різних менталітетів.

Мета цього повідомлення – на основі раніше не використовуваних джерел або тих, які використовувалися лише фрагментарно, окреслити долю німецького населення південних губерній царської Росії крізь призму системи освіти.

Джерелами, які дають змогу це зробити, послугували матеріали фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, довідники про навчальні заклади Одеського навчального округу, фонди Канцелярії Катеринославського губернатора, матеріали земства та земської преси, документи фондів архівів Запоріжжя, Дніпропетровська, Києва, Пам'ятні книги Катеринослава за різні роки, губернська преса, джерела особистого походження – мемуари державних діячів того часу.

Ступінь інформаційної насиченості матеріалу в джерелах не однаковий, але досить різноплановий. Так, довідники дозволяють виокремити з усієї кількості навчальних закладів

© Світлана Бобильова

Півдня Росії види та типи навчальних закладів колоністів, їх питому вагу в складі закладів подібного типу в регіоні, відомості про засновників, викладацький склад, матеріальне забезпечення вчителів у німецьких та менонітських навчальних закладах, роки заснування та їх еволюцію. У цілому використаний комплекс джерел висвітлює цілісну систему колоністської освіти з притаманними лише їй рисами, тенденції розвитку цієї системи на початок XX ст.

Школа та освіта в житті німецьких і менонітських колоній відіграли дуже важливу роль, що значною мірою пояснювалося традиціями, закладеними ще на історичній батьківщині – в Німеччині. Суттєво вплинуло на розвиток європейської освіти те, що в післяреформаційну епоху діти не лише протестантів, а й католиків не допускалися до конфірмації, якщо не вміли самостійно читати церковні тексти та писати. Таким чином, було зроблено важливий крок щодо розповсюдження масової шкільної освіти. Традицію поваги до освіченості німецькі переселенці принесли з собою в Російську імперію.

Надаючи освіту й виховуючи, конфесійна німецька школа слугувала ще й своєрідним засобом для зміцнення віри. Подібний підхід до шкільної справи зумовив ту обставину, що протестантські пастори, католицькі ксьондзи, менонітські духовні старшини та наставники-проповідники з самого початку переселення відали практично всіма питаннями освіти у своїх колоніях. У перші роки в деяких колоніях у зв'язку з відсутністю церкви (молитовного будинку в менонітів), школа була місцем не лише місце для навчання дітей, а й для проведення релігійної служби.

Церква використовувала свій вплив на колоністів (у тому числі й через школу) для збереження за умов існування оточення з іновірців та населення, яке говорило іншою мовою, національних традицій, звичаїв та обрядів. Ця функція школи, як осередку самобутньої національної культури поселенців, набувала важливого значення.

Німці, поселившись на українських землях, перенесли на нові місця проживання і зразки тієї школи, вихідцями якої вони були. У колоніях була створена німецька ортодоксально-конфесійна школа з характерними для неї рисами: 1) обов'язкове навчання для всіх без винятку дітей шкільного віку; 2) керівництво школою пастором; 3) тісний зв'язок школи з общиною, яка практично без допомоги уряду утримувала її на свої кошти, а отже й контролювала її [2].

Розвиток шкільної справи в німецьких колоніях проходив в декілька етапів. Перший припадає на кінець XVIII – 20-ті рр. XIX ст.[3] У зв'язку з матеріальними складнощами початкового періоду, колонії не мали можливості будувати спеціальні шкільні приміщення. Гостро відчувався дефіцит педагогів, навчальної літератури [4]. Поступово протягом 1830-х – 1840-х років у колоніях було побудовано шкільні споруди, будинки для вчителів. Головна роль у виборі вчителя, а нерідко й предметів, які вивчалися, відводилася общині [5].

Вже на початку XIX ст. в німецьких школах склалася своя специфічна система навчання. У школах навчалися хлопчики й дівчатка віком від 7 до 14 років, як правило, до конфірмації. Офіційно навчальний рік продовжувався з 1 вересня до 1 (або 15) травня, але фактично він скорочувався, оскільки діти допомагали батькам у сільськогосподарських роботах та по господарству. У 1841 р. в колоніях були розроблені й прийняті "Правила відвідування сільських шкіл та дитячого навчання". Вони передбачали обов'язкове відвідування дітьми школи, регулярний облік відвідування, сплату сім'ями колоністів грошового штрафу в розмірі 3 коп. сріблом у випадку пропуску занять учнем без поважної причини. Грошові штрафи бралися за квитанцією й передавалися до шкільної каси, а згодом використовувалися для придбання підручників для бідних дітей, заохочення тих учнів, які склали екзамени на відмінно. Грошові штрафи могли бути замінені роботою в общині (половина робочого дня за кожен пропущений учнем день). До такого способу зазвичай вдавалися сім'ї бідних колоністів.

Німецькі сільські школи не були однотипними: існували певні відмінності в програмах, виборі дисциплін. Головним завданням школи було навчити дітей читати, писати, рахувати, вивчити напам'ять Катехізис та отримати розуміння головних догматів віри. Вивчення російської мови в першій половині XIX ст. було необов'язковим, оскільки офіційне листування колоністів здійснювалося німецькою мовою, а в спілкуванні з оточуючим українсько-російським населенням вони обмежувалися невеликою кількістю відповідних слів, потрібних для торговельних та господарських зв'язків. Однак були й винятки: відомі менонітські вчителі-

проповідники Абрам Унгерн, Іоганн Пріцкау та Гергард Вілер добре володіли українською мовою та проповідували нею серед місцевих селян [6].

Критичні зауваження сучасників викликала методика навчання дітей в німецьких школах: зазубрювання, безкінечне заучування напам'ять, застосовування фізичних покарань. Зазначалося, що "німецькі школи разом з колоніями являють зразковий приклад застиглої Німеччини XVII століття" [7].

З другої чверті XIX ст. розпочинається наступний етап в шкільній справі, характер якого визначили люди, зацікавлені в розвитку шкільної освіти. Найбільш визначна постать цього періоду – голова Сільськогосподарського союзу, відомий в багатьох губерніях України меноніт Йоганн Корніс, якому Височайшим указом 1843 р. було передано управління народними школами в колоніях Молочанського менонітського округу. За короткий термін діяльності на цьому поприщі (помер у 1848 р.) Корнісу вдалося зробити досить багато: 1) він спробував послабити панування менонітських духовних старшин у сфері освіти; 2) взявся за реформування школи; 3) допомагав у вирішенні матеріальних проблем шкільної освіти; 4) проводив учительські конференції, щомісячні учительські збори на місцях, де обговорювалися відкриті уроки; 5) з його ініціативи в Гнаденфельді було створено читацький клуб та бібліотека, які в 1845 р. нараховували 355 томів; 6) склав інструкцію для шкіл, яка була орієнтована на змістовність та інформативність навчального процесу, вводила "тарифну сітку" при визначенні зарплати вчителям, встановлювала екзамен при прийнятті учителя на роботу. На підставі інструкції створювалися районні інспекції з учителів, зобов'язаних регулярно доповідати Сільськогосподарському союзу про стан справ у інспектованих школах. Результати шкільної реформи Й. Корніса не змусили себе чекати: змінилися програми менонітських шкіл, покращилося викладання, підвищився авторитет шкільного вчителя [8]. Потреба в кваліфікованих педагогах, які до того ж знали б російську мову, стимулювала підняття питання про відкриття навчальних закладів середньої ланки, які готували б ці кадри. Ними стали чотирикласні центральні училища, які орієнтувалися на підготовку викладачів для сільських початкових шкіл, волосних писарів, а також кістерів. Меноніти були першими з колоністів, хто зрозумів виняткову важливість цього започаткування. Кошти для утримання центральних училищ збиралися з відрахувань сільських товариств, внесків просвітницьких закладів та пожертв приватних осіб. З ініціативи Й. Корніса ще на початку 1820-х рр. було відкрито перший і один з найкращих навчальних закладів у колоніях – центральне училище в колонії Орлов, в якому навчалися не лише меноніти, а й лютерани. В 1835 р. розпочало роботу ще одне центральне училище – в колонії Гальбштадт Бердянського повіту, а в 1848 р. такий же навчальний заклад було відкрито в Хортиці. Хортицьке і Гальбштадтське центральні училища мали в своїх штатах викладачів російської мови.

У 1844 р. в Сараті на пожертви за духовним заповітом коштів вюртемберзького купця Християна Фрідріха Вернера та надвірного радника, головного судді Катеринославської контори опікунства іноземних поселенців Південного краю Росії С.Х. Контеніуса було відкрито так зване "Вернерівське училище", пізніше Вернерівська вчительська семінарія. Училище готувало учителів, писарів для приказів, землемірів та архітекторів. На підготовчому курсі вивчались символи віри, заповіді, головні молитви, читання та письмо німецькою й російською мовами, чотири дії арифметики і малювання. До програми остаточного курсу входили Закон Божий і священна історія, російська та німецька граматики, риторика з перекладами з російської на німецьку й навпаки, коротка загальна історія і географія, статистика Росії та Новоросійського краю, арифметика, алгебра, планіметрія, землемірна справа, стислі відомості про сільську архітектуру, складання планів та бухгалтерських звітів.

На початок XX ст. в училищі нараховувалось 4 класи. До XX ст. воно вважалося найкращим закладом такого типу. Слід зазначити, що в менонітів у центральних та реальних училищах навчалися діти обох статей.

До протестантських і католицьких навчальних закладів середнього типу направляли, як правило, лише хлопчиків. Виняток становило Пришибське училище, створене в 1846 р. власником Асканії-Нова Фрідріхом Фейном на свої кошти [9]. Тут навчалися діти лютеран і католиків (50% і 50%). В 1846 р. у ньому навчалося 128 учнів. Десять учителів викладали

Закон Божий і священну історію, чистописання, російську і німецьку мови, арифметику, загальну історію і географію, статистику Новоросійського краю, хоровий спів, гру на органі й садівництво.

Чималий внесок у розвиток менонітських шкіл зробив Генріх Франц. Учитель-професіонал, який багато років пропрацював у початковій школі (у тому числі 8 років у Гнаденфельді (Молочна)), він з 1846 по 1858 рр. викладав у Хортицькому центральному училищі і мав значний вплив на студентів. Багато хто з них згодом стали відомими педагогами. В 1846 г. Г. Франц підготував статут шкільного товариства Хортиці, а потім протягом 5 років брав участь у створенні цілісної системи шкільної освіти колоній. Він написав підручник з арифметики, яка була основним предметом в менонітських школах у першій половині XIX ст., склав книгу хоралів, орієнтовану на менонітів, які мешкали в Україні. Під його керівництвом, а також за участю його наступника Генріха Еппа, шкільна освіта в Хортиці у середині століття вважалася найпередовішою серед менонітських колоній України.

У другій половині XIX ст. у зв'язку зі зрослою потребою в учителях та широким розвитком освіти в колоніях кількість центральних училищ значно зросла. Тільки в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях було засновано ще 13 центральних училищ з загальною кількістю учнів 1362 чол. Окрім названих вище, в Катеринославській губернії були центральні училища в колоніях Ніколайполь, Шенфельд, Грунау, Павлівка, у Таврійській – в колоніях Орлов, Нейзац, Цюрихталь, Карасан, у Херсонській губернії – в Гоффнингсталі, Нейфрейдентале, Маріїнській. Поява таких навчальних закладів відповідала потребам економічного розвитку, який на початок 50-х рр. XIX ст. потребував грамотних писарів, управляючих великими господарствами, посадовців місцевого управління. Водночас випускникам національних, або, як їх тоді називали, інородних, шкіл були недоступні гімназії, університети. Головними причинами такої ситуації були мовний бар'єр та низька якість знань із-за великої кількості учнів, яка припадала на одного вчителя. У Пришибі цей показник доходив до 90, в Нейгофнунзі – 98 учнів. Практично всі колоністські школи були переповнені. У 1868 р. в південних колоніях Росії, які знаходилися у віданні Попечительного комітету, було 304 школи з 314 учителями-наставниками й 30.873 учнями. На одну школу в Херсонській губернії доводилося у середньому 135 учнів, у Бессарабській – 123, Катеринославській – 82, Таврійській – 75 [10].

Влітку 1868 р. в Одесі відбувся з'їзд повноважних представників усіх колоністських товариств Півдня України. На ньому обговорювалися заходи щодо покращення шкільної освіти. Серед багатьох інших обговорювалося й питання про розширення світського компонента в системі навчання колоністів.

Отже, на середину XIX ст. шкільна освіта в німецьких колоніях почала втрачати свою виключно конфесійну спрямованість і підпорядкованість.

Говорячи про успіхи, досягнуті колоністами в галузі освіти, не можна оминути питання про асиміляцію та адаптацію німців і менонітів. З одного боку, для них у чужому світі корінного населення була характерною замкненість як природна захисна функція щодо збереження культурно-етнічного ядра, з іншого – намагання найактивніших представників німецького етносу й менонітів подолати "маргінальний дискомфорт", потяг до суспільно-значущої в даному (корінному) соціумі діяльності. Щодо німецького й менонітського населення Півдня країни, то мовні та національно-культурні відмінності сприяли створенню й збереженню тут на початок XX ст. значних німецько-менонітських анклавів.

Пройшовши складний і тривалий шлях становлення, школи стали разом з церковними закладами впливовими центрами розвитку духовного життя колоністів. Практично кожна колонія мала власну початкову школу. Якщо зважити на те, що на цей час у південних регіонах нараховувалось 835 колоній (Катеринославська губернія – 233; Таврійська – 329; Херсонська – 182; Бессарабія – 89) [11], то стане очевидним той розмах, який мала тут система початкової освіти. Крім того, на 1914 рік тут було 21 центральне училище з загальною кількістю учнів 2219 чол. А ще колоністи заснували дев'ять чотирикласних жіночих училищ, дві торговельні школи, землеробське шестикласне училище, три училища для глухонімих [12]. Ці навчальні заклади переважно утримувалися на кошти самих колоністів [13]. Субсидії, які виділялися земствами, були незначні.

Колоністи, здебільшого гарні господарі, витрачали значні кошти на утримання й розвиток своєї системи освіти. Це було зумовлено як "традицією загального обов'язкового навчання,

безпосередньо пов'язану з релігійними потребами німецького суспільства: школа повинна була готувати дітей до конфірмації" [14], так і потребами соціально-економічної ситуації в південних регіонах Росії, яка швидко змінювалася. Стрімкі процеси капіталізації суспільства втягували колоністів у сферу нових суспільно-економічних стосунків, вимагаючи грамотних виробників товару. Цей же факт був однією з причин вивчення російської мови.

Питання, пов'язані з мовною політикою, мали свою, іноді парадоксальну, історію. Поступово колоністи усвідомлювали необхідність оволодіння мовою оточуючуючого їх населення. З'явилися ініціатори, які на свій страх і ризик створювали приватні вечірні школи, де колоністи вивчали російську мову.

Одним з таких піонерів німецької колоністської інтелігенції був Самуїл Клюдт, який на початку 50-х років XIX ст. разом з Гергардом Багером став ініціатором приватного викладання російської мови у німецьких колоніях і створення з цією метою декількох приватних вечірніх шкіл у німецьких колоніях Півдня Росії. Йому подібні люди були культурними, широко ерудованими, не замикалися в рамках вузької національної корпоративності й усвідомлювали значення взаємної інтеграції культур.

У 1866 р. за бажанням Попечительного Комітету до програми сільських шкіл було внесено новий навчальний предмет – російська мова [15], яка тоді була потрібна для вирішення культурно-економічних завдань. З часом ситуація змінилася і поступово переросла в урядову політику русифікації, яка практично збіглася в часі зі жвавою дискусією в суспільстві з приводу "німецького питання". Ініціатори та найактивніші її учасники керувалися передовсім інтересами політики, а не культури. В основі лежав суто прагматичний підхід – намагання позбутися конкурента на економічному підґрунті. А колоністи насправді вже тоді представляли собою помітне явище в соціально-економічному житті суспільства.

Наступним етапом у галузі мовної політики стало передання німецьких церковно-приходських шкіл узаконеннями від 22 листопада 1890 р. і 10 грудня 1892 р. у відання Міністерства народної освіти. В школах уводилась посада вчителя російської мови, яка частіше оплачувалася земством. На цьому етапі виникли тертя між сільськими товариствами та державною адміністрацією. Перші бажали зберегти ситуацію повного контролю над школою та її вчительським колективом, яка передбачала призначення вчителя та оплату його праці за рахунок сільських товариств [16]. Держава ж стала на шлях мовного тиску [17]. Плавний, природний шлях покращення повної ситуації був порушений.

Протягом 90-х років XIX ст. явно відчутна кореляційна залежність у діях центральних органів влади та мірах губернських структур. Результати не забарилися і вже у 1896 р. губернські чиновники повідомляли про початок "зросійщення" менонітських та німецьких шкіл [18].

З цього часу, завдяки зусиллям місцевої адміністрації, у багатьох німецьких і менонітських початкових школах викладання з першого року навчання велося російською мовою [19]. Потрібні були кваліфіковані вчителі, і з цією метою в 1889 р. при Хортицькому центральному училищі були відкриті дворічні педагогічні курси. Їх слухачами могли бути особи, які вже мали певний освітній рівень. Тепер вони мали оволодіти курсом педагогіки та методикою викладання різних навчальних дисциплін, зокрема й російської мови. Результати невдовзі проявилися. Губернська влада зазначала, що "завдяки Хортицькому училищу німецькі школи мають значну кількість учителів, які володіють російською мовою" [20].

Тиск викликав зворотну реакцію, адже не всі колоністи погоджувалися зі втручанням органів влади у сферу свого традиційного впливу – школу. Після публікації Указу 17 квітня 1905 р. про свободу віросповідань залунали голоси проти викладання російської мови. Такі факти мали місце у Поволжі, Сибіру [21]. В південних губерніях явних форм протесту в архівних матеріалах поки що не знайдено, хоча поява цілого ряду просвітницьких товариств, які ставили за мету благочинство та гуманітарну допомогу, дозволяє стверджувати, що однією з головних їх цілей було стримування політики русифікації. Короткий їх перелік дає уявлення про масштабність та зміст здійснюваних ними заходів. Називаючи їх, зазначимо лише ті галузі їх діяльності, які відповідають нашій проблемі. 19 вересня 1907 г. в Києві було зареєстровано Південно-Західне німецьке товариство. Одним із його завдань була культурна, моральна й національна підтримка німців, які мешкали в Київській, Волинській, Подільській, Полтавській, Чернігівській областях, шляхом створення закладів, котрі займаються підтримкою шкіл та

освітніх курсів, де викладання здійснювалося б німецькою мовою, не виключаючи обов'язкового вивчення та викладання російською мовою. З цією метою уводилися стипендії, розповсюджувалася друкована продукція, надавалася підтримка розвитку німецької культури та мистецтва. 16 травня 1907 р. було зареєстровано Київське німецьке товариство, яке прагнуло зберігати та заохочувати німецьку культуру серед німецького населення, систему освіти мови шляхом організації науково-популярних читань, бібліотек, читалень, клубів, дитячих свят.

Ще раніше – 18 вересня 1906 р. – було створено Південно-Руський Німецький Союз. Серед його програмних положень було й сприяння збереженню німецької усної та писемної мови серед німців, які мешкали в Росії. Регіон дії Союзу включав: Херсонську, Таврійську, Катеринославську, Бессарабську губернії, область Війська Донського і Кавказ, міста Одесу, Миколаїв, Севастополь, Керч, Ростов-на-Дону. І знову йшлося про створення шкіл, бібліотек, лекційну роботу тощо. 5 лютого 1908 р. в Одесі було засновано Південно-Руське німецьке товариство з аналогічними цілями та механізмом їх досягнення – організація навчальних закладів, читалень, бібліотек, розповсюдження знань про науку й літературу [22].

Менш масштабним, але не менш ефективними були Ейгенфельдське училищне товариство (1906 р. заснування), Товариство для утримання Хортицького жіночого училища (1901 р.), Нейфрейдентальське освітнє товариство; Менонітське товариство сприяння освіті, Гальбштадтське товариство жіночого училища, Орловське училищне товариство, Орловське товариство жіночого училища, Олександрівське училищне товариство та багато інших подібних організацій. Тут не йдеться про просвітницькі організації, діяльність яких обмежувалася кордонами міст.

На початку XX ст. спостерігався процес укрупнення та реорганізації частини колоністських шкіл, трансформації деяких з них у значні навчальні заклади, створення нових центральних училищ, комерційних шкіл, реформування деяких навчальних закладів у вищі початкові училища. Іншими словами, попри адміністративно-правовий тиск, була можливість для різнокультурного співіснування, культури не зливалися, зберігаючи риси національної самобутності. У цей період було практично вирішено проблему кваліфікованих учительських кадрів, суттєво піднявся загальноосвітній рівень колоністів, йшов процес інтеграції колоністської освітньої системи у загальноросійську.

---

[1] Чернова Т.Н. Российские немцы: Отечественная библиография, 1991 – 2000 гг.: Указ. новейшей лит. по истории и культуре немцев России. – М., 2001. – 272 с.

[2] Friesen P. Die Alt-Evangelische Mennonitische Brüderschaft in Russland (1789 – 1910) // Rahmen der Mennonitischen Gesamtgeschichte.– Halbstadt, Taurien: Verlagsgesellschaft "Raduga", 1911. – S. 569 – 654.

[3] Ehrt A. Das Mennonitentum in Rusland von seiner Einwanderung bis zur Gegenwart. – Berlin, 1931. – S. 22.

[4] Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 541; Goerz N. Die Molotschnae Ansiedlung: Entstellung, Entwicklung und Untergang. – Steinbach, 1951. – S. 91.

[5] ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 614.

[6] Жабко-Потапович Л. Христове світло в Україні. – Вінніпег, 1952. – Кн. 1. – С. 819.

[7] Кашин В.С. Поездка к барону Н.А.Корфу. – М., 1871. – С. 10.

[8] Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южно-российских колонистов. – М., 1916. – С. 192 – 203.

[9] Клаус А. Наши колонии; Keller C. Die deutschen Kolonien in Südrussland. – Odessa, 1905. – Bd 1; Плесская Э. Вернеровское центральное училище // Немцы России: Энциклопедия. – М., 1999. – Т. 1. – С. 348; Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С.И.Бобылева, Н.В.Бочарова, О.В.Безносова, Л.С. Тутик, Н.В. Осташева, С.В. Атаманенко: Под ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск, 1999. – С. 155 – 156; Матис В.И., Кряклина Т.Ф. Немецкая школа в регионах России. – Барнаул, 1999. – С. 25.

[10] Клаус А.А. Духовенство и школы в наших немецких колониях // Вестник Европы. – 1869. – № 5. – С.410; Матис В.И., Кряклина Т.Ф. Указ. соч. – С.26.

[11] Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 года (Об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1916. – С.65 – 66.

[12] Див.: Там само. – С. 105. Справочник на 1915 год об учебных заведениях Одесского учебного округа и ситуациях в них. – Одесса, 1915. – С. 407 – 414.

[13] Див.: Линдеман К.Э. Вказ. праця. – С. 105 – 107.

[14] Див.: Черказьянова И.В. Влияние переселенческих процессов на становление немецкой школы в

Сибири // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. – М., 1998. – С.149.
[15] Штах Я. Вказ. праця. – С. 201.
[16] Вашкау Н.Э. Фонды волостных и сельских правлений как массовый источник по истории народного образования немцев Поволжья (1870 – 1918) // Российские немцы: Историография и источниковедение. – М., 1997. – С. 194.
[17] Там само. – С.194 – 195.
[18] Див.: Обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – С. 27.
[19] Берестень Ю. Политика русификации в системе начального менонитского образования в Екатеринославской губернии во второй половине XIX – начале XX века. Рукопис.
[20] Обзор Екатеринославской губернии за 1890 год. – Екатеринослав, 1891.
[21] Див.: Вашкау Н.Э. Вказ праця. – С. 196; Черказьянова И.В. Вказ. праця. – С.153.
[22] Див.: Центральний державний історический архів України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 79; Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 220. – Арк. 30 – 51; Ф. 385. – Оп. 8. – Спр. 2945. – Арк. 114 – 116.

Наталія Венгер
Дніпропетровськ

МЕНОНІТСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО І РОЗВИТОК МАШИНОБУДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)

У статті з'ясовується роль і місце менонітського підприємництва у формуванні та розвитку машинобудування на Півдні України. Автор наголошує на суттєвому внеску менонітських машинобудівних підприємств у розвиток капіталістичної індустріалізації Росії в XIX ст., становлення різних галузей промислового машинобудування загалом.

Dieser Artikel beschäftigt sich mit der Rolle und dem Platz des menonischen Unternehmertums bei der Formung und der Entwicklung des Maschinenbaus im Süden der Ukraine. Der Autor betont den wesentlichen Beitrag der menonischen Maschinenbauunternehmen zur Entwicklung der kapitalistischen Industrialisierung Russlands im 19. Jh. und zur Entstehung verschiedener Zweige des Maschinenbaus insgesamt.

Південноукраїнський регіон виконував особливу роль у процесі капіталістичної індустріалізації Росії. Для розуміння природи та особливостей генезису й розвитку капіталістичних відносин на Півдні України істотною є проблема національних особливостей індустріалізації. При цьому під національними особливостями розуміється факт прояву різноетнічного елементу в підприємницькій діяльності, а також феномен участі й домінування деяких етнічних груп підприємців в окремих галузях промисловості. У даній роботі простежується роль і місце менонітського підприємництва у формуванні в Україні сільськогосподарського машинобудування.

Загальний аналіз розвитку сільськогосподарського машинобудування в Росії та конкретно на Півдні України у визначений період, представлений рядом авторів, дає змогу розпочати періодизацію даного процесу не раніше 1850 р. [1] Але вивчення питання з урахуванням специфіки історії менонітського підприємництва неминуче приводить до зміни нижньої межі початку розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Даний підхід вимагає виділення попереднього, доіндустріального періоду (1830 – 1850).

Доіндустріальний період (1830 – 1850). Як відомо, Росія, будучи до другої половини XIX ст. аграрною країною, тривалий час експортувала сільськогосподарську техніку. Розвиток сільського господарства в умовах кріпацтва відбувався переважно за рахунок збільшення трудоінтенсивності підневільної праці. У тих історичних умовах це був один з можливих, але малоперспективних шляхів економічного визрівання. Проте вже в названий період були зроблені деякі кроки у напрямі прогресивного розвитку вітчизняного виробництва сільськогосподарських машин. В Україні перші фабрики з виробництва сільськогосподарських машин були засновані в Луганську (підприємство Шумана, 1840 р.) та в Чернігівській губернії (завод поміщика Кандиби, 1842 р.) [2]. З 1840 по 1843 рр. тут було вироблено 106 машин [3]. Зрозуміло, що невеликі заводи, які виникли в Росії в першій половині названого сторіччя, навряд чи могли істотно вплинути на загальну картину стану вітчизняного машинобудування. Тим часом, відзначаючи в цілому низький рівень використання сільськогосподарських машин по Україні, ми забуваємо про регіони, які вигідно відрізнялися за даними характеристиками. То були території менонітських колоній, розташованих у Таврійській та Катеринославській губерніях: всього 59 компактно розташованих поселень. За відомостями на 1851 р. на

© Наталія Венгер

територіях Молочанських менонітських поселень (Гальбштадтської та Гнаденфельдської волостей Таврійської губернії) і Хортицьких (Катеринославської губернії) мешкало понад 22 тис. осіб [4]. Компактно розташовані поселення, що розвивалися, до того ж, в особливих економічних умовах, уже в першій половині XIX в. сформували особливу економічну зону, атрибутивною особливістю якої був динамічний розвиток товарно-грошових відносин і формування капіталістичної економічної моделі з усіма її складовими [5]. Одним з результатів розвитку поселень в умовах даної специфічної зони були прискорені темпи розвитку підприємництва на цій території. Зайнявшись переважно фермерством, меноніти потребували різного роду засобів та приладь для ведення сільськогосподарських робіт. У 1840 р. на території 43 менонітських селищ (995 господарств) було зареєстровано 80 молотильних, 100 віяльних машин, а також 300 пристосувань – котків для молотьби. В 1855 р. у власності молочанських поселенців знаходилося 2 110 плугів, 3 579 борін і 3 795 возів [6]. Журнал Міністерства державного майна повідомляв, що ця техніка вироблялася переважно місцевими ремісниками[7]. Економічний перерозподіл в умовах вищого рівня життя населення колоній зумовив високий економічний статус ремісників, що дозволяло їм виділяти кошти для закупівлі мінімуму необхідного устаткування, а, отже, виконувати роботи найскладнішого рівня. Основними спеціалізаціями, чия діяльність була пов'язана з роботою по виробництву сільськогосподарської техніки (машинобудування), були ковалі, каретники і, навіть, майстри з ремонту годинників. Відсоток представників даних спеціальностей у різний час складав від 4 до 26 %[8]. Навіть на перших етапах розвитку машинобудування і затвердження ремесла в колоніях вони мали найвищий дохід: каретники одержували 1 177 крб. у рік, бляхарі – 720 крб., ковалі – 489 крб.[9] За відомостями А. Клауса, у 1855 р. майстрами Молочанської округи було виготовлено машин, плугів, возів на суму 34 638 крб. [10] У 1854 г. тут було вироблено 625 возів, 325 плугів, 63 борони, 28 зерно-віяльних пристроїв [11]. Менонітські ремісники не тільки ремонтували і копіювали завезену з Європи техніку (відомо, наприклад, що вони першими популяризували в Росії молотарки шведського зразка [12]). Їм удавалося вельми вдало модифікувати деякі вироби, а також винаходити власні моделі. Наприклад, плуг колоніста Бетхольда удосконалювався впродовж усього XIX ст. різними майстрами.

Ремісники багатьох механічних майтерень працювали в даному напрямі [13]. У 1854 р. з'явився букер – багатолемішний плуг, що застосовувався для оранки чорноземних земель. Він об'єднував в собі особливості плуга і борони. Механізм був створений для системи обробки землі під парою, що практикувався у менонітів. Вважається, що перший букер був виготовлений колоністом Бехтольдом з колонії Фрейденталь[14]. За іншими версіями, він був винайдений ковалем із Ліхтенау Ісааком Дерксеном [15]. Глибокий плуг був виготовлений Дірком Діком із Хортиці, за що винахідник отримав золоту медаль сільськогосподарської виставки 1844 р.[16] Серед ранніх винаходів Діка найбільш важливим була молотильна машина (створена у 1827 р.)[17]. Винахід пройшов апробацію у Хортицьких колоніях восени 1842 р. Результат експерименту був наскільки переконливим, що місцеві колоністи прийняли рішення впроваджувати механізм у свою діяльність.

За відомостями на 1866 р., у колоніях було виготовлено сільськогосподарських знарядь на суму 99 227 крб.[18] Характерно, що багато виробів (на суму 61 862 крб.) було продано за межі колоній (російським поміщикам і селянам, купцям, а також ногайцям) [19]. Таким чином, вже на доіндустріальному етапі розвитку сільськогосподарського машинобудування менонітські колонії виконували роль своєрідної показово-пасіонарної сили, і, як демонструють вище приведені факти, прогресивно вплинули на сільськогосподарський розвиток, передусім, навколишньої периферії, а рівно і південноукраїнського регіону в цілому. Накопичений за названий період технічний досвід сприяв тому, що в подальшому менонітські поселення стали базовими територіями для розвитку вітчизняного машинобудування.

1850 – 1885 рр. (виникнення і розширення менонітського фабричного машинобудування). До 1853 р. в Україні в цілому з'явилося близько двох десятків механічних заводів, які виготовляли сільськогосподарські знаряддя праці із загальною вартістю устаткування на них близько 930 тис. крб. Тривалий час у Російській імперії вироблялася переважно дешева техніка, оскільки, зважаючи на недолік сировини, залізне машинобудування було фактично неможливим. З цієї причини уряд вимушений був заохочувати притік іноземної техніки до

Росії. За митним тарифом 1850 р. ввезення машин іноземного виробництва не оподатковувалося. Імпорт машин безперервно зростав аж до 70-х рр. XIX ст.[20] Співвідношення між російською та імпортною сільськогосподарською технікою достатньо точно продемонстрували експонати виставок 1864 і 1870 рр. З 75 представлених в експозиції плугів тільки 33 мали російське походження [21]. В умовах зростаючого продажу численні європейські фірми засновували на території Росії склади і майстерні для обслуговування техніки. Після 1860 р. частина таких майстерень приступила до самостійного виробництва сільськогосподарських машин. Таким був найбільш поширений шлях утворення вітчизняних фабрик сільськогосподарського машинобудування [22].

У свою чергу, менонітські підприємці демонстрували інший шлях еволюції машинобудівного виробництва. Більшість менонітських фабрик виникла на базі раніше діючих ремісничих майстерень. Як правило, досвід, накопичений в інших виробництвах, допоміг упоратися з цим непростим завданням. Так, Пітер Лепп, у минулому годинниковий майстер, який став ремонтувати сільськогосподарську техніку, вперше став відомий у 1842 р. як винахідник пристосування для підпушення ґрунту[23]. Прогресивний розвиток менонітських підприємств даного типу відбувався у напрямі від ремісничого до домашнього виробництва, а потім – до фабрично-заводського підприємства. В цьому відношенні особливо показовими є спогади Я. Нібура – засновника фабрики в Ольгофельді Таврійській губернії: “У 1882 р. відкрив майстерню. Спочатку працював з 2 – 3 підмайстрами, але, завдяки моїм старанням і заохочувальному збуту виробів, майстерня перетворилася в маленьку фабрику, де працювало близько 30-ти чоловік за допомогою парової машини... Влаштував ще і ливарний заклад” [24]. Фактично кожне з менонітських підприємств пройшло подібний еволюційний шлях. На ранніх етапах свого функціонування перші менонітські машинобудівні підприємства були закладами домашньої промисловості, або, як визначалося в “Статуті про промисловість” (1832), малими фабриками і заводами, що “відрізнялись від справжніх мануфактурних закладів лише меншим розміром, але при цьому не мали ремісничого характеру” [25].

Подальшим поштовхом для розвитку внутрішнього виробництва сільськогосподарських машин була реформа 1861 р. До того часу країна вже була наповнена зарубіжною, переважно англійською, технікою, яка далеко не завжди відповідала природним особливостям українського ґрунту [26]. В результаті багато машин або простоювали, або ламалися. У цих умовах досвід менонітських підприємців виявився вельми доречним.

У числі перших виробництв сільськогосподарської техніки на території менонітських колоній слід згадати: завод П. Леппа на Хортиці (заснований у 1850 р.)[27], А. Копа (Хортиця,1861 (63) р.) [28]. У 70-х рр. були засновані виробництва Гільдебрандта і Прісса на Хортиці та Шенвізе, а також завод Нойфельда в Софіївці (всі підприємства були розташовані в Катеринославській губернії) [29].

Діяльність місцевих підприємств деякий час не приносила очікуваних результатів. Темпи виробництва на заводах стримувалися вузькістю споживчого попиту, який істотно розширився лише з появою залізничного зв’язку. У Катеринославської губернії до 1895 р. налічувалося 12 залізничних ліній [30]. Це сприяло економічному підйому Хортицьких поселень. Протягом 80-х рр. XIX ст. у Катеринославської губернії на Хортиці і в деякому радіусі від колоній було утворено 7 нових підприємств: завод землеробських машин Я. Я. Крігера (1882 р., Гуляйполе); завод Б. В. Ремпеля у Павлівці (1883); завод Шульца (1885 р., у Павлівка); Леппа і Вальмана (1888 р., Шенвізе); А.А. Копа (1888 р., Шенвізе); М.Я. Янцена М. Я. (1888 р., хут. Скельоватий); Іог. Йог. Фризена (1888 р., Зеленопіль).

У свою чергу, недолік залізничного зв’язку уповільнював економічну емансипацію регіону розташування Молочанських менонітських поселень[31]. Розвиток сільськогосподарського машинобудування на території Гальбштадтської та Гнаденфельдської волостей фіксується з початку 80-х рр. З того часу виникли підприємства Г.Г. Франца і П.П. Шредера (1880 р., Гальбштадт); І.Г. Нібура (1881 р., Ольгофельд); Классенів А.Я. і В. Я. (1886 р., Кизіяр); “Нейфельда і Ко” (1890 р. (Вальдгайм), 1893 р. (Сергіївка)); І.Я. Лангемана (1894 р., Спат); І.І. Крігера (1895 р., Бердянськ).

У результаті швидкого розвитку машинобудування Україна в середині 80-х рр. XIX ст. виробляла 17% всеросійського випуску машин. Тут сформувалися два райони машино-

будування всеросійського значення: Херсонсько-Катеринославський (8% виробництва) і Київсько-Харківський (6,5% виробництва)[32]. Загальний аналіз розвитку менонітського підприємництва в Україні в другій половині XIX ст. дозволяє виділити декілька регіонів менонітського економічного впливу. В цілому вони відповідали географічним рамкам розташування менонітських колоній (зокрема заснованих в Бахмутському повіті Катеринославської губернії Мемрікських та Нью-Йоркських поселень). Менонітське машинобудування набуло поширення на території двох основних регіонів: 1) Катеринослав – Олександрівськ – Нью-Йорк; 2) Таврійський регіон (Молочанські менонітські колонії; міста Бердянськ, Горохов, Сімферополь). Характеризуючи роль Хортицької волості в процесі розвитку сільськогосподарського машинобудування імперії, В. Черняєв писав: "Хто б міг подумати, що в якій-небудь німецькій колонії виробляється машин на 300 тис. крб. Ця сума перевищує виробництво в Москві. Майже в кожному дворі хоч трохи заможного колоніста можна знайти трьохкорпусний плуг, кінні граблі, жниву машину і віялку, а у заможнішого – молотарку"[33]. За даними на 1879 р., Хортиця була третім у Росії населеним пунктом з виробництва підприємств сільськогосподарського машинобудування (після Варшави (505 284 крб.) і Москви (320 тис. крб.))[34].

Лідируючу позицію на Хортиці займали заводи фірми "Лепп і Вальман". Вони здобули популярність як виробники косарок і лобогрійок. 1882 р. в Москві була проведено чергову художньо-промислову виставку. В експозиції "Сільськогосподарські машини, снаряди, вози" взяло участь 73 виробники[35]. Першу премію в даному відділі одержав завод "Лепп і Вальман". Характеризуючи вироби фірми, експерти відзначали: "Колекція не відрізняється особливою витонченістю обробки, проте всі представлені екземпляри свідчать про великі фінансові та технічні можливості заводу, що має особливо важливе значення в південній степовій Росії. Панам Леппу і Вальману багато майстерень землеробських знарядь, що знаходяться в Катеринославській губернії, зобов"язані своїм походженням"[36].

Менонітські підприємства, розташовані в безпосередній близькості від споживача, пройшли органічний шлях розвитку від кустарної майстерні до фабрики, прекрасно знали потреби місцевого ринку, створювали вдалі модифікації виробів, найбільш пристосованих до місцевих умов, за своєю вартістю орієнтовані на різні категорії споживачів[37]. На підприємстві Леппа виготовлялися сівалки, кінні граблі, молотарки, кінні і парові млини, гідравлічні преси, та інша продукція. У 1874 р. тут була випущена перша лобогрійка, яка невдовзі була названа "дивогрійка" (від слова "диво)[38]. Лобогрійка базувалася на відомій моделі жниварки фабрики Вуда, але у "лепівському" варіанті вона не мала самоскидок. Працюючи з такою жниваркою, працівник нагрівав лоба від інтенсивності. У 1886 р. підприємством було випущено вже 2 тис. лобогрійок[39]. Серед різноманітного асортименту продукції, що випускалась заводом Копа, найбільш ходовими були молотарки з механізмом самоскидування. На підприємстві "Гільдебрандт і Прісс" найвдалішими виробами було визнано молотарки[40]. Проте всі машини, які випускалися в той період, були розраховані переважно на силу тяги людини або тварини. Парові машини в Україні не вироблялися[41].

Черговий етап у розвитку сільськогосподарського машинобудування датується 1885 – 1900 рр. Зміни, що відбулися в машинобудівній промисловості, були спричинені новими економічними умовами. Імпорт машин знизився в результаті ухвалення нового тарифу 1885 р. Мито на ввезення машин склало 50 коп. золотом з пуда, а з 1887 р. – до 70 коп. Царський уряд вдався до політики протекціонізму щодо вітчизняної металургійної промисловості. Внаслідок цього машинобудування перейшло на використання російського металу. Проте ціни на вітчизняний метал у середині 80-х рр. XIX ст. все ще вдвічі перевищували західні. Сировинна проблема істотно гальмувала розвиток машинобудування[42]. Оскільки металургійна база формувалася на Півдні України, центр машинобудування перемістився в Україну. Це підкріплювалося і наявністю значного попиту на даний вид товарів. Вже на початку 90-х рр. частка України складала понад половину загальноросійського машинобудівного виробництва[43].

Зростання виробництва сільськогосподарського машинобудування поєднувалося з одночасним збільшенням ввезення машин. З 1885 по 1896 рр. ввезення імпортних механізмів зросло вдвічі (з 2032 крб. до 4868 крб.). Цьому сприяло зниження мита на сільськогосподарські машини 1893 – 1894 рр., а також перевага, яку споживачі традиційно віддавали імпортним

машинам. Проте подальший розвиток сільськогосподарського виробництва свідчив про збільшення попиту на вітчизняну техніку. Цьому сприяло поступове зниження цін внаслідок введення механізації і здешевлення металу (плуг в 1882 р. коштував 60 крб., у 1896 – 53 крб.; сівалка відповідно 105 і 70 крб.). Вартість молотарки заводу "Лепп і Вальман" складала 2/3 вартості даного виду машин виробництва фірми "Еккерт" і була в 1, 8 разів дешевшою за модель, пропоновану фабрикою "Клейтон і Шулер" [44]. Отже, вітчизняні виробники вели боротьбу не лише і не стільки за ринки збуту, скільки проти старих російських уявлень про те, що все "закордонне" обов'язково краще і якісніше виробленого в Росії. Для того, щоб затвердитися на ринку і знайти свого споживача, на менонітських підприємствах було проведено модернізацію. Аналіз діяльності менонітських виробництв свідчив про те, що в період 80 – 90 х. рр. на фабриках машинобудування було введене парове оснащення. Одним з перших до виробництва парових двигунів приступив завод "Лепп і Вальман" [45].

Засоби для цього були придбані шляхом утворення менонітських виробничих об'єднань: торгових домів та акціонерних компаній. Так, в 1880 р. співзасновником підприємства Леппів став крупний хортицький землевласник Андреас Вальман, а нове виробниче об'єднання стало іменуватися "Торговий дім "Лепп і Вальман" [46]. Дещо пізніше, в 1903 р., було утворене акціонерне торговельно-промислове об'єднання "Лепп і Вальман", до участі в діяльності якого було залучено 10 представників династії Леппів – Вальманів[47]. У результаті організаційних змін була утворена компанія "Торговий дім "Сини Гільдебрандт і Прісс", акціонерні об'єднання "Клейнер і Ко" (Великий Токмак), "Генріх Шредер"(Гальбштадт), "Франц і Шредер"(Гальбштадт) та ін. [48] У 1904 р. було засновано акціонерну компанію "Коп і Гелькер" [49]. Підприємства не лише модернізували виробництва, а й створювали філіали своїх заводів, здебільшого, розташовані недалеко від основного виробництва.

Джерела дають змогу підвести перші підсумки розвитку менонітського сільськогосподарського машинобудування до 1900 р. У даній таблиці містяться відомості про розвиток менонітського машинобудування в Катеринославській і Таврійській губерніях [50].

Губернія	Всього підприємств с/г машинобудування (продуктивність (крб.))	Менонітських (продуктивність (крб.))
Катеринославська	26 (1 868 тис. крб.)	17 (1 087 тис. крб.) (більше 58%)
Таврійська	25 (1 819 тис. крб.) (за відомостями 1895 р. [51])	8

Найбільш точними і показовими є дані стосовно Катеринославщини. Вони здаються особливо вражаючими з урахуванням того, що в цілому по названій губернії відсоток менонітського населення в 1897 р. не перевищував 1, 13%, а по Таврійській, де кожне третє машинобудівне підприємство знаходилося у власності менонітів, складав близько 1,7% [52] .

Період з 1900 р. по 1914 рр. Наприкінці періоду виробництво сільськогосподарських машин у Росії досягло 12 млн. крб. З них в Україні виробляли 57, 5% [53]. Серед причин, що визначають найбільш динамічний розвиток машинобудування не даному етапі, слід визначити: 1) зростання цін на продукцію сільського господарства дало змогу збільшити вартість сільськогосподарських машин; 2) екстенсивне освоєння територій Сибіру. Зі складів європейських фірм, заснованих у Сибіру, було продано: у 1904 р. машин на 1209 тис. крб.; 1908 – 5 175 тис. крб. [54]; 3) порівняно були покращені умови для постачання підприємств сировиною. Спостерігачі називали 1900 р. як переломний для розвитку машинобудування. З 1890 по 1900 рр. виплавка чавуну в Росії зросла втричі. У зв'язку з цим ціни на чавун, сталь і залізо в Росії дещо знизилися. Південні металургійні заводи у пошуках нових ринків збуту перейшли від виробництва залізничних матеріалів до ринкових сортів заліза і сталі [55]; 4) змінилися митно-тарифні умови.

У 1896 р. на території Катеринославської губернії діяло 11 чавуноливарних та механічних заводів, які виплавляли метал і виробляли сільськогосподарські машини (річне виробництво

– 747 344 крб.), а також 13 заводів сільськогосподарського машинобудування, на привізній сировині (виробництво – 908 310 крб.) (усього 24 підприємства сільськогосподарського машинобудування) [56]. При тому, що програма уряду сприяла вирішенню сировинної проблеми, машинобудівні виробництва все ще відчували недолік якісного металу. З цієї причини деякі власники машинобудівних підприємств створили власні металургійні виробництва. Чавуноливарні фабрики були відкриті Леппами (Шенвізе, 1887), А. Копом ("Коп і Гелькер", 1904), Г. Нейфельдом (Софіївка), Я. Г. Нібуром (кол. Нью-Йорк Бахмутського повіту, 1899), І. Фрезе (Гуляйполь, 1888), К. Діком (Прохолодна), заводом "Франц і Шредер"(Гальбштадт). Таким чином власники підприємств вирішували проблему якісної сировини. Поступово всі найбільші підприємства стали працювати на власноруч підготовленій сировині.

Початок сторіччя ознаменувався економічною кризою і революцією. Притому, що в Росії в цілому розорилися 3 тис. промислових підприємств, машинобудування не дуже постраждало, оскільки після високого урожаю 1901 р. купівельна спроможність населення не знизилась. Та все ж депресія обмежила процес розвитку машинобудівної промисловості: крупні підприємства розширювали свої виробництва, але новозасновані не мали можливостей для укрупнення. Німецькі і менонітські виробники зіткнулися з серйозною проблемою збуту. Особливо низький попит був на жнивні машини. Підприємства готові були продавати ці вироби в кредит. Деякі заводи простоювали і вимушені були звільнити частину робітників [57]. Кризовий стан примусив деяких виробників об'єднатися з метою регулювання процесів збуту. Копи були членами торговельно-промислового суспільства "Урожай". Це торгове акціонерне об'єднання, засноване в 1914 р., мало на меті забезпечувати розповсюдження і торгівлю сільськогосподарськими машинами по всій Росії та за її межами [58]. Разом з Копами до складу організації входили завод Ельворті (Елісаветград) і Гена (Одеса).

Успішний розвиток решти підприємств був забезпечений наявністю налагодженої дистриб'юторської мережі. Завод Леппа мав свої склади-магазини в різних містечках Таврійської і Самарської губерній, заводи Копа – в містах Саратові й Уральську [59]. Збереглися свідоцтва про визнання товарів крупних менонітських виробництв в Туркестані, Мінусинську і навіть у Прибалтиці (Литві), яка через своє географічне розташування користувалася послугами західних виробників [60].

Частку менонітського машинобудування в загальноукраїнському виробництві за даними на 1911 р. представлено в таблиці [61].

Території	Всього фабрик (продуктивність (крб.))	Менонітських фабрик (продуктивність (крб.))
Катеринославська	53 (9. 823. 000)	19 (3.730.500) (37%)
Таврійська	47 (7. 393. 000)	9 (1.982.374) (26 %)
Всього по Україні	172 (32. 966. 000)	31

За відомостями Д. Нойтатца, з урахуванням даних по Херсонській губернії менонітське виробництво машин сільськогосподарського машинобудування складало 26% всеукраїнського. Це було вельми істотним показником, оскільки в цілому по Україні відсоток німецькомовного населення (лютеран, католиків, менонітів) вкладав 3,5 % [62].

Розвиток машинобудівного виробництва в Росії виконував роль ефекту тригера, тобто зробив загальний вплив на процес капіталістичного переродження багатьох інших видів промисловості. Менонітські машинобудівні підприємства, які знаходилися в основі цього процесу, зробили суттєвий внесок у розвиток капіталістичної індустріалізації в Росії.

---

[1] Аналіз та періодизація розвитку машинобудування в Україні представлені, наприклад, у дослідженнях: Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні. – Київ, 1972; Neutatz D. Landliche unternehmer im Schwarzmeergebiet Die sudukrainische Landmaschinenindustrie vor dem Ersten Weltkrieg // Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russichen Reich im 19. und fruhen 20. Jarhundert . – Essen, 1998. – S. 541 – 575.

[2] Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: В 2 т. – К., 1962. – Т. 1. – С. 94.
[3] Зыбковец М. К вопросу о возникновении заводов сельскохозяйственного машиностроения в России. – Л., 1932. – С. 11 – 16.
[4]Список населённых мест по сведениям 1864 г.: Таврическая губерния. – СПб.: Центральный статистический комитет, 1865. – Л. XXIX.
[5] Венгер Н.В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории менонитских колоний // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2002. – С. 30 – 51.
[6] Huebert H.T. Hierschau. – Winnipeg (Canada), 1986. – P. 67.
[7] Хозяйственные замечания в России: Быт Молочанских менонитских колоний // Журнал Министерства Государственных имуществ. – 1841. – Ч. I., кн.2. – С. 554.
[8] Романюк М.В. Деякі аспекти соціально-економічного розвитку менонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст.) (рукопис).
[9] Статистические сведения об иностранных поселениях в России // ЖМВД. – 1838. – Ч. XXVIII. – № 4. – С. 57 – 68.
[10] Клаус А. Наши колонии. – СПб., 1869. – С. 163.
[11] Huebert H.T. Hierschau. – P. 67.
[12] Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. – Харьков, 1910. – Л. 4.
[13] Русский колонистический плуг //Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1887. – № 1. – С. 40 – 63.
[14] Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
[15] Терещенко А. Буккер // Немцы Украины: Пилотный сборник. – М, 2002. – С. 36 – 37.
[16] Huebert H.T. Hierschau. – P. 67.
[17] Описание менонитских колоний России // ЖМГИ. – 1842. – Ч. IV. – С. 12.
[18] Клаус А. Наши колонии. – С. 164.
[19] Там само. – С. 164.
[20] Указатель фабрик и заводов… – С. 335 – 351.
[21] Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. – Харьков, 1910. – С. 8.
[22] Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні. – С. 196.
[23] Державний архів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 5. – Спр. 29. – Арк. 1 – 2.
[24] Центральний державний архів республіки Крим (Сімферополь) (ЦДАРК). – Ф. 27. – Оп. 13. – Спр. 1846. – Арк. 1,7.
[25] Труды Комиссии, учрежденной… – С. 64.
[26] Производительные силы России. – СПб., 1896.
[27] Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 1.
[28] Там само. – Ф. Р-564. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.
[29] Памятная книга Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1900. – С. 22 – 78.
[30] Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. – СПб., 1895 г. – С. 316.
[31] Памятная книга Екатеринославской губернии. – С. 22 – 78.
[32] Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні. – С.141.
[33] Южно-русская областная сельскохозяйственная промышленная и кустарная выставка 1910 г. в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1912. – С.122.
[34] Черняев В.В. Сельскохозяйственное машиностроение// Историко-статистический обзор промышленности России. – М., 1882. – Т.2. – С. 144.
[35] Отчёт о Всероссийской художественно – промышленной выставке 1882 г. в Москве / Ред. В.П. Безобразов. – СПб., 1883. – С. 139.
[36] Там само. – С. 140.
[37] Докладніше про це див.: Черняев В.В. Русское сельскохозяйственное машиностроение. – СПб., 1881.
[38] Машиностроительные и чугунолитейные заводы “Лепп и Вальман”: Рекламный буклет. – Александровск, 1910.
[39] ЦДАРК. – Ф. 507. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 22.
[40] Южно-русская областная сельскохозяйственная промышленная и кустарная выставка 1910 г. в Екатеринославе. – С. 1 – 30.
[41] Сельское хозяйство и лесоводство. – 1881. – Ч. CXXXVII. – С. 32 – 35.
[42] Литощенко Л.Н. Таможенное обложение в России сельскохозяйственных машин и орудий и его значение для русского сельского хозяйства //Труды Харьковского общества сельского хозяйства. – Вып 1. – С. 89.
[43] Там само. Л.29; Измайловская Е. Русская сельскохозяйственное машиностроение. – М., 1920. – С. 10.
[44] Кафенгауз Л.В. Вказ. праця. – С. 10.

[45] ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 17.
[46] Там само. – Спр. 122. – Арк. 15, 25.
[47] Там само. – Арк. 43.
[48] ЦДАРК. – Ф. 507. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18 – 31; Указатель действующих… – С. 89.
[49] Там само. – С. 269.
[50] Памятная книга Екатеринославской губернии. – С. 2, 22 – 76.
[51] Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – С. 91.
[52] Россия: Полное географо-статистическое описание нашего отечества. – Т.14. Малороссия. – С. 172, 211.
[53] Neutatz D. Landliche unternehmer im Schwarzmeergebiet Die sudukrainische Landmaschinenindustrie vor dem Ersten Weltkrieg // Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russichen Reich im 19. und fruhen 20. Jarhundert. – Essen, 1998. – S. 553.
[54] Кафенгауз Л.Б. Вказ. праця. – С. 39.
[55] Там само. – С. 41.
[56] Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – С. 97.
[57] Екатеринослав: Адрес – календарь на 1915 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 70.
[58] ДАЗО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 97.
[59] Екатеринослав: Адрес – календарь на 1915 г.
[60] ДАЗО. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 14, 45, 110.
[61] Список фабрик и заводов России. – М.; СПб.; Варшава, 1910.
[62] Neutatz D. Landliche unternehmer im Schwarzmeergebiet Die sudukrainische Landmaschinenindustrie vor dem Ersten Weltkrieg // Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russichen Reich im 19. und fruhen 20. Jarhundert. – Essen, 1998. – S. 558.

Ігор Винниченко
Дмитро Винниченко
Київ

НІМЦІ В ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Стаття присвячена висвітленню питання про роль та місце німців в історії Київського університету від часу його заснування. На прикладі розгляду окремих персоналій показаний внесок представників німецького народу в розбудову та діяльність одного з найбільш відомих університетів України.

Dieser Artikel ist Frage über die Rolle und den Platz von Deutschen in der Geschichte der Kiewer Universität gewidmet. Nach dem Vorbild der Betrachtung einzelner Personen wird der Beitrag von Vertretern des deutschen Volks zum Aufbau und zur Tätigkeit der bekanntesten Universitäten in der Ukraine gezeigt.

Від часу заснування університету св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) поважну частину його студентів, професорів, викладачів, а також ректорів становили німці за походженням

Професор політичної економії та статистики Микола Християнович (Nicolaus Paulus Carolus) Бунге тричі був виборним ректором університету, згодом міністром фінансів (1881 – 1886) та Головою Кабінету міністрів (1887 – 1895) Російської імперії. Народився він у Києві 11 (23) листопада 1823 р. у родині, відомій в місті від другої половини 18 ст. Початкову освіту отримав у 1-й київській гімназії, згодом навчався на юридичному факультеті університету св. Володимира, який закінчив 1845 р. зі ступенем кандидата законознавства.

16 червня 1852 р. М. Бунге за дисертацію “Теорія кредиту” був удостоєний університетом св. Володимира ступеня доктора політичних наук і того ж року затверджений екстраординарним професором, а в 1854 р. – ординарним професором кафедри політичної економії та статистики. 1869 р. вчений змінив попередню кафедру на катедру поліцейського права.

У 1859 р. 37-річний М. Бунге вперше став ректором університету “за призначенням”, і перебував на цій посаді до 1862 р. Той час відомий позбавленням російських університетів самоврядування. Однак і після повернення університетам виборчого права М. Бунге двічі обирався ректором університету: у 1871 – 1875 та 1878 – 1880 рр. У 1876 г. вченого було удостоєно звання заслуженого професора.

Залишив університет М. Бунге 1880 р., після призначення товаришем (заступником) міністра фінансів Російської імперії. Його твори, видані в Києві, публікувались, зокрема, в “Університетських відомостях”, там же були вміщені рецензії на дисертації економічного змісту [1].

Ернст-Рудольф (Ернест Рудольфович) Траутфеттер народився в Мітаві (Єлгава) 20 лютого 1809 р. Там же закінчив гімназію, а 1825 р. у Дерпті (Тарту) поступив в університет, який поцінував його в 1833 р. ступенем кандидата. 1835 р. Кенігсберзький університет присвоїв Е.-Р. Траутфеттеру ступінь доктора філософії, а 1839 р. університет св. Володимира – доктора природничих наук.

До Києва вчений потрапив 1838 р. В університеті св. Володимира Е.-Р. Траутфеттер був спочатку призначений на посаду ординарного професора ботаніки. 1853 р. вчений здійснив наукові відрядження в Київську, Подільську та Херсонську губернії. Особливо багато уваги він приділяв вивченню флори Київської губернії, зробив ряд докладних оглядів окремих родів і родин. Вчений широко відомий монографічною обробкою родів верб, люцерни, вики, дзвоників, рододендронів та ін. Цінною є його праця з історії російської ботаніки та бібліографія джерел з вивчення російської флори.

© Ігор Винниченко, Дмитро Винниченко

Видатною є роль Е.-Р. Траутфеттера у створенні та становленні Ботанічного саду університету. 5 травня 1839 р. попечитель Київського учбового округу дозволив "учредити" в Києві ботанічний сад, і п'ять днів потому вчений, на якого було покладено обов'язки організатора цього саду, узгодив з ректором університету кошторис на його утримання.

Після детального ознайомлення з місцевістю біля університету вчений прийшов до висновку, що на ній можна закласти сад. Перші роботи по закладці постійного ботанічного саду Київського університету розпочались в жовтні 1841 р. Загальне керівництво посадкою здійснював Е.-Р. Траутфеттер за планом архітектора В. Беретті.

Велика робота, проведена в університетському ботсаду в перші роки його організації Е.-Р. Траутфеттером, сприяла широкій популярності його не лише в Росії, а й за кордоном.

В університеті Е.-Р. Траутфеттер читав також лекції з мінералогії та геології; у травні 1841 р. терміном на один рік був обраний деканом ІІ-го відділення філософського факультету, а 30 червня 1843 р. обраний на цю ж посаду вдруге на 4 роки. 1 липня 1847 р. вчений був призначений ректором на 4 роки, але ще до закінчення цього терміну, з нагоди уведення нового порядку призначення ректорів, "уведений" на посаду ректора в 1850 р. із звільненням з посади професора. Перебував він на посаді ректора до 6 травня 1859 р. Вчений також завідував аграрним кабінетом, кабінетом механічної школи (1839 – 1843) та мінералогічним кабінетом (1842 – 1846).

Після виходу у відставку (1859) Е.-Р. Траутфеттера було удостоєно звання почесного члена Університету св. Володимира [2].

Ректором університету (1883 – 1890) був також Микола Карлович Ренненкампф (1832 – 1899). Народився він в м. Олександрівка Чернігівської губернії в дворянській родині. Після закінчення чернігівської гімназії поступив на юридичний факультет ліцею кн. Безбородька (Ніжин). Звідти, услід за найпопулярнішим професором М.Х. Бунге, який полишив ліцей 1851 р., перейшов в університет св. Володимира. Навчався спочатку на історико-філологічному факультеті, проте через півроку повернувся на юридичний, який закінчив 1855 р. Після нетривалої праці старшим вчителем 2-ї Київської гімназії 1858 р. в університеті йому було доручено викладання "енциклопедії законознавства". 1862 р. М. Ренненкампф призначається виконуючим обов'язки екстра-ординарного професора; 1868 р. здобуває ступінь доктора державного права та затверджується ординарним професором кафедри юридичної енциклопедії.

1869 р. М. Ренненкампфа затверджують ординарним професором кафедри історії найважливіших давніх та нових законодавств. Зважаючи на відсутність професора для юридичної енциклопедії, він протягом 1871 – 1880 рр. безоплатно читав і цей курс. 1880 р. вченого переводять на кафедру енциклопедії юридичних та політичних наук.

Протягом 1863 – 1866 та 1870 – 1871 рр. М. Ренненкампф був членом університетського суду, у 1871 – 1879 рр. – кандидатом на посаду судді, 1881 р. знову був обраний членом університетського суду. Протягом 1883 – 1887 рр. вчений виконував обов'язки ректора університету.

Поза тим, М. Ренненкампф у 1856 – 1871 рр. викладав історію в Київському інституті шляхетних дівчат, був членом Ради колегії Павла Галагана. 1872 р. затверджений почесним мировим суддею Київського округу, а від 1875 до 1879 р. був київським міським Головою [3].

Київський університет закінчив і син М. Ренненкампфа Володимир, згодом – екстра-ординарний професор державного права Новоросійського (Одеського) університету [4].

Талановитий вчений і педагог Іван Якович Нейкірх (1803 – 1870) міністром народної освіти Російської імперії 1837 р. був призначений екстра-ординарним професором грецької словесності Київського університету. Наступного року він став ординарним професором і перебував на ним до 1863 р. Під час роботи в університеті І. Нейкірха тричі обирали проректором та шість разів – деканом історико-філологічного факультету. Поза тим, вчений виконував обов'язки ректора в 1843, 1847, 1856, 1859 – 1860, 1861 та 1862 рр. І. Нейкірх відомий був виключною відданістю інтересам факультету та науки, обирався деканом головно через "повагу до нього факультету" [5].

Завідувачем кафедри фізики у 1869 – 1890 рр. працював професор Михайло Авенаріус (1835 – 1895); понад два десятиліття вчений також обіймав посаду директора метеорологічної

обсерваторії університету. Він вважається основоположником Київської школи експериментальної фізики; за дослідження в галузі термоелектричних процесів вчений здобув широке визнання [6].

Приват-доцентом кафедри міжнародного права працював уродженець Санкт-Петербурга Роман Іванович Базінер. Після закінчення 1866 р. курсу юридичних наук Університету св. Володимира був залишений в ньому зі ступенем кандидата. У 1870-х рр. викладав в університеті кілька спецкурсів [7].

На медичному факультеті від 1843 до 1859 р. викладав екстра-ординарний (від 1845 р. – ординарний) професор кафедри фармакології та загальної терапії Василь Васильович Беккер (1811 – 1874). Статський радник, саксонський підданий, він народився в м. Ревель (нині Таллінн) 1811 р. 1833 р. закінчив Дерптський університет, 1836 р. був удостоєний ступеня доктора медицини. У київському університеті в 1844 – 1845 рр. читав курс теоретичної хірургії з офтальмологією [8].

Уродженець Санкт-Петербурга "росіянин із німців" Дмитро Євстафійович Белінг (1882 – 1949) після закінчення київського університету (1909 р.) був залишений в ньому для підготовки до отримання професорського звання. Від 1915 р. працював старшим асистентом зоотомічної лабораторії університету, від 1916 р. – приват-доцентом. Викладав курси загальної зоології, анатомії людини та гістології [9].

Першим професором ботаніки (1834 – 1837) в університеті був уродженець Інспрука Вілібальд Готлібович Бессер (1784 – 1842). Директор ботанічного саду Крем'янецького ліцею (у його створенні вчений брав найактивнішу участь), В. Бессер зібрав для університету цінний гербарій та бібліотеку. Він створив опис флори Київської, Волинської а Подільської губерній, увівши в такий спосіб до наукового обігу десятки нових видів рослин. Наукові заслуги В. Бессера були гідно поціновані: він був обраний почесним та дійсним членом багатьох наукових товариств (Московського, Віленського, Варшавського, Лондонського, Боннського, Берлінського) [10].

Федір Карлович Борнгаупт народився 1842 р. в Ризі. Освіту отримав у приватному навчальному закладі, Ризькій гімназії та Дерптському університеті. Після тривалої практичної діяльності від травня 1883 р. працював в університеті на посаді екстра-ординарного професора кафедри хірургії з шпитальною клінікою [11].

Професор університету Микола Андрійович Бунге (1842 – 1915) – один із ініціаторів заснування Київського політехнічного інституту. Після закінчення 1-ї київської гімназії та університету М. Бунге викладав в ньому технічну хімію, від 1881 р. був деканом фізико-математичного факультету. Також від 1873 р. він обіймав посаду Голови Київського відділення імператорського Російського технічного товариства, з 1872 р. – товариша (заступника) Голови Київського товариства дослідників природи [12].

Уродженець Ревеля (Таллінн) професор університету (1846 – 1876) анатом і фізіолог Олександр Петрович Вальтер (1817 – 1889) був ініціатором створення та завідувачем одного з найкращих в Європі анатомічного музею (театру), спорудженого на кошти місцевих землевласників. У 1860 – 1881 рр. вчений редагував заснований ним у Києві журнал "Современная медицина", чверть століття очолював кафедру фізіологічної анатомії університету, був членом кількох російських наукових товариств [13].

У Києві 1841 р. у дворянській родині народився Яків Якович Вальц. Після отримання освіти в 1-й київській гімназії та на фізико-математичному факультеті університету св. Володимира він спочатку викладав історію в зазначеній гімназії, а 1863 р. був направлений на два роки за кордон як стипендіат Міністерства народної освіти. Від 1865 р. вчений, отримавши ступінь доктора ботаніки, починає працювати в київському університеті на посаді приват-доцента. 1868 р. Я. Вальца було обрано екстра-ординарним професором для викладання морфологічної ботаніки; на цій посаді він перебував до 1871 р. [14]

Е.Г. Гейбель, отримавши в Дерптському університеті ступінь доктора медицини, Радою університету св. Володимира 1865 р. був затверджений доцентом кафедри загальної терапії та фармакології, а 1877 р. – екстра-ординарним професором цієї ж кафедри. 1878 р. вченого було обрано секретарем медичного факультету і кандидатом на посаду університетського судді, яким він і був протягом одного року. Ординарним професором Е. Гейбель став 1882 р.; він викладав студентам медичного факультету

та фармацевтам фармакологію (з токсикологією), загальну терапію, вчення про мінеральні води, рецептуру та історію медицини [15].

У 1837 – 1841 рр. посаду професора геології та мінералогії університету обіймав Ернест Карлович Гофман (1801 – 1871). На цей період припадає декілька наукових експедицій вченого у Київську, Подільську, Херсонську та Таврійську губернії. Про наукові заслуги вченого свідчить те, що до 1865 р. він був директором Імператорського мінералогічного товариства, йому також було присуджено "велику" Костянтинівську медаль [16].

Християн Карлович фон Гюббенет народився 15 травня 1822 р. у Ліфляндії. 1847 р. Х. фон Гюббенет був призначений ад'юнктом кафедри державного лікарезнавства університеу св. Володимира, від 1850 р. він – екстра-ординарний та (наступного року) ординарний професор кафедри теоретичної хірургії. Також працював у військовому шпиталі, а 1852 р. був призначений консультантом Київського кадетського корпусу. Під час сильної епідемії холери, що була в Києві у 1847 – 1848 рр., Х. фон Гюббенет кілька місяців присвятив лікуванню хворих у шпиталі; результатом роботи стало видання відповідної брошури російською та німецькою мовами, високо поцінованої фахівцями. 1870 р. вченого затверджено заслуженим ординарним професором, він був обраний членом кількох зарубіжних наукових товариств. Х. фон Гюббенет є автором праць з епідеміології, венерології, офтальмології та ін. [17]

У 1879 – 1884 рр. в університеті працював – спочатку лаборантом хімічної лабораторії, а згодом приват-доцентом з хімії – уродженець Санкт-Петербурга Микола Миколайович Каяндер [18].

Одним із найвидатніших зоологів-фауністів XIX ст., дослідником фауни Правобережної України, північного узбережжя Чорного та Азовського морів був професор зоології та ботаніки університету Карл Федорович Кесслер (1815 – 1881). Народжений в містечку Дамрау (Східна Прусія), освіту він отримав в Санкт-Петербурзьких навчальних закладах. 5 листопада 1842 р. К. Кесслер Радою університету св. Володимира був обраний ад'юнктом кафедри зоології, 1843 р. – секретарем філософського факультету, 1844 р. затверджений екстра-ординарним професором кафедри зоології, 1845 р. – ординарним професором цієї кафедри. Протягом 1856 – 1862 рр. вчений був деканом фізико-математичного факультету [19].

Ординарним професором кафедри патології та патологічної анатомії університету працював Юлій (Фердинанд) Іванович Мацон, народжений в Ризі 1817 р. Після закінчення Дерптського університету він 1850 р. був удостоєний медичним факультетом Київського університету ступеня доктора медицини, 1852 р. призначений ад'юнктом кафедри приватної терапії, 1854 р. затверджений екстра-ординарним професором кафедри патології та патологічної анатомії, а 1858 р. – ординарним професором. В університеті Ю. Мацон викладав спеціальну патологію і терапію, завідував шпитальною терапевтичною клінікою. У 1868 – 1870 рр. обіймав посаду декана медичного факультету, був членом кількох наукових товариств [20].

Великою і заслуженою повагою користувався у киян Фрідріх Фрідріхович Мерінг. Народжений 1822 р. у м. Дона (Саксонія), освіту він отримав у Дрезденській гімназії, Дрезденській медичній академії та Лейпцігському університеті. В Росію його було запрошено 1845 р. як лікаря до лікарні графа Сперанського на Полтавщині (нині Черкаська обл.). 1 вересня 1853 р. Ф.Мерінга було затверджено ад'юнктом в університеті св. Володимира, цю посаду вій обіймав до 1857 р., коли був призначений екстра-ординарним професором кафедри приватної патології і терапії. Від 1855 р. вчений звідував шпитальною терапевтичною клінікою, а з 1864 р. – факультетською терапевтичною клінікою. Ф. Мерінг викладав державне лікарезнавство, приватну патологію і терапію, а також історію медицини. 1858 р. вченого було обрано ординарним професором, 1865 р. його переведено на кафедру факультетської терапевтичної клініки, 1878 р. затверджено у званні заслуженого професора. Протягом тривалого часу Ф. Мерінг безоплатно виконував обов'язки лікаря-консультанта при місцевому управлінні Товариства Червоного хреста [21].

Едуард Вільгельмович (Карл-Вільгельм) Мерц народився у Франкфурті-на-Одері 1810 р. В університеті викладав, протягом 1834 – 1849 рр., технологію, сільське господарство та лісівництво [22].

Олександр Федорович фон Міддендорф (1815 – 1894) 1839 р. був призначений ад'юнктом кафедри зоології університету, від 1841 р. він – екстра-ординарний професор. Вчений викладав студентам філософського факультету етнографію, загальну зоологію та зоологію хребетних[23].

Керівником університетської аптеки та викладачем фармації був у 1854 – 1863 рр. уродженець Риги ад'юнкт-професор Микола Миколайович (Даніїл) Неєзе [24].

1865 р. приват-доцентом кафедри зоології університету був затверджений Отто Михайлович Паульсон. Від 1867 р. він – екстра-ординарний професор, від 1876 р. – ординарний. Протягом 1876 – 1881 рр. був секретарем фізико-математичного факультету, від 1881 р. – проректором університету [25].

Карл Іванович Трітшель з відзнакою закінчив київський університет 1842 р. зі ступенем лікаря. 1868 р. був призначений ординатором терапевтичної факультетської клініки, у 1878 – 1879 рр. завідував терапевтичною шпитальною клінікою. 1879 р. був обраний екстра-ординарним професором кафедри приватною патології і терапії [26].

У лютому 1876 р. на посаду астронома-спостерігача при університеті св. Володимира було призначено вихованця Гельсінгфорського університету Вільгельма Івановича Фабріціуса [27].

На початку 1880-х рр. приват-доцентом кафедри клінічної та теоретичної хірургії університету працював його вихованець Адольф Іванович Флейшер [28].

Фізико-математичний факультет університету закінчив 1886 р. уродженець Ржищева (Київська область) Роберт Фогель (1859 – 1920). 1894 р. його було призначено астрономом-спостерігачем Київської обсерваторії. Наступного року вченому було присуджено премію "государя імператора" Російського астрономічного товариства. Від 1897 р. Р. Фогель екстра-ординарний професор кафедри астрономії та геодезії університету, з 1901 р. – директор Київської астрономічної обсерваторії [29].

Англійські мову та словесність в університеті в 1843 – 1846 рр. викладав лектор Микола (Йоган-Самуїл) Оттонович фон Фрейман, син командира Київського інженерного округу та будівничого Київської фортеці [30].

Прозектором анатомії, завідувачем зоологічного кабінету працював у 1841 – 42 рр. Іоахім-Ернест Карлович фон-дер-Фур [31].

Протягом нетривалого часу (1846 – 1848 рр.) викладав теоретичну хірургію та офтальмологію екстра-ординарний професор кафедри теоретичної хірургії та офталміатрії Оттон (Герман) Карлович Цільхерт (1815 – 1848) [32].

Також недовго – у 1857 – 1858 рр. – викладав в університеті курс законів про державні повинності та фінанси його випускник Едуард Адамович Шварц (1835 – 1876) [33].

Професором кафедри загально терапії та фармакології працював у 1861 – 1881 рр. Олександр Олександрович Шеффер. Від 1881 р. він – університетський суддя [34].

1875 р. приват-доцентом в університет був призначений Микола Шіллер (1848 – 1910). У наступному році, після захисту докторської дисертації, вчений обійняв посаду екстра-ординарного професора, завідувача першої в Україні кафедри теоретичної фізики [35].

Автором фундаментальної праці "Флора Середньої та Південної Росії, Криму та Середнього Кавказу" був визначний дослідник-практик професор ботаніки університету (1879 – 1894) Іван Федорович Шмальгаузен (1849 – 1894) [36].

В університеті працював (закінчивши його) і його син Іван (1884 – 1963), видатний біолог і зоолог, від 1922 р. академік Всеукраїнської академії наук [37].

Від 1894 до 1928 р. бібліотекою університету завідував Веніамін Кордт. За його планом архітектором К. Осьмаком 1914 р. був зведений будинок бібліотеки університету (нині філія № 1 Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). Під час Першої світової війни М. Кордт керував евакуацією до Саратова, а згодом – поверненням до Києва бібліотечного фонду університету, який на той час становив 700 тис. томів. Слід завважити, що 1918 р. вчений був співорганізатором Всенародної бібліотеки України, у 1920-х рр. викладав в кількох київських вузах, працював в Археографічній комісії ВУАН [38].

Поза те, в університеті викладали Густав (Адольф) Іванович Ейсман, Отто (Оттон) Оттонович Ейхельман, Федір Федорович Ергардт, в ньому навчався киянин, відомий згодом полярний дослідник, академік Отто Юлійович Шмідт та ін. [39]

Очевидно, що названі персоналії не вичерпують спис осіб німецького походження, доля яких була пов'язана з Київським університетом. Тож продовжувати пошуки, залучати до цієї праці студентів та краєзнавців – важливе нині і на майбутнє завдання. Як і належне пошанування тих, хто розвивав університетську науку та освіту.

[1] Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира. – К., 1884. – С. 74 – 84; Київський ордена Леніна державний університет ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 10.
[2] Биографический словарь... – С. 656 – 658; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 9. – С. 3252.
[3] Биографический словарь... – С. 561 – 565; Большая Энциклопедия. Т. 16. – СПб., Б.р. – С. 266.
[4] Большая Энциклопедия. Т. 16. – С. 266; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 26. – СПб., 1899. – С. 577.
[5] Биографический словарь... – С. 476 – 487.
[6] Немцы Украины. Пилотный сборник. – Москва, 2002. – С. 6 – 7.
[7] Биографический словарь... – С. 33.
[8] Там само. – С. 36 – 37; Энциклопедический словарь Брокгауза... Т. 5. – С. 352.
[9] Немцы Украины... – С. 16 – 18. Руда С.П. Дмитро Євстафійович Белінг (1882 – 1949) // Нариси з історії природознавства і техніки. 1994. Вип. 41. – С. 155 – 159.
[10] Биографический словарь... – С. 36 – 37; Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVIII – перша пол. XIX ст. Бібліогр. словник. Вип. 1. – К., 1997. – С. 28.
[11] Биографический словарь... – С. 61 – 63.
[12] Там само. – С. 71 – 74; Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 108; Київський ордена Леніна... – С. 10.
[13] Биографический словарь... – С. 84 – 89; Історія Київського... – С. 162; Енциклопедія українознавства... Т. 1. – С. 206.
[14] Биографический словарь... – С. 89 – 93.
[15] Там само. – С. 121 – 122.
[16] Там само. – С. 132 – 137.
[17] Там само. – С. 142 – 147; Енциклопедія українознавства... Т. 2. – С. 470.
[18] Биографический словарь... – С. 237 – 238.
[19] Там само. – С. 238 – 252.
[20] Там само. – С. 402 – 404.
[21] Там само. – С. 404 – 407.
[22] Там само. – С. 407 – 408.
[23] Там само. – С. 423 – 427.
[24] Там само. – С. 473.
[25] Там само. – С. 537 – 539.
[26] Там само. – С. 662 – 663.
[27] Там само. – С. 668 – 670.
[28] Там само. – С. 670 – 671.
[29] Енциклопедія українознавства... Т. 9. – С. 3520.
[30] Биографический словарь... – С. 679.
[31] Там само. – С. 679 – 680.
[32] Там само. – С. 722 – 723.
[33] Там само. – С. 740.
[34] Там само.
[35] Там само. – С. 745 – 746.
[36] Там само. – 756 – 759; Історія Київського... – С. 144 – 145; Енциклопедія українознавства... Т. 10. – С. 3885.
[37] Енциклопедія українознавства... Т. 10. – С. 3885.
[38] Там само. Т. 3. – С. 1131.
[39] Биографический словарь... – С. 780 – 783, 777 – 780; Енциклопедія українознавства... Т. 2. – С. 619; Карамаш С. Шулявське коріння Отто Шмідта // Вечірній Київ. – 1990, 2 квітня.

Тетяна Горбань
Київ

ДО ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ НІМЦІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 років

Стаття присвячена аналізу політичних пріоритетів німецької етнічної меншини в добу національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. в Україні. Автор робить наголос на тому, що у середовищі німців України не було єдності щодо оцінки та ставлення до тих чи інших історичних подій та явищ, політичних сил і організації різних ідеологічних спрямувань.

Der Artikel ist der Analyse der politischen Prioritäten der deutschen ethnischen Minderheit in der Periode der national-demokratischen Revolution 1917 – 1920 in der Ukraine gewidmet. Der Autor betont, dass es in der Umgebung der Deutschen keine Einheit gab, betreffend der Note und des Verhältnis zu jenen oder anderen historischen Ereignissen, Erscheinungen, politischen Kräften und Organisationen verschiedener ideologischer Richtungen.

У сучасних дослідженнях історії та сьогодення етнічних груп України вагоме місце займають студії з історії німців. Однак аналіз існуючого наукового доробку показує, що життєдіяльність німців у період української революції лишається однією з найменш вивчених. Тим часом численна німецька етнічна група, яка на той час становила, за різними відомостями, від 400 до 900 тис. осіб [1], на певних етапах революції відігравала помітну роль у внутрішньо-політичному житті України, особливо її південного регіону. Тож характеристика політичних симпатій та антипатій українських німців у революційну добу може додати суттєвих штрихів до повноти картини життя німецького етносу в Україні та до аналізу з різних боків подій революції 1917 – 1920 рр.

Уже з перших днів української революції Центральна Рада визначила етнополітичний фактор як один з основних у визвольній боротьбі українського народу. Першорядною засадою політики щодо національних меншин стало проголошення рівноправності всіх народів, які проживали в Україні, та прагнення залучити їх до розбудови нової держави з урахуванням їхніх національних інтересів.

Однак на першому етапі революції українські німці, на відміну від деяких більш чисельних національних груп (росіян, євреїв, поляків), які досить активно включилися в політичне життя, поставилися до співпраці з українською владою досить байдуже, притримуючись вичікувальної позиції. Промовистим є той факт, що запропоновані представникам німецької національної меншини три місця в Центральній Раді так і лишилися незайнятими до кінця 1917 р. – депутатів від німців не було обрано [2]. Не поспішали вони скористатися і можливостями, що надавав їм прийнятий 9 січня 1918 р. Закон про національно-персональну автономію.

Революційні події, що супроводжувалися кардинальними змінами в суспільному устрої держави, населення німецьких колоній сприймало з недовірою та осторогою, небезпідставно побоюючись викликаних цими подіями перемін не на краще у власному становищі. Дійсно, німецьким колоністам було що втрачати. Півторасторічне проживання на території Російської імперії у привілейованих умовах дало колоністам можливість нагромадити значні земельні володіння та перетворитися в основній своїй масі в заможну верству населення, якій до того ж було притаманне усвідомлення свого особливого статусу і національної відособленості, оскільки німецька спільнота практично не піддавалася асиміляції. Тож закономірно, що революційні потрясіння, нестабільність внутрішньополітичної ситуації в Україні, непевність власного становища спонукали німецьких колоністів до об’єднання. Невдовзі після Лютневої

© Тетяна Горбань

революції була створена Спілка німців-колоністів Чорномор'я, що стала складовою частиною всеросійської організації німців. Причому саме німецькі колонії Одещини ініціювали розробку організаційного плану утворення всеросійської організації і відігравали в ній провідну роль. Одещина стала також місцем проведення всеросійського конгресу німців улітку 1917 р. Центральний Комітет спілки німців-колоністів Чорномор'я постійно підкреслював аполітичність цієї організації і виключно національний характер її завдань, головним з яких проголошувався зв'язок з історичною Батьківщиною, та на відстороненості від участі в подіях громадянської війни [3].

З часом байдуже ставлення німецьких колоністів до новопосталої української влади переростало у дедалі більше невдоволення нею, викликане різким погіршенням ситуації в Україні, неспроможністю Центральної Ради встановити тверду владу на місцях і протистояти наступу більшовиків, та особливо – земельним законодавством, яке обмежувало норми землеволодіння. Тож німецькі колоністи з задоволенням вітали в лютому 1918 р. австро-німецьку армію, яка вступила в Україну згідно з Брестською угодою.

Ця подія призвела до суттєвих змін в становищі українських німців. Оскільки в далекосяжних геополітичних планах Німеччини особливе місце належало Півдню України, то проживаючим там колоністам відводилася роль суттєвого фактора підтримки цих планів. Взагалі ж і уряд в Берліні, і німецька окупаційна влада в Україні розглядали колоністів як свого природного союзника та опору для проведення власної політики в регіоні, тож турботливо опікувалися німецькими колоніями. Зокрема, відразу після гетьманського перевороту німецьким міністерством закордонних справ було поставлене питання про призначення у складі українського уряду особливого міністра або комісара для забезпечення інтересів німецьких колоністів в Україні. Причому "в інтересах колоністів" спеціальний представник Німеччини мав отримати право безпосередніх офіційних стосунків з цією посадовою особою [4]. І хоча відповідної посади в українському уряді не було створено, під протекторатом окупаційних військ, яким належала реальна влада в Україні, німецькі колоністи почувалися досить впевнено.

Опинившись в умовах австро-німецької окупації України у становищі привілейованої, а за визначенням радянських джерел того періоду – "зверхньої" нації, німецькі колоністи, як і раніше, дистанціювалися від українського населення. Прикладом може слугувати хоча б той факт, що німецькі вчителі вийшли з всеукраїнської учительської спілки. Але основним "вододілом" між німецьким етносом та українською більшістю стало питання ставлення влади до озброєності населення. Якщо основну масу населення місцеві органи державної влади намагалися роззброїти, то стосовно мешканців німецьких колоній ситуація була зворотною. За розпорядженням командування окупаційної армії зброю у колоністів не лише не відбирали, а навпаки, втілювалася в життя програма їх озброєння та військового навчання в рамках формування загонів самооборони. Такі загони, підпорядковані ЦК Спілки колоністів, були утворені практично в усіх німецьких колоніях [5].

Окрім місцевих загонів самооборони, зусиллями німецького окупаційного командування з числа колоністів було сформовано добре озброєну єгерську бригаду, чисельність якої, за деякими даними, сягала 7 тисяч бійців [6]. Щоправда, її бойовий шлях виявився коротким. Навесні 1919 р. бригада брала участь у воєнних діях в Криму і після вступу військ Червоної Армії до Севастополя заявила про перехід на її бік – очевидно, розуміючи, що її очікує в іншому разі. На цей час від бригади залишився лише полк, який нараховував 900 бійців. Червоний комдив П. Дибенко, який і повідомив український радянський уряд про перехід на їх бік єгерського німецького полку, пропонував віддати його під суд. Проте голова Раднаркому УСРР Х. Раковський наказав віддати під суд лише командний склад полку, а решту відпустити, мотивуючи своє рішення тим, що мобілізація була начебто насильницькою [7]. Врешті-решт залишки бригади були роззброєні.

Як вже говорилося, земельне законодавство Центральної Ради викликало вороже ставлення німців-землевласників. Тож вступ в Україну австро-німецької армії став для них нагодою спробувати повернути свою землю і майно. Зрозуміло, що колоністи, маєтки яких були розграбовані революціонізованим селянством, яке під впливом соціалістичної пропаганди в такий спосіб втілювало в життя ідею конфіскації приватної власності, відразу ж почали

звертатися за допомогою до австро-німецьких військ. До того ж окупаційна влада була налаштована на скасування запроваджених революцією змін в економічному й суспільно-політичному устрої держави, тож здійснювала тиск з метою примусити уряд УНР видати розпорядження про повернення землі та майна колишнім власникам [8]. І хоча Центральна Рада проголошувала незмінність свого курсу, в тому числі щодо земельної політики, та через її неспроможність тримати під контролем ситуацію в Україні окупаційні війська брутально втручались у внутрішні справи держави, в управління на місцях. Особливо активно вони перебирали на себе каральні функції. Це відбувалося, зокрема, коли йшлося про намагання повернути майно поміщикам і селянам-власникам – насамперед німецьким колоністам.

Останні брали безпосередню участь у каральних експедиціях окупаційних військ, здійснюючи таким чином помсту за розграбування своєї власності. Починаючи вже з квітня 1918 р., до місцевих і центральних органів управління, редакцій українських газет надходило дедалі більше повідомлень про жорстокі розправи окупантів і колоністів з українськими селянами. Причому часто селян не рятував від розправ і той факт, що майно колоністів було повернуте їхнім господарям.

Після приходу до влади П. Скоропадського взаємовідносини українського селянства та німецьких колоністів загострилися ще більше. Внаслідок скасування земельного законодавства Центральної Ради і поновлення приватного землеволодіння власники-німці вже на законних підставах вимагали повернення маєтків, вдаючись до жорстоких силових методів за допомоги німецько-австрійських військ, які, почуваючи посилення своїх позицій після гетьманського перевороту, активізували втручання в місцеві справи. Отже, українсько-німецький антагонізм поглиблювався, при цьому на фоні різкого погіршення становища українського селянства виразно проявлявся привілейований статус німецьких колоній, інтересами яких опікувався не лише український, а й німецький уряд.

Саме на вимогу останнього в червні 1918 р. при міністерстві юстиції Української Держави була створена комісія для вироблення порядку повернення українським німцям секвестрованого у них під час Першої світової війни майна. І вже протягом літа 1918 р. рішенням гетьманського уряду колоністам було повернуто 186 тис. десятин землі, конфіскованої у них царським урядом на початку 1915 р. [9]

Після падіння гетьманського режиму становище українських німців зазнало суттєвих змін не на краще. Хоча Директорія і декларувала такі основні засади своєї національної політики, як національна рівноправність та національно-персональна автономія нацменшин, однак в умовах війни та анархії не мала змоги реалізувати їх на практиці. До того ж німецькі колоністи не могли не відчути вороже ставлення тих суспільних сил, які підтримували Директорію і протистояли гетьманському режиму та австро-німецькій окупації. Звичайно, те, що доводилося розплачуватися за привілейоване становище в період гетьманату та заступництво з боку окупантів, не викликало у колоністів симпатії до нової української влади. Тим більше, що ця влада не в змозі була в умовах анархії захистити їх від сваволі та грабунків, а нерідко й кривавих розправ з боку селян-повстанців та їх “батьків”-отаманів. Насамперед це стосується махновщини, що стала однією з найкривавіших сторінок в історії українських німців.

Стосунки німецьких землевласників з радянською владою відразу визначилися як протистояння. Німецькі колоністи не належали до сільської бідноти, на яку робила ставку радянська влада у проведенні своєї політики на селі. Тож і ставлення її до класово ворожої сили – сільської буржуазії, “куркулів”, в умовах проведення політики “воєнного комунізму” було відповідним. Конфіскації та реквізиції слідували одна за одною, погіршуючи становище колоністів, які вже й так зазнали значних збитків внаслідок проведення продрозкладки. Причому вилучення “товарних лишків” хліба, іншого продовольства та майна відбувалося не лише в межах, що встановлювалися місцевими органами радянської влади. Якщо в перший період революції майно колоністів намагалися розтягти розбурхані революційними перетвореннями та соціалістичними ідеями незаможні селяни, а в часи отаманщини все, що траплялося під руку, забирали з німецьких колоній махновці, то з приходом у 1919 р. радянської влади грабунки чинили загони червоноармійців, які “промишляли” таким чином під час своїх рейдів по сільських місцевостях. Шукати у влади захисту проти відвертих зловживань її представників було справою марною, хоча колоністи і намагалися це робити. Такі спроби, часом, завершувалися

арештами самих скаржників. Тож колоністи намагалися захищати своє майно зі зброєю в руках, що призводило до збройних сутичок.

Невдоволення німецьких колоністів викликала й аграрна політика радянської влади, а саме – насаджування комун. В органі ЦК Спілки колоністів Чорномор'я "Fereinsbote" у вересні 1919 р., вже під час денікінської окупації, аграрна політика на Одещині була охарактеризована наступним чином: "Ленін оповістив, що комуни хоча й бажані, але не обов'язкові. Але одеські комуністи хотіли бути червонішими, ніж центральна влада" [10].

Пік протистояння припав на літо 1919 р., коли в німецьких поселеннях на Півдні України спалахнуло повстання проти радянської влади. Воно швидко охопило колонії Одещини і частково Миколаївщини. Завдяки тому, що в період австро-німецької окупації в колоніях, як уже говорилося, утворювалися загони самооборони, а окупаційне командування організовувало навчання колоністів військовій справі та постачання їх зброєю (особливо багато її було залишено в колоніях під час евакуації німецько-австрійських військ з України), повсталі виступили досить організовано. Вони робили спроби залучити до виступу також навколишні українські та російські села, румунські й болгарські колонії. І якщо антирадянські настрої останніх спонукали до підтримки повстання, то бідніші прошарки українсько-російських сіл не поспішали відгукуватися на заклик: привілейоване становище колоністів, значні обсяги їх землеволодінь мали наслідком те, що традиційна недовіра пересічного незаможного українського чи російського селянина до "німця" переростала в антагонізм на ґрунті економічних стосунків між ними. Тож подекуди, за свідченням вже неодноразово цитованих дослідників тих подій С. Когана та Н. Межберга, представники повсталих, які закликали селян приєднатися до виступу проти радянської влади, гинули від їхніх рук.

Водночас у спогадах відомого радянського діяча Я. Ряппо про події революційного періоду на Миколаївщині говориться про численні повстанські загони, в рядах яких спільно діяли як німецькі, так і українські та російські селяни. При цьому він підкреслює, що на чолі таких загонів стояли переважно німці-колоністи, які чинили найбільш упертий опір радянським військам [11].

Привертає увагу наступний факт. Попри те, що повсталі нещадно розправлялися з тими, хто уособлював собою радянський режим, діяли під гаслом "геть комуністів, жидів та чрезвичайки", вони не виступали за ліквідацію рад як форми влади. Під час повстання ради і виконкоми переважно продовжували діяти, змінився лише їх склад та напрям діяльності. Втім, треба зауважити, що й до повстання у більшості колоній ради знаходилися під впливом т. зв. "куркульства", і в ряді колоній саме ці "куркульські" ради закликали до боротьби з радянською владою.

Власне, самі колоністи наголошували, що піднялися на захист національних інтересів. На своєму з'їзді, який відбувався в жовтні 1919 р., вже під час денікінської окупації, вони зазначали, що повстання було викликане насиллям над їх національною, політичною, соціальною свободою та християнською релігією, і висловлювали переконання, що повсталі виконали свій високий національний та релігійний обов'язок і допомогли країні, зробивши величезну політичну послугу [12].

Остання теза вказує на ще одну, крім протистояння з радянською владою, причину повстання. Колоністи прагнули підтримати наступ Добровольчої армії і по можливості з'єднатися з тими її частинами, які наступали на Одесу. Залишилися свідчення того, що офіцери-добровольці брали безпосередню участь у керівництві повстанням.

Повстання колоністів, що тривало впродовж липня – серпня 1919 р., було придушене незадовго до того, як частини Добровольчої армії зайняли Одесу. Це не завадило швидкому відновленню союзницьких стосунків між ними, щойно радянські війська відступили. Набутий за революційний період, під час калейдоскопічних змін влади, досвід змусив керівництво Спілки колоністів відійти від позиції аполітичності, проголошеної на початку революції, та визначитися зі своїми політичними уподобаннями. Тож коли на Півдні України вже встановилася влада Денікіна, керівник ЦК спілки колоністів (що в цей період відновив свою діяльність в Одесі) Флелляр заявив про необхідність всебічно підтримувати Добровольчу армію [13]. В практичній площині це співробітництво особливо помітно проявлялося в такому напрямі, як виявлення та страти комуністів і радянських працівників (що також підкреслює Я. Ряппо).

1920 р. приніс колоністам посилення економічного тиску з боку радянської влади. Якщо в

попередньому році основна увага її відповідних органів була спрямована на реквізицію продовольства, в той час як засоби виробництва ще лишалися в руках власників, то в 1920 р. політика "розкуркулення" завдала їм рішучого удару. Внаслідок орієнтованих на зрівняльний поділ землі аграрних перетворень у німців-землевласників було відібрано 40 – 45% землі [14]. Зрозуміло, що перерозподіл земель на користь незаможного українсько-російського селянства призвів до зростання напруження в міжнаціональних стосунках і до чергового виступу проти радянської влади.

У червні 1920 р. колонії Одещини знову охопило повстання. Втім, воно не мало того масштабу й організованості, що минулорічне. Розгортання влітку 1920 р. наступу армії Врангеля активізувало антирадянський рух і на Миколаївщині. Врангелівське командування покладало значні надії на повстання в радянському тилу, яке підтримало б наступ армії, і сприяло його організації. В свою чергу німецькі колоністи, які ще в березні 1920 р., на ініційованій севастопольським єпископом Веніаміном нараді духовенства і землевласників, висловлювали бажання бачити Врангеля головнокомандуючим збройними силами Півдня Росії [15], вітали його призначення і покладали на нового головнокомандуючого великі надії. В складі врангелівської армії діяли їх спеціальні батальйони та загони самооборони. Німецькі колоністи становили основне ядро так званого німецького батальйону – однієї з найнадійніших частин армії.

Однак невдачі добровольців, перевага радянських збройних сил та очевидна приреченість колоністів у протистоянні з радянською владою змушували їх шукати шляхи мирного співіснування з режимом. У деяких радянських документах другої половини 1920 р. вже йдеться про доброзичливе ставлення колоністів до радянської влади, виконання продрозкладки та задоволення вимог армії щодо постачання продовольства й транспортних засобів. Наприклад, у політзведенні 12-ї армії повідомлялося, що жителі колонії Страсбург вітають радянську владу, і "холодного ставлення до Червоної Армії" серед них не помічено [16].

Зрозуміло, наскільки вимушеною була така "доброзичливість" з боку колоністів. Втім, це прекрасно розуміли і представники влади, пояснюючи її страхом покарання за антирадянські виступи. Тим не менш, на завершальному етапі революції німецькі колонії були "вмиротворені" та пристосовувалися до життя в нових умовах. Ті ж, хто не в змозі був змиритися зі встановленням радянської влади, залишали Україну. Еміграційний рух серед німецьких колоністів зростав з року в рік. Еміграційні настрої німців підтримувало й те, що їхнє протистояння з радянською владою не було забуте і після її утвердження. Ще протягом кількох років після повстання 1919 р. на Одещині відбувалися суди над його колишніми учасниками, під час яких обвинуваченим виносилися суворі вироки [17].

Характеристика політичних поглядів українських німців у добу визвольних змагань буде неповною, якщо залишити поза увагою той їх прошарок, до якого належали прибічники радянської влади. Переважно це були представники міського пролетаріату, а також німецькі солдати – т. зв. інтернаціоналісти, які брали участь у збройній боротьбі на боці радянської влади. Треба зазначити, що з-поміж національних груп в КП(б)У німецька була однією з найбільш активних і організованих. Німецькі комуністи були не лише дієвими учасниками встановлення радянської влади в Україні в революційну добу, а й прагнули до безпосередньої участі в управлінні державою. Так, відразу після створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України при ньому було організовано німецький відділ. Німецька група діяла і в складі ЦК КП(б)У та мала своїх представників практично в усіх великих містах України.

Основними напрямами діяльності німецьких груп на місцях було видання і розповсюдження комуністичної літератури, агітаційно-пропагандистська робота серед інтернаціоналістів та військовополонених, формування інтернаціональних загонів. Наприклад, Київська група з числа військовополонених організувала три батальйони, які взяли участь у бойових діях на боці радянської влади [18].

Як і представники інших націй, українські німці в добу революції опинилися по різні боки класового бар'єру, відчувши на собі жах братовбивчої війни. Для боротьби з повсталими німецькими колоніями залучалися, крім інших військових частин, і спартаківці – загони, що складалися з "ідейно переконаних" німців. Причому протистояння між колоністами і спартаківцями було особливо жорстокими, а розправи з полоненими – нещадними.

Втім, необхідно відзначити, що німецькі комуністи бачили зловживання, яких припускалися

радянські працівники та червоноармійці стосовно колоністів, і розуміли їх можливі наслідки. Свідченням цьому є звернення на початку червня 1919 р. німецької групи КП(б)У (та Одеської зокрема) до Іноземної Колегії з проханням вжити термінових заходів для припинення зловживань осіб, які, діючи як представники радянської влади, тим самим підривають довіру до неї та формують негативне ставлення до комуністів [19]. Причому, не сподіваючись лише на добру волю керівних інстанцій, німецькі комуністи і на місцях намагалися робити щось для виправлення ситуації. Наприклад, німецька група у Миколаєві, утворена в березні 1919 р., розпочала свою діяльність з традиційної агітаційно-пропагандистської роботи. Однак швидко стало зрозумілим, що більш нагальним є вирішення практичних питань, пов'язаних з незаконними контрибуціями, реквізиціями, арештами колоністів тощо. Тож невдовзі діяльність групи, як про це свідчить її звіт до ЦК КП(б)У, майже цілковито була скерована на залагодження таких проблем та намагання подолати негативні наслідки від надмірної старанності місцевих радянських керівників [20].

Однак, як показали подальші події – повстання колоністів влітку 1919 р. – окремі намагання покращити ситуацію не могли змінити загальної тенденції. В наступному, 1920 р., німецькі групи з новими силами взялися до агітаційно-пропагандистської діяльності в колоніях та активізували культпросвітню роботу, до якої колоністи ставилися прихильно. Тим більше, що після ліквідації німецьким відділом при Одеському губкомі КП(б)У (найактивнішим серед німецьких комуністів) ЦК спілки колоністів та його друкованого органу, громадське життя під пильною опікою радянських та партійних органів стало для українських німців єдино можливим.

Таким чином, аналіз політичних пріоритетів німців України в добу національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. свідчить, що серед німецьких колоністів, як і в середовищі інших етнічних спільнот України, єдності не було. Часом верх серед них брали національні інтереси, а часом – класові. Немало українських німців боролося за перемогу соціалістичної революції, ще більше – виступали опонентами радянської влади. Причому політичні позиції німців не завжди залежали від їх майнового стану. Серед учасників і навіть керівників антирадянських виступів було немало незаможних колоністів. Проте наслідки революційних процесів указаних років виявилися для німців такими ж, як і для всього українського суспільства – вони вимушені були пристосовуватися до радянського способу життя.

---

[1] Див.: Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. – К., 1991. – С. 25; Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969. – С. 92.
[2] Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Лист. – № 20 – 21.
[3] Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 141.
[4] Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М., 1936. – С. 90.
[5] Див.: Коган С., Межберг Н. Вказ. праця. – С. 141 – 142.
[6] Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993. – С. 583.
[7] Гражданская война на Украине (1918 – 1920): Сборник документов и материалов : В 3 т.,4 кн. – Т.1, кн. 2. – К., 1967. – С. 384.
[8] Крах германской оккупации на Украине. – С. 28.
[9] Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. – 1993. – № 3/12. – С. 60; Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.: В 3 т. – Т.1. – К., 1967. – С. 353.
[10] Цит. за: Коган С., Межберг Н. Вказ. праця. – С. 143.
[11] Див.: Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (Воспоминания) // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 26 – 29, 38.
[12] Коган С., Межберг Н. Вказ. праця. – С. 145.
[13] Там само. – С. 150.
[14] Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. – С. 213.
[15] Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.: В 3 т. – Т. 3. – К., 1970. – С. 193.
[16] Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 321. – Арк. 6; Спр. 255. – Арк. 50; Спр. 196. – Арк 49.
[17] Пламя. – 1924. – № 7. – С. 6.
[18] Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – С. 82.
[19] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 99. – Арк. 4.
[20] Там само. – Арк. 7.

Олександр Дингес
Юлія Дингес
Донецьк

ДИНАМІКА ТА ОБСЯГ ЕМІГРАЦІЇ ЧЛЕНІВ ДО НКТН "ВІДЕРГЕБУРТ" ДО ФРН В 1989 – 2003 роках

У статті робиться спроба дослідити динаміку та обсяги німецької еміграції з України до ФРН у 1989 – 2003 рр. Аналіз конкретного документального матеріалу Донецького обласного товариства німців "Відергебурт" дає підстави авторам стверджувати про те, що проблема німецької етнічної міграції в Україні не стоїть так гостро, як у тих країнах колишнього СРСР, де зосереджені найбільші німецькі діаспори.

Im Artikel wird versucht, die Dynamik und den Umfang der deutschen Emigration aus der Ukraine in die BRD 1989 – 2003 zu erforschen. Aufgrund der Analyse von konkretem dokumentarischen Material behaupten die Autoren, dass das Problem der deutschen ethnischen Emigration in der Ukraine nicht so aktuell wie in den Ländern der ehemaligen Sowjetunion ist, wo sich die meisten deutschen Diaspora konzentrieren.

Посилення інтеграційних процесів у світі, закінчення "холодної війни", прогресивні трансформації в країнах Східної і Південно-Східної Європи стали на межі 80-х і 90-х років XX ст. тим сприятливим міжнародним фоном, на якому відбулося об'єднання Німеччини і проголошення незалежності України. Відновлення німецької єдності й українського державного суверенітету та демократичні перетворення, що відбулися після цього на Сході Німеччини й у молодій українській державі, гарантували реалізацію одного з невід'ємних громадянських прав – свободи вибору місця проживання.

Після десятиліть гонінь і переслідувань з боку комуністичних тоталітарних режимів частина громадян України вирішила скористатися цим своїм правом. Тільки за 1991 – 1993 рр. з України виїхало на постійне місце проживання (далі – ПМП) у розвинуті індустріальні країни 175 485 осіб [1]. Основу цієї "четвертої хвилі еміграції" [2] із самого початку складали кілька етнічних меншин. Так, у 1993 – 1995 рр. більше половини потоку емігрантів становили німці. До 1999 р. їхня частка скоротилася до однієї третини [3].

Така стабільно висока протягом останніх 15 років питома вага етнічних німців серед емігрантів відіграла вирішальну роль у формуванні не тільки у масовій свідомості, а й навіть серед деяких експертів-демографів, істориків та етнологів уявлення про "тотальний вихід" німців із країн пострадянського простору, включаючи Україну [4].

Недостатня вивченість проблеми німецької еміграції в кожній окремо взятій державі на території колишнього СРСР сприяла перенесенню на німецьку діаспору в Україні і створені нею національно-культурні об'єднання ряду невластивих їй характеристик. Унаслідок цього виник стереотип "українського німця, що сидить на валізі" у чеканні дозволу на виїзд на "стару батьківщину" і німецьких громадських організацій як "бюро з етнічної еміграції" [5].

У зв'язку з цим пропоноване повідомлення становить спробу дослідження динаміки й обсягів німецької еміграції з України на конкретному документальному матеріалі Донецького обласного товариства німців "Відергебурт" (далі ДО НКТН "Відергебурт"). Такий вибір об'єкта дослідження не випадковий. Він пояснюється, по-перше, тим, що найбільша за чисельністю німецька громада в Україні проживає сьогодні саме в Донецькій області [6]. По-друге, німці Донеччини півтора десятиліття тому створили свою національну організацію "Відергебурт" ("Відродження"), яка стала з середини 90-х років найбільшим німецьким національним

© Олександр Дингес, Юлія Дингес

громадським об'єднанням в Україні [7]. Сьогодні членами ДО НКТН "Відергебурт" є 60,7% усіх німців Донецької області або кожен 12 – 13-й громадянин України німецької національності [8]. По-третє, в архіві ДО НКТН "Відергебурт" збереглися заяви-анкети, облікові картки, відомості оплати членських внесків та інші документи всіх членів організації, які емігрували до ФРН [9]. Ця обставина робить комплекс облікової документації цінним достовірним джерелом не тільки щодо динаміки і масштабу виїзду членів об'єднання на ПМП у Німеччину, а й щодо соціального складу емігрантів.

Досить великий обсяг вибірки (8,4% від генеральної сукупності – усього німецького населення України, 20 – 25% від усіх німців – членів національних організацій і дві третини від усіх німців у найбільшому регіоні їхнього проживання в Україні) дозволяє досягти високого ступеня репрезентативності.

Отримані в результаті аналізу джерел основні дані з еміграції членів ДО НКТН "Відергебурт" у ФРН у 1989 – 2003 р. ми помістили у спеціальну таблицю:

Таблиця 1

Співвідношення тих, хто вступив у ДО НКОН "Відергебурт", із членами ДО НКОН "Відергебурт", що емігрували до ФРН у 1989 – 2003 рр.

Роки	Кількість членів,які вступили (осіб)	Кількість членів, які виїхали (осіб)	Співвідношення членів, які виїхали у даному році, до тих, які вступили (у %)	Кількість членів, які виїхали в 1989 – 2003 рр., і тих, як вступили в даному році (осіб)	Співвідношення членів, які виїхали у 1989 – 2003 рр., до тих, які вступили (у %)
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
1989	19	0	0	4	21,1
1990	24	0	0	9	37,5
1991	46	2	4,3	13	28,3
1992	239	3	1,3	69	28,9
1993	54	22	40,7	19	35,2
1994	51	37	72,5	25	49,0
1995	154	40	26,0	10	6,5
1996	269	8	3,0	9	3,3
1997	206	7	3,4	1	0,5
1998	337	11	3,3	3	0,9
1999	321	7	2,2	2	0,6
2000	236	10	4,2	5	2,1

1	2	3	4	5	6
2001	272	4	1,5	5	1,8
2002	275	17	6,2	0	0
2003	291	6	2,1	0	0
Разом:	***2794***	***174***	***6,2***	***174***	***6,2***

Вивчення таблиці дає можливість з'ясувати цілу низку особливостей еміграції німців-членів ДО НКТН "Відергебурт". Насамперед ми переконуємося, що не було ніякого "дев"ятого валу" еміграції, що нібито захлиснув у 1989 – 2003 рр. усі німецькі організації. Причому не спостерігається не тільки 100% виїзду на ПМП у Німеччину активістів німецького національного руху, але з'ясовується, що в жодному з 15 років кількість членів організації, які емігрували, не перевищувала кількості членів, котрі вступили до організації. Більше того, тільки один раз (у 1994 р.) кількість емігрантів перевищила 50% від кількості тих, що вступили, досягнувши 72,5%.

З таблиці видно, що за весь період існування донецького "Відергебурт" 174 його члени, тобто приблизно 6,2%, емігрували до ФРН. Без порівняння важко відразу сказати, наскільки великий цей коефіцієнт еміграції. Для такого порівняння спробуємо визначити загальний для всього пострадянського простору коефіцієнт еміграції. Нам удалося встановити за офіційними німецькими даними, що за 10 років (1989 – 1999) у Німеччину з країн колишнього СРСР переселилося 1 728 166 німців [10]. Кількість же німців, які проживали в СРСР, за даними перепису населення 1989 р., становила 2 038 341 осіб [11]. На підставі цих даних легко порахувати, що вже до 1999 р. коефіцієнт еміграції німців колишнього СРСР становив 84,8%, що майже в 14 разів перевищує аналогічний показник донецьких німців – членів "Відергебурт".

Для продовження порівняння відзначимо, що за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. кількість німців в Україні складала 88% від їхньої чисельності в 1989 р. [12] Звідси випливає, що до 2001 р. німців в Україні стало на 12% менше. Правда, у повідомленні Держкомстату України не зазначені причини такого скорочення. Цими причинами могли бути і низький рівень народжуваності, що поступається рівню смертності, і зміна національності, й еміграція, і багато інших факторів. Однак, однозначно можна стверджувати, що питома вага загального зменшення кількості німців в Україні майже вдвічі перевищує частку кількості членів ДО НКТН "Відергебурт", що емігрували в 1989 – 2003 рр. до Німеччини.

Розглядаючи еміграцію донецьких німців за роками, можна чітко побачити чотири часових відрізки, які істотно відрізняються один від одного. На першому з них, що включає в себе 1989 – 1990 рр., жоден із членів ДО НКТН "Відергебурт" не виїхав на ПМП до Німеччини. Другий відрізок припадає на 1991 – 1995 рр. Яскраво вираженою тенденцією цих п'яти років стало неухильне зростання кількості емігрантів. Причому, якщо в 1991 – 1992 р. це зростання було порівняно невисоке, то в наступні три роки воно стрімко йде вгору, досягнувши піку в 1995 р. Кількість членів організації, котрі виїхали на ПМП у цей останній рік другого періоду, в 20 разів перевищує число переселенців першого року другого періоду. Третій часовий відрізок (1996 – 1997) характеризується різким падінням кількості емігрантів. У 1996 р. до Німеччини емігрувало в п'ять разів менше членів "Відергебурт", ніж у 1995 р. Заключний, четвертий період (1998 – 2003) характеризується послідовним чергуванням збільшення і скорочення кількості емігрантів. Цікаво відзначити, що зростання кількості від'їжджаючих на ПМП до Німеччини членів ДО НКТН "Відергебурт" припадало в останні шість років на парні роки (1998, 2000 і 2002), а його скорочення збігалося з непарними роками (1999, 2001, 2003).

Щоб установити, наскільки специфічна динаміка еміграції членів ДО НКТН "Відергебурт", зіставимо її з даними Федерального адміністративного управління Німеччини про громадян України, що переселилися в 1992 – 1999 р. на ПМП у ФРН. Переселенці з України різних національностей розподілилися за роками у цей період таким чином: 1992 р. – 2700 осіб, 1993 – 2711 осіб, 1994 – 3139 осіб, 1995 – 3650 осіб, 1996 – 3610 осіб, 1997 – 3153 осіб, 1998 – 2983 осіб,

1999 – 2762 осіб [13]. Аналіз цього варіаційного ряду свідчить про наявність принципових збігів з розглянутим вище варіаційним рядом емігрантів з донецького “Відергебурт”. Якщо враховувати, що перший період у “донецькому” ряді має нульове значення, а в Німеччині за 1989 – 1991 рр. статистика фіксувала переважно переселенців з усього СРСР, а не з окремих його республік, то маємо всі підстави говорити про значну схожість тенденцій розвитку регіональної німецької і загальноукраїнської еміграції до Німеччини в 1992 – 1995 рр. При цьому спостерігається повний збіг піків еміграції. Щоправда, зростання числа поліетнічних переселенців з України в Німеччину відрізняється більшою плавністю, ніж німецька етнічна еміграція з Донецької області. Так, у загальноукраїнському варіаційному ряді показник першого року періоду зростання (1992) тільки в 1,35 рази менший, ніж у максимальному 1995 р. Після піку 1995 р. у загальноукраїнській еміграції до Німеччини, як і в регіональній німецькій, настає спад. Однак на рівні країни він відбувається, з одного боку, незрівнянно більш плавно (у 1996 р. кількість переселенців з України у ФРН скоротилася лише на 5,2%), а з іншого боку, – більш послідовно і неухильно, без характерного для німецької еміграції з Донецької області ритмічного чергування періодів збільшення і скорочення кількості німців, які виїжджають на ПМП до Німеччини.

Отже, кількість переселенців до Німеччини на всеукраїнському рівні в 1997 – 1999 рр. приблизно зрівнялася з їхньою кількістю в 1993 р., а кількість емігрантів з донецького “Відергебурт” у 1999 р. складала ледве менше третини від їхньої чисельності в 1993 р. Причини такої нерівномірності повинні стати предметом спеціального вивчення, у ході якого необхідно пам’ятати, що етнічні німці України і члени їхніх родин можуть повернутися на історичну батьківщину на підставі “Закону про біженців і переміщених осіб”, нова редакція якого діє з 2 січня 1993 р. [14]

Деякі особливості еміграції членів ДО НКТН “Відергебурт” можна краще побачити при перетворенні їхнього варіаційного ряду в ранжирований:

Таблиця 2

Зростаючий ранжирований ряд членів ДО НКОН “Відергебурт”, що емігрували до ФРН у 1989 – 2003 рр.

Порядковий № варіант (X)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Значення варіант	0	0	2	3	4	6	7	7	8	10	11	17	22	37	40
Роки	89	90	91	92	01	03	97	99	96	00	98	02	93	94	95

Перше, що впадає в око при аналізі зростаючого ранжированого ряду – це його нерівномірність і значна розкиданість кількості емігрантів по роках виїзду. Розмах варіації цього ранжированого ряду становить 38 одиниць, що майже в 3,3 рази більше середньої арифметичної (11,6) річної еміграції членів донецького “Відергебурт”. Розглянутий ранжирований ряд є одномодальним (Мо=7). Медіана (Ме) варіаційного ряду також дорівнює 7. Середнє лінійне відхилення як міра варіативності (розсіювання) досліджуваної ознаки (еміграції німців ДО НКТН “Відергебурт”) дуже високе і дорівнює, за нашими підрахунками, 0,86. Ця обставина ще раз підкреслює відсутність внутрішньої єдності і стабільності в еволюції еміграції донецьких німців до Німеччини в 1989 – 2003 рр. Імовірно, подальше дослідження причин, механізму й умов переселення, а також соціальний склад емігрантів проллє світло на причини такої дісперсійності.

Для розуміння і моделювання еміграційних процесів важливо встановити взаємозв’язок між членами товариства, які вступили, і тими, які емігрували. У нашому випадку це взаємозв’язок між членами ДО НКТН “Відергебурт”, які вступили, і членами цієї організації,

котрі виїхали на ПМП до Німеччини. Найбільш наочно такий взаємозв'язок ілюструє спеціально складений нами графік:

Графік 1

Співвідношення членів ДО НКТН "Відергебурт", які вступили у 1989 – 2003 рр., із членами ДО НКТН "Видергебурт", котрі емігрували у 1989 – 2003 рр. до ФРН.

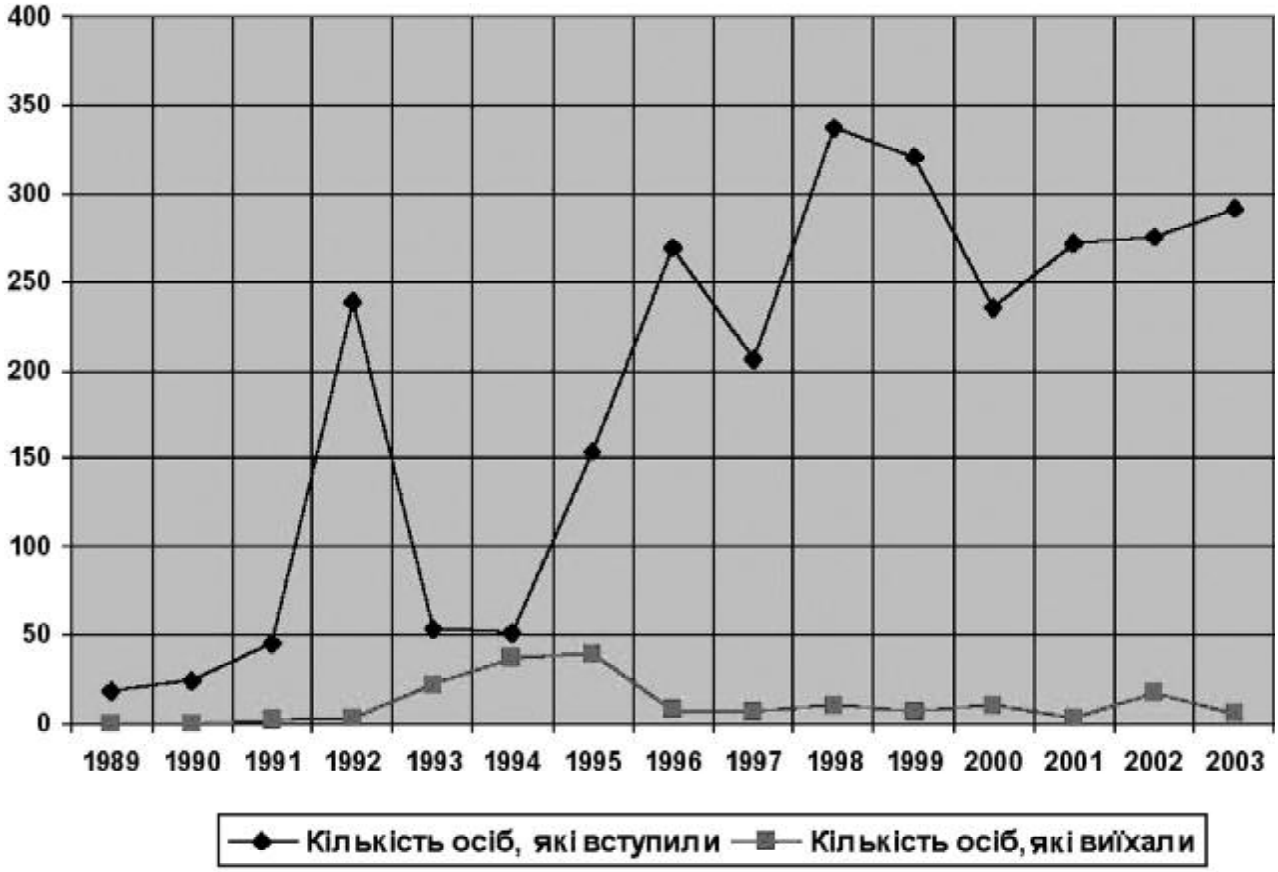

Отримані під час вивчення графіка візуальні уявлення про ступінь взаємозв'язку вступу в громадську організацію і вибування з її рядів у зв'язку з еміграцією можна більш предметно охарактеризувати за допомогою коефіцієнтів Спірмена (*Q*) і Фехнера (*i*). За Спірменом, щільність зв'язку між тими членами, які вступили у 1989 – 2003 рр. у ДО НКТН "Відергебурт", і тими, що вибули з її рядів у 1989 – 2003 рр. у зв'язку з переселенням до ФРН, дорівнює 0,28, а за Фехнером вона досягає – 0,33. Як бачимо, за абсолютним значенням показники обох коефіцієнтів близькі один до одного. Але при цьому *Q* вказує на наявність слабкого позитивного зв'язку, а *i* – на існування середнього негативного зв'язку між досліджуваними варіаційними рядами.

Практично це означає, що за Спірменом приблизно у 30% випадків кількість членів, які вступили, і кількість тих, які емігрували, прямо пропорційні одна одній. За Фехнером, ці дві величини більш ніж у третині випадків обернено пропорційні тому жорстко впорядкованому послідовному часовому рядові, що представлений у першому стовпчику таблиці 1, тобто демонструє рівень розходжень реального часового ряду відношень до віртуального ряду, що послідовно зростає на один рік. При такому характері зв'язків обидва варіаційні ряди будуть співіснувати доти, поки спочатку не зникне потік бажаючих вступати до товариства "Відергебурт", а потім – поки не емігрує останній із членів, які вступили до нього.

Коли і як це відбувається, дуже наочно демонструють дані четвертого стовпця таблиці 2. Близьку до самознищення суспільства ситуацію тут ілюструють дані за 1993 – 1994 рр. Як тільки у 1993 р. кількість членів, що вступили в "Відергебурт" скоротитилася в 4, 43 рази, а

кількість емігрантів зросла більш ніж у 7,3 рази, відразу можна побачити, як лінії графіків рішуче прямують назустріч одна одній (див. графік 1). Подальше скорочення кількості тих, хто вступив у ДО НКТН "Відергебурт" у 1994 р. на 5,6% і одночасне зростання на 40,5% кількості переселенців у Німеччину максимально зблизило варіаційні ряди тих, хто вступає до товариства та залишає його з метою еміграції. Остання тенденція, що охопила майже 3/4 членів товариства, вперше стала загрожувати якщо не самому існуванню ДО НКТН "Відергебурт", то вже темпам приросту його рядів безсумнівно. Саме такий розвиток ситуації при відхиленні одного з аналізованих варіаційних рядів від послідовно поступального розвитку і прогнозував коефіцієнт Фехнера.

У 1995 р., ніби почувши застереження Фехнера і згадавши рекомендації Спірмена, ДО НКТН "Відергебурт" прийняло у свої члени втричі більшу кількість осіб. Кількість емігрантів з числа членів організації збільшилася в 1995 р. тільки на 8,1%, що дало можливість варіаційному ряду тих, хто вступили у "Відергебурт", знову "відірватися" від ряду емігрантів. На практиці такий "відрив" у 1995 р. був пов'язаний як на регіональному, так і на республіканському рівнях із серією цілеспрямованих організаційних заходів (позачергові обласна та всеукраїнська конференція "Відергебурт", зміна його керівництва тощо) і виробленням нового перспективного курсу організації[15].

Цінну інформацію для ретроспективного аналізу діяльності ДО НКТН "Відергебурт" і прогнозування його долі в майбутньому становлять дані 5 і 6 стовпців таблиці 2. Вони переконливо свідчать про те, що за 15 років ряди ДО НКТН "Відергебурт" у зв'язку з еміграцією покинули від 21,1% до 49%, тобто від більш ніж 1/5 до майже половини членів організації, які були її членами наприкінці 80-х – у першій половині 90-х років, тобто майже з самого моменту заснування. Показово, що і тут за питомою вагою членів, які емігрували, до тих, котрі вступили до товариства у даному році, незаперечно лідирує 1994 р. Серед тих, хто стали членами ДО НКТН "Відергебурт" у наступному, 1995 р., до Німеччини емігрувало вдвічі менше членів організації.

Отже, аналіз документів і матеріалів щодо переселення членів ДО НКТН "Відергебурт" показує, що у 1989 – 2003 рр. етнічні німці України мали можливість для еміграції на історичну батьківщину. Частина членів суспільства реалізувала цю можливість і переїхала на ПМП у ФРН. Їхня еміграція вплинула на кількісний і якісний склад цієї найбільшої в Україні німецької національної організації.

Однак виїзд на ПМП у Німеччину не розглядався в 1989 – 2003 р. більшістю членів ДО НКТН "Відергебурт" як єдиний засіб збереження національної ідентичності й основний шлях до національного відродження. Більш того, динаміка і масштаби еміграції членів донецького "Відергебурт" хоча й помітно коливалися протягом досліджуваного періоду, але з другої половини 90-х років мали яскраво виражену домінувальну тенденцію до скорочення кількості переселенців у ФРН.

На прикладі ДО НКТН "Відергебурт" можна переконатися, що проблема німецької етнічної еміграції в Україні не стоїть так гостро, як у тих країнах колишнього СРСР, де зосереджені найбільші німецькі діаспори. Етнічна еміграція німців України, зберігаючи специфічні риси, у ключових моментах збігається з мультинаціональним переселенням з України. Ця обставина, а також велика питома вага міжнаціональних шлюбів у німців України в цілому й у тих з них, котрі переселяються на ПМП у Німеччину зокрема, дедалі більше розмивають етнічний характер німецької еміграції.

Практичні інтереси подальших позитивних соціально-політичних й економічних перетворень у нашій країні, розвитку міжнародного співробітництва й адаптації в інтегрованій Європі, а також суто наукові інтереси роблять актуальним подальше детальне дослідження насамперед факторів стимулювання і стримування етнічної еміграції, її територіальних і тимчасових особливостей, механізму реалізації, соціального складу емігрантів, їхньої адаптації на новому місці проживання, наслідків переселення для країни еміграції та країни імміграції.

---

[1] Банковская А. Одесситы-эмигранты: куда, зачем и сколько // Слово. – 1996. – № 49 // http://www.paco.net.ua/odessa/media/word/213/sn953.htm

[2] Подробнее о специфике "четвертой эмиграции" см.: Вишневский А., Зайончковская Ж. Миграция из

СССР: четвертая волна // Рабочие доклады Центра демографии и экологии человека. – 1991. – Вып. 3. – С. 23; Лацис О. Люди, которых мы потеряли // Новые известия. – 2002. – № 113 // http://www.hro.org/editions/press/0702/05/05070222.htm

[3] Сохранится ли этнический характер эмиграции?// http://www.demoscape.ru/weekly/027/tema04.php

[4] Немцов Р. Почему немцы покидают Россию? // Мосты. Немецкая волна. – 2003. – 15 января // http://www.dwword.de/rusian/0,3367,3272_A_756661,oo.html; Масштабы эмиграции // Демографический еженедельник Демоскоп Weekly. – 2001. – 30 июля – 12 августа // http://www.demoscope.ru/weekly/027/pDnt.php

[5] Дынгес Ю.А. Этносоциальные псевдостереотипы Донбасса //Восточная Украина: актуальные проблемы истории и современного развития: Сб.ст. / Под ред. А.А. Саржана. – Донецк: ДГТУ, 1999. – С. 121 – 123; Дынгес Ю.А. Этническая идентичность: характеристика основных концепций на примере российских немцев //Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 4. – С. 249 – 254; Дынгес А.А. Эволюция образа немца в российском массовом сознании // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура: Сб. ст. /Под ред. Г.П. Ерхова. – Донецк: Чайка, 2000. – С. 201 – 207.

[6] По данным Всеукраинской переписи населения Украины 2001 г. в Донецкой области проживало 13,9% всех немцев Украины (См.: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р.: Повідомлення Державного комітету статистики України // http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html) ; Архив ДО НКОН “Видергебурт”. – Ф. 15. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 18, 29 – 30.

[7] Там само. – Ф. 1. – Оп.1. – Д. 12, 12а.

[8] Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 7, 7а

[9] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Д. 2 – 7.

[10] Deutsche in Russland und der GUS. 1763 – 1997 // Wolk auf dem Weg. – 6. Aufgabe/ Verantwortlich für die Neubearbeitung H. Wiens. – Moskau – Stuttgart: Gotika, 1998. – S.46; Informationen zur politischen Bildung. – 2000. – № 2// http://www.vorota.de/Germanyprintart.asp?ArticleNr=WEB030 .

[11] Eisfeld A. Die Russlanddeutschen / München: F.A.Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH, 1992. – S. 158.

[12] Про кількість та склад населення...

[13] Informationen zur politischen Bildung…

[14] Gesetzt über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge // http://www.bundesverwaltungsamt.de/

[15] Архів ДО НКТН “Відергебурт”. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 5, 14.

Наталія Діанова
Одеса

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ У МІСТАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ в кінці XVIII – першій половині XIX століття

У статті заторкується питання, пов'язане з особливостями та специфікою формування та розвитку німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Робиться спроба проаналізувати роль та значення, яке відігравали німецькі колоністи у процесі соціально-економічного та культурного розвитку міст Південної України та регіону у цілому.

Im Artikel geht es um die Frage der Besonderheiten und der Eigenart der Formung und der Entwicklung von deutschen Kolonien in den Städten der südlichen Ukraine vom Ende des 18. bis Mitte des 19- Jh. Man versucht die Rolle und die Bedeutung zu analysieren, die deutsche Kolonisten im Laufe der sozialwirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung der Städte in der südlichen Ukraine und der Region insgesamt gespielt haben.

Російська імператриця Катерина II була палкою прихильницею політики залучення іноземних, передусім німецьких, колоністів до Росії ще в 1763 р., про що свідчать її укази на дозвіл іноземцям селитися в будь-якій губернії імперії. Їм обіцялися кредити, звільнення від податків, земля, свобода віросповідання тощо [1]. Передбачалося створення Канцелярії опікунства іноземних колоністів, яка мала їх швидко й зручно розмістити [2].

У кінці XVIII ст., з приєднанням до Росії південноукраїнських земель, виникла нагальна потреба у їх заселенні та економічному освоєнні. З метою прискорення цих процесів, царський уряд активізував політику іноземної колонізації в регіоні. Щоб привабити переселенців, імператриця 19 квітня 1795 р. видала указ, де були зазначені пільги для іноземних колоністів. Це, зокрема, надання землі, кам'яного житла для тимчасового проживання, кредитів у розмірі 100 – 150 крб., звільнення на 10 років від сплати податків. Проголошувалася свобода віросповідання, дозволялось будівництво церков тощо [3].

Окремі пільги купцям і ремісникам, в тому числі й іноземним, надавалися указом від 2 жовтня 1795 р. Усім, хто будував у містах Катеринославської та Вознесенської губерній заводи, фабрики, будинки, магазини або записувався у гільдії з відповідним капіталом, гарантувалося звільнення від податків і постоїв та право користування обіцяними раніше привілеями [4]. Ці умови зацікавили ряд категорій населення західноєвропейських країн, в тому числі й Німеччини. Представники релігійних сект, які переслідувались у німецьких князівствах, мріяли знайти в Росії свого роду "божий куточок", де вони могли б вільно жити відповідно до своєї віри [5]. За даними Д. Багалія, протягом 1789 – 1796 рр. до Південної України переселились близько 450 менонітських сімей [6].

Для управління іноземними колоніями Новоросійського краю 6 квітня 1800 р. у Катеринославі було засновано Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців, головним суддею якої став С. Контеніус, а його товаришем – І. Бригонци [7]. До обов'язків Контори входило: вибір і купівля земель для поселення колоністів, проїзд їх до місця проживання, наділення землею, влаштування, вирішення спірних питань тощо.

Уряд вважав за доцільне поселити німецьких колоністів на околицях портових міст, передусім Одеси та Феодосії, де їм було б зручно збувати свою продукцію. Ремісників рекомендувалось селити в містах, зокрема в Одесі [8].

© Наталія Діанова

Проте перші німецькі колоністи опинилися в досить скрутному матеріальному становищі. Їм своєчасно не було надано обіцяної допомоги, що привело до зубожіння та напівголодного існування [9].

На початку XIX ст. спостерігалося значне пожвавлення німецької еміграції до Росії, чому в значній мірі сприяла політика уряду, на що вказує низка документів. У липні 1803 р. херсонський воєнний губернатор Бєклєшов отримав наказ розселити колоністів із різних німецьких провінцій згідно з правилами Новоросійської опікунської контори [10]. Тож 150 менонітських сімей із Эльбінга та Марієнбурга за їх проханням були поселені в Південній Україні, в тому числі й під Одесою [11]. Менонітам, які переселились до Новоросії, передбачалося надання державою грошової допомоги у розмірі 15 тис. крб. [12]

З 1804 р. головним управляючим новоросійськими колоністами було призначено одеського градоначальника герцога де Рішельє і Контора опікунства перейшла під його підпорядкування. Згідно з царським указом, він розселяв колоністів, які прибули з Німеччини, на околицях Одеси та інших міст Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. Завдяки турботі та активній діяльності де Рішельє становище колоністів значно поліпшилось, а нові переселенці були влаштовані на належному рівні [13]. Спочатку вони приїздили до Одеси, де очікували землі для поселення. У 1803 р. сюди прибуло 558 осіб німецької національності, у 1805 – 3 396, у 1806 – 568, у 1807 – 242, у 1811 – 336, і в 1812 р. – 335 осіб [14]. Їх загальна чисельність протягом 1805 – 1812 рр. становила 5 435 осіб, переважна більшість з яких була ремісниками.

Протягом 1787 – 1843 рр. на Півдні України виникли десятки німецьких колоній. 46 із них були на землях Катеринославської губернії, 49 – в Херсонській губернії, 10 з яких розташовані біля Одеси: Грослібенталь, Кляйнлібенталь, Олександердільф, Нейнбург, Іосифсталь, Марієнталь, Ретерсталь, Франсфельд, Люстдорф і Форіденталь. Там було добре розвинуте сільське господарство, процвітали ремесла і щорічно виготовлялася продукція на суму 332 тис. крб. [15]

Після маніфесту Олександра I від 20 лютого 1804 р. почалась нова хвиля іноземної колонізації Південної України [16]. Але цього разу уряд запрошував лише вправних землеробів і ремісників, які володіли майном на суму 300 гульденів та мали свідоцтво магістра, що підтверджувало їх “добре ім’я”. Так намагалися уникнути проникнення до Росії непорядних та некорисних для неї європейських громадян.

У зв’язку з новим потоком колоністів до Півдня України, Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців у 1818 р. було реорганізовано в Опікунський комітет іноземних колоністів [17]. Спочатку він знаходився у Херсоні, потім у Катеринославі, з 1821 р. Комітет був переведений до Одеси, де й діяв до ліквідації в 1871 р., а його філії залишались у Катеринославі та Херсоні. Очолював його генерал І. Інзов, який перебував на цій посаді до 1845 р. і заслужено користувався великим авторитетом серед переселенців.

Слід зазначити, що у першій половині XIX ст. скарг на іноземних колоністів майже не було. Траплялися лише поодинокі випадки виселення їх за межі країни, як покарання за неблагодійну поведінку. Так, з Одеси у 1823 р. “внаслідок негідних вчинків” був висланий єдиний колоніст – А. Єрк [18].

Припинення іноземної колонізації, на думку М. Слабченка, було пов’зане з причинами економічного характеру. У 1810 р. урядом підраховано, що одна родина колоністів коштувала державі 5 тис. крб. [19] Проте масове переселення емігрантів тривало аж до 1819 р., доки російський уряд не відмовився від практики широкого запрошення колоністів до південного регіону [20].

Аналізуючи етнографічну карту європейської Росії, складену П. Кеппеном у 1853 р., можна побачити, що найбільша кількість іноземних переселенців оселилася в Херсонській губернії. Значну частину населення тут представляли німці, яких налічувалося 31 700 осіб. Дещо менше їх проживало в Таврійській губернії – 22 324 особи. У Катеринославській губернії та Південній Бессарабії в цей період часу мешкало відповідно 13 232 та 10 200 німців [21].

Визначити кількісний склад іноземців у містах краю досить складно, адже точний облік їх не проводився. Церковні списки, зібрані П. Кеппеном у 1858 р. з більшості парафій Російської імперії, теж не дають такої змоги, бо в цьому документі не зазначено чисельність парафіян за кожною окремо взятою етнічною ознакою. Проте вони дають можливість з’ясувати приблизну картину розселення іноземних колоністів у південноукраїнських містах та їх співвідношення з іншими етнічними групами.

За списками римо-католицьких парафій Херсонської губернії, у Херсоні в 1857 р. проживали 305 поляків, німців, італійців та французів, що становило 2,6% по відношенню до врахованого списками християнського населення. У Миколаєві зареєстровано 1 500 поляків, німців, італійців та вірмен (21,9%), у Вознесенську – 203 поляки та декілька німців (3,2%) в Одесі – 3 588 поляків, німців, італійців і французів (16%) [22]. Слід звернути увагу на те, що списки євангельсько-лютеранської консисторії на 1860 р. не надійшли до Імператорської Академії Наук, отже, її дані не враховано у " Парафіяльних списках" П. Кеппена.

Серед німецьких переселенців більшість в конфесійному відношенні складали лютерани. Так, у Херсонській губернії на 1858 р. мешкало 21 439 німецьких колоністів чоловічої статі. Серед них: 11 031 представник лютерансько-реформаторської конфесії і 10 467 – католиків [23].

Значна частина німецьких переселенців проживала в Одесі, де у 1860 р. нараховувалось 4 224 католики і 2 787 протестантів [24]. До протестантських течій відносилися: лютерани, меноніти, штунди, баптисти та ін. Кількість парафіян євангельсько-лютеранської церкви на 1858 р. становила 2 578 осіб [25]. Отже, кількість іноземців у місті не можна обмежувати лише відомостями римо-католицьких парафій.

Німецьке населення міст Південної України займалося, в основному, підприємництвом, торгівлею, технічною творчістю та ремеслами. У 1803 р. в Одесі було п'ять великих торгових домів: один французький, один італійський, один англійський та два німецьких. А вже в 1805 р. найбагатшими купцями, чиї торгові дома користувалися найбільшим авторитетом, були німці. Серед них Л. Філіберт, В. Вагнер, А. Полнер та І. Вальба [26]. Дехто вкладав свої капітали у розвиток промисловості. Зокрема, Карл Эдвард Фальк у 1844 р. відкрив у Одесі ливарний завод, а Мільнер у 1857 р. – підприємство з виготовлення чавуну.

Німці зарекомендували себе як хороші ремісники. Вони були вправними ковалями, столярами, слюсарями, теслярами, булочниками, майстрами з виготовлення ковбас тощо. А. Скальковський дав високу оцінку німецьким ремісникам, які створили в містах ремісничі колонії, де були представлені всі види ремесел[27]. Найбільші з них були в Одесі та Олександрівську. Німецькі ремісники, які поселилися в Одесі, об'єднувалися у цехи і заселяли виділені їм ділянки землі, внаслідок чого і виникла Ремісничa вулиця. В 1835 р. у місті нараховувалось 135 сімей ремісників. Дев'ять німецьких цехових управ входили до загальноміської ремісничої управи. До цеху столярів у цей період належали 52 майстри, 43 з яких були німцями, і 91 підмайстер, 57 з них – німці [28]. Про їх високу професійну майстерність свідчать виготовлені ними чудові меблі, які користувались значним попитом. У 1843 р. до Константинополя було доставлено меблів на суму 600 тис. крб. Вони були високоякісними і не поступалися московським та петербурзьким. Лютеранський пастор Ф. Бієнеман був переконаний, що в цьому велика заслуга німецьких майстрів [29]. Щорічно близько 200 українців та росіян ставали учнями німецьких ремісників, і під їх керівництвом навчалися різних ремесел. Згодом багато з членів сімей німецьких ремісників ставали купцями, що цілком відповідало торговому характеру міста.

Німецькі колоністи зберегли свою культуру і релігію. Цьому сприяло утворення релігійних общин у містах і розбудова церковних храмів. В Одесі у грудні 1803 р. було засновано общину євангелістів, для якої за проектом архітектора Ф. Боффо в 1827 р. було здіснено будівництво євангельсько-лютеранської кірхи. Протягом усього XIX ст. спостерігалося значне зростання чисельності цієї общини. Якщо в 1842 р. в ній перебувало 400 сімей, то в кінці 80-х років XIX ст. нараховувалось близько 8 тис. осіб [30]. Слід зазначити, що серед вимог віри була й необхідність освіти для парафіян, що рідше спостерігалось серед католиків. В німецьких колоніях, особливо лютеранських та менонітських, відкривалися школи, просвітницькі та науково-культурні заклади, лікарні, притулки для сиріт і престарілих, що робило їх центрами освіти й культури не лише для німців, й для інших етнічних груп, які мешкали в містах.

Суспільні та національні інтереси південноукраїнських німців-колоністів виражала та відстоювала їхня національна преса. Впродовж 1843 – 1863 рр. в Одесі виходили журнал і газета німецькою мовою, редактором якої був К. Вільгельм. В Олександрівську, де позиції німецької колонії теж були досить міцними, друкувалася газета німецькою мовою, видавництво якої очолював Пецольд [31].

Із середовища німецьких колоністів вийшла ціла низка вчених, викладачів, службовців,

державних діячів. Серед них – професор фізики та математики Рішельєвського ліцею Генріх Карлович Брун, його брат – професор історії Новоросійського університету Пилип Карлович Брун. У Новоросійському університеті протягом 40 років працював син П. Бруна – Людвіг. Серед професорів університету високою фаховою майстерністю відзначалися Е. фон Штерн, Ф. Струве, Н. Грот, Н. Ланге, І. Маркузен, К. Фот та ін. Випускники Новоросійського університету займали важливі державні посади. Яскравим прикладом може слугувати С. Вітте, який свого часу очолював міністерство фінансів Росії [32]. Німці обиралися до міських дум, земських органів управління.

Німецькі колоністи, які оселились у дореформений період на землях Південної України, значною мірою сприяли соціально-економічному та культурному розвитку міст і регіону в цілому.

---

[1] Полное собрание законов Российской империи: Собрание I (далі – ПСЗ-I). – Т. XVI. – СПб., 1830. – № 11 880.
[2] Там само. – № 11 879, 11 881.
[3] ПСЗ-I. – Т. XXIII. – № 17 320. 97.
[4] Там само. – № 17 392. 98.
[5] Клаус А. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1. – С. 21.
[6] Багалей Д. И. Колонизация Южной Украины и первые шаги по пути культуры. – К., 1889. – С. 83 – 87.
[7] Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799 – 1876 гг.: Аннотированная опись дел 1799 – 1818 гг. / Ред. О. В. Коновалова. – Одесса, 1998. – Т. 1. – С. 9.
[8] ПСЗ-I. – Т. XXVIII. – № 21 177.
[9] Дружинина Е. И. Южная Украина 1800 – 1825 гг. – М., 1970. – С. 128 – 144.
[10] ПСЗ-I. – Т. XXVII. – № 20 862.
[11] Там само. – № 20 690.
[12] Там само. – № 20 691, № 20 705.
[13] Там само. – № 20 988.
[14] Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803 – 1920: Научно-популярное издание. – Одесса, 1999. – С. 13 – 14.
[15] Там само.
[16] ПСЗ-I. – Т. XXVIII. – № 21 163.
[17] ПСЗ-I. – Т. XXVII. – № 20 988.
[18] Слабченко М. Є. Колонії України // Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – К., 1925.– Т. 1. – С. 25.
[19] Там само. – С. 22.
[20] Линдеман К. Э. Законы 2-го февраля и 13 декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Юга России. – М.: Тип. Меньшова, 1916. – С. 63.
[21] Кеппен П. И. Об этнографической карте европейской России. – СПб., 1852. – С. 40.
[22] Санкт-Петербурзький філіал архіву Російської Академії Наук (ПФА РАН). – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 455 – 459.
[23] Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803 – 1917: Библиографический указатель / Сост. В. В. Самодурова. – Одесса, 1999. – С. 35.
[24] Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 46.
[25] ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 8.
[26] Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. – С. 66, 68.
[27] Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793 – 1823. – Одесса, 1837. – С. 134.
[28] Причерноморские немцы. – С. 33.
[29] Bienemann F. Geschichte der evangelisch – lütherischen Gemeinde zu Odessa. – Odessa, 1890. – S. 72.
[30] Там само. – С. 71.
[31] Keller K. Du deutschen Kolonien in Südnessland: In 2 Bd. – Odessa, 1905 – 1914. – Bd. 1. – S. 20.
[32] Причерноморские немцы. – С. 43 – 45.

Ігор Іваньков
Київ

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА ГОЛОД 1932 – 1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини)

У статті висвітлюються деякі аспекти соціальної історії етнічних німців у роки голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. На прикладі розгляду німецьких колоній півдня України автор прослідкує долі тисяч німецьких родин, котрі опинилися у вирі трагічних подій того часу.

Im Artikel werden einige Aspekte der sozialen Geschichte der ethnischen Deutschen in den Jahren des Hungers in der Ukraine beleuchtet. Nach dem Vorbild der Betrachtung der deutschen Kolonien im Süden der Ukraine verfolgt der Autor die Schicksale tausender deutscher Familien, die im Wirbel der tragischen Ereignisse jener Zeit geraten sind.

Дослідження трагічних подій голодомору в Україні привертає останнім часом дедалі більшу увагу науковців. Це стало можливим завдяки кардинальним змінам у нашому суспільстві, пов'язаних з крахом комуністичної тоталітарної системи, розпадом СРСР, виникненням незалежної Української держави, що зумовило нову ідейно-політичну й духовну ситуацію в країні, викликало потребу висвітлення замовчуваних до останнього часу трагічних сторінок в історії України.

Історики різних країн неодноразово зверталися до теми голодомору 1933 р. в Україні. Разом з тим соціальна історія німців, які традиційно проживали на теренах України, зокрема у південній її частині, стала об'єктом спеціальних наукових досліджень вітчизняних істориків лише з початку 90-х років XX ст. На широкому тематичному й хронологічному фоні історії німецької національної меншини в Україні доля етнічних німців у роки голодомору висвітлена неповно, лише окремими штрихами [1].

Демографічні й економічні наслідки, пов'язані з голодомором 1932 – 33 рр., певною мірою цікавили й продовжують цікавити німецьких істориків, передусім з точки зору долі етнічних німців України під час насильницької колективізації в СРСР. Так, Майр Бухсвайлер у праці "Фольксдойче України напередодні та на початку Другої світової війни" описує активну діяльність різноманітних німецьких товариств допомоги своїм голодуючим співвітчизникам [2]. Він також висвітлює позицію Третього Рейху щодо етнічних німців УСРР у 1933 р. Книга іншого німецького історика Р.Х. Вальта "Викинуті на берег морем всесвітньої історії: російські німці між Сталіним та Гітлером" висвітлює ставлення до етнічних німців СРСР як з боку радянської системи, так і нацистського режиму не тільки в роки війни, а ще до початку воєнного зіткнення між ними [3]. Дослідження Інгеборга Фляйшхауера "Третій Рейх і німці в Радянському Союзі" демонструє широкий спектр взаємозалежних історичних умов та подій, з якими була пов'язана доля німецького населення СРСР у 30 – 40-х роках. Цікавим є те, що сам Фляйшхауер планував свою книгу як глобальне дослідження становища етнічних німців усього Сходу Європи воєнного та довоєнного періодів [4].

Не применшуючи досягнень вітчизняних і зарубіжних вчених у пошуках та відтворенні історичної правди щодо трагічних подій голодомору 1932 – 33 рр., слід зауважити, що ця тема потребує подальшого дослідження. Для більш повного та об'єктивного висвітлення проблеми голодомору в Україні історикам слід продовжувати пошук джерел, їх дослідження

© Ігор Іваньков

та реконструкцію на цій основі історичної правди. В цьому плані досить цінним та продуктивним є звернення до документів німецького окупаційного режиму в Україні, які містять значний обсяг інформації про втрати етнічних німців, що проживали на території Радянської України, від голодомору та політичних репресій.

Справа в тому, що нацистська верхівка у здійсненні своїх планів "освоєння" завойованого східного простору та створення "нового порядку" на окупованих територіях значну увагу надавала так званим "фольксдойче". Це – етнічні німці, які внаслідок різноманітних міграційних процесів уже протягом декількох століть проживали на території Східної Європи, зокрема в Україні. Нацисти розглядали їх як своїх співвітчизників, хоча й другого сорту, та намагалися використати їх як активних помічників у здійсненні своєї окупаційної політики. Тому вони активно вели пошук, накопичували і систематизували інформацію про демографічну, соціально-економічну й культурну ситуацію у місцевих німецьких поселеннях. Особлива увага при цьому зверталася на втрати етнічних німців від голодомору та політичних репресій, спричинених радянською владою в Україні, зокрема у її південних регіонах, де німецька етнічна меншина була особливо численною.

Емпіричний матеріал стосовно стану німецьких колоній України часів окупації та у довоєнний час збирався так званими "спеціальними командами" організації СС. Завдяки діяльності цих груп і створювалися статистичні документи, які містять дані про втрати німецького населення України від голоду 1932 – 1933 рр.

Окремо слід зупинитися на так званій зондеркоманді під командуванням доктора К. Штумппа і на зондеркоманді "R". Підрозділ Штумппа розпочав свою діяльність у рамках армійського управління Групи армій "Південь". Офіційно ця одиниця була утворена 7 листопада 1941 р. До складу зондеркоманди входило близько 50 чол., ядро складали німці, які народилися в Росії чи в Україні. За словами самого Штумппа, завданням його групи було дослідження німецьких колоній у західній частині Радянського Союзу [5]. Центр зондеркоманди знаходився у Дніпропетровську, а до регіону її діяльності входив увесь Рейхскомісаріат "Україна", а також і землі "Трансністрії". Основним видом діяльності команди було складення відповідної звітної документації про соціально-демографічний, економічний та освітньо-культурний стан німецьких колоній, а також пов'язана з нею адміністративна робота. 31 грудня 1942 р. зондеркоманду Штумппа було розформовано, а її співробітники були включені до складу інших спеціальних підрозділів.

"Бюро доктора Карла Штумппа" залишило по собі численну джерельну базу, до якої входять не лише різноманітні звіти, характеристики наявного німецького населення нашої країни, а й карти розташування німецьких поселень: ті, що збереглися на 1941 р. та ті, що вже зникли на той час (це були в основному хутори, ліквідовані під час колективізації).

Сам Карл Штумпп (12.05.1896 – 20.01.1982) походив із родини німецьких колоністів із місцевості поблизу Одеси. У 1918 р. емігрував до Румунії. Отримавши наукову ступінь доктора наук, він у 1933 р. залишається в Німеччині, де у Штутгарті займається дослідженням історії українських німців. Після закінчення Другої світової війни продовжував свої дослідження і був відомий як автор багатьох історичних, народознавчих, генеалогічних та культурознавчих робіт про німців Росії [6].

Поряд із командою Карла Штумппа діяла зондеркоманда "R" (SkR), яка також була структурною одиницею в межах Управління по зв'язку з етнічними німцями. Г. Гіммлер зобов'язав цю групу вести облік "фольксдойче" СРСР. Службовці SkR, а їх нараховувалося близько 160 чол., були, як правило, людьми із СС. Основним районом діяльності SkR на чолі з бригаденфюрером СС Х. Хоффмаєром був саме Південь України, особливо Одещина. Штаб відділу знаходився у Ландау ("Трансністрія"). Філіали SkR були у Хальбштадті та Нікополі [7].

Слід відзначити, що органи німецької окупаційної влади досить педантично і скрупульозно підходили до своєї справи. В результаті такої діяльності були зібрані досить цінні й цікаві для істориків матеріали: звіти про склад і структуру німецьких поселень ("Dorfberichte"), розгорнуті списки родин німецьких колоністів ("Einwohnerliste") і окремо списки померлих від голоду, депортованих та репресованих ("Verhungertenliste", "Verbanntenliste" й "Verschlepptenliste"). Частина цих документів у роки Другої світової війни потрапила до Радянського Союзу і зараз зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, насамперед у "фонді Розенберга" (документи Міністерства східних окупованих територій)

№ 3676 [8]. Інша ж частина цих "звітів" опинилася в руках західних союзників і пізніше осіла в бібліотеці Конгресу США.

Згадуваний уже німецький історик Р.Х. Вальт дослідив ті матеріали, які зберігаються у США, і на їх основі зробив широкі узагальнення відносно кількісного складу населення німецьких колоній, демографічної ситуації в них (як-то: кількість німецьких сімей, число неповних родин тощо), а також освітньо-мовного та релігійного становища. Однак дослідження демографічних втрат німецького населення від голодомору 1932 – 1933 рр. не ставилося Р.Х. Вальтом за мету, а тому узагальнений ним фактологічний матеріал, який він приводить ("Померлі від голоду німці з 1917 по 1941 рр."), на жаль, не може дати читачам достатньо точну кількісну оцінку втрат етнічних німців України від голодомору 1932 – 33 рр., оскільки він викладається у сумарній формі втрат від голодоморів 1921 – 23 і 1932 – 33 рр. разом [9]. До того ж у його розпорядженні й не було всього масиву емпіричних даних, оскільки, як ми вже вказували, інша частина цих матеріалів знаходиться в Україні. Безпосередній же аналіз цих джерел з "фонду Розенберга" ЦДАВОВУ, які хоча і не відображають усі регіони компактного проживання етнічних німців на території Південної України, все ж дозволяє зробити деякі кількісні оцінки втрат від голодомору німецької національної меншини в регіональному та місцевому вимірах.

Розглядаючи долю німецької етнічної меншини Півдня України під час трагічних подій 1932 – 1933 рр., слід звернути увагу на загальну чисельність цієї меншини та основні регіони її компактного проживання в рамках тогочасного адміністративно-територіального поділу УСРР. Згідно з даними перепису 1926 р. в УСРР із 29 млн. чол. населення етнічних німців нараховувалося 392,6 тис. (1,36% населення), що становило 40% всіх німців СРСР [10]. На 1931 р. в Україні налічувалося 7 німецьких національних територіально-адміністративних районів: Пулинський, Високопільський, Люксембурзький, Карл-Лібкнехтівський, Молочанський, Спартаківський, Зельцький. Також існували 2 селищні та 252 сільські німецькі національні ради [11].

Географії розселення етнічних німців в УСРР 30-х років притаманне зосередження німців в окремих районах з щільним розташуванням поселень. Що стосується Півдня України, то він традиційно відзначався національною різноманітністю. Тут ще з кінця XVIII ст. з'явився цілий ряд німецьких поселень. На Одещині, Херсонщині, Миколаївщині зустрічалося досить багато німецьких топонімів – Йоханненсталь, Глюксталь, Шельц, Зофінталь і т.п. Цікаво, що багато назв німецьких сіл були перекрученням їх колишніх слов'яномовних найменувань, як наприклад, Аннет чи Альт-Шведендорф (Старошведське), а деякі навіть за гітлерівської окупації зберегли ідейно забарвлені назви – Карл Лібкнехт тощо.

На Дніпропетровщині та Запоріжжі німці тяжіли до великих міст: Дніпропетровськ (1992 чол.), Синельникове (570 чол.), а також до компактних поселень на західному березі Дніпра (Хортиччина), де винятково німецькі селища – Адельшейне (421 німець), Францфельд (630 німців), Нойєнбург (381 німець), Блюменгарт (273 німці) та ін. межували з населеними пунктами зі змішаним національним складом (Морозово, власне Хортиця) [12].

Якщо на Волині, Поліссі та Київщині німецькі колонії, здебільшого мали тип невеликих сіл, які розташовувалися на близькій відстані одне від одного, то на Півдні, зокрема на Одещині, знаходилися величезні німецькі селища, наприклад Рорбах, де у 1941 р. проживало 2480 німців, Шельц (2670 німців) чи Кандель (3491 німець) [13]. Деякі селища на Херсонщині з'являлися вже в період окупації, такі як Хагендорф (1942 р. – 212 німців), інші брали свої витоки ще з XIX ст. (Шлангендорф на Бериславщині був заснований у 1864 р.) [14].

На 1931 р. на Одещині, Миколаївщині, Херсонщині та Запоріжжі проживало вже 206 тис. німців, а на Дніпропетровщині їх було 45 тис.[15] Разом це становить 251 тис. німецького населення. Чисельність же німців степової України на 1942 р. зафіксував перепис нацистської адміністрації: у генералбецірку Миколаїв (Миколаївська та частина Одеської обл.) – 28 тис. німців, у генералбецірку Таврія (південь Херсонської та Запорізької обл.) – всього-на-всього 6 тис. німців та на території генералбецірку Дніпропетровськ (Дніпропетровська та північна частина Запорізької обл.) – 72 тис. етнічних німців [16]. Разом це становить 106 тис. чол.

Можна зробити висновок, що за 30-ті – поч. 40-х років населення Півдня України скоротилося на 130 – 140 тис. "фольксдойче".

У населених пунктах Дніпропетровської та Запорізької обл., які мають архівну статистику щодо втрат німців від сталінського режиму в 30-х рр., мешкали на початок Великої Вітчизняної

війни близько 27 тис. етнічних німців [17]. Від голоду в цих селищах та містах померло щонайменше 800 "фольксдойче" [18]. Точну цифру німецьких втрат тут встановити дуже важко з двох причин.

По-перше, багато населених пунктів, насамперед міст Дніпропетровщини, просто не мають даних про голодні смерті, а лише мають дані про чисельність німецьких поселенців у другій половині 30-х – початку 40-х рр., виведені нацистськими дослідниками окупаційного періоду. Іноді зазначається число "0" щодо втрат від голоду. До цих населених пунктів належать Дніпропетровськ (1992 німці проживали на 1941 р.), Біллерсфельд та Йозефсталь (554 німці), Рибальськ (469 німців); у Синельниківському районі Маєрхоф (або Хутір Землероб) (225 німців), Еттінгерфельд (або Ніколаєвка) (372 німці), Рілльмансталь (785 німців); у П'ятихатківському районі Фрайлебен (89 німців), Ніколайсталь (або Новософіївка) (226 німців), Фрізендорф (Сталіндорф) (або Чемеринськ) (32 німці), Херндорф (або Звєзда) (194 німці), Ордшойкідс (254 німці), Розенфельд (187 німців), Катеринівка (або Ставровськ) (121 німець), Граденталь (або Водяная) (559 німців); у Верхньодніпровському районі Гінденбург (або Кудашевка) (467 німців), Айнігкейт (240 німців), Мілорадовка (387 німців); по правому березі Дніпра (крайсгебіт Хортиця за часів окупації) Адельшейне (421 німець), Айнляге (1390 німців), Францфельд (630 німців), Хохфельд (608 німців), Кронсвальде (385 німців), Невендорф (1712 німці), Нойхорст (152 німці), Шонхорст (1035 німців), Блюменгарт (273 німців), Остервік (1328 німців), Розенгарт (526 німців), Шонеберг (385 німців), Кронсталь (461 німець) [19]. Хоча не можна твердити, що немає жодних даних, які б свідчили про втрати німців у цих селищах. Так, у Розенталі (П'ятихатківщина) на 1931 р. проживали 164 німці, а на 1933 р. їх було тільки 160, причому за цей час місцева влада репресувала тільки одного "фольксдойче" [20]. Можна припустити, таким чином, що за 1932 – 1933 рр. у Розенталі померли 3 німці, хоча у графі "втрати від голоду 32/33" стоїть "0".

По-друге, дані окупаційного періоду про голодні смерті на Дніпропетровщині здаються значно заниженими. На Хортиччині нульова смертність за документами "фонду Розенберга" була у 13 селищах із 19 перерахованих [21]. Однак у збірнику документів державних архівів України "Німці в Україні: 20 – 30-ті рр." наводиться відкритий лист "Центральній німецькій газеті" від селянина с. Морозове Хортицького району Йогана Завадського, перекладений 14 серпня 1933 р., де між іншим зазначено: "В нашому селищі раніше було 103 родини, а зараз лишилося тільки 18: інші повмирали, причому різали та поїдали дітей" [22]. Отже, маємо справу з відвертою нестачею інформації, яка пояснюється утаємничуванням реалій голодомору в СРСР, особливо у районах компактного проживання національних меншин (Степова Україна), якими могли цікавитися співвітчизники з-за кордону.

Все ж окупаційні джерела містять певну цікаву конкретну інформацію про голод серед німців Дніпропетровщини. Через велику кількість емпіричного матеріалу є сенс розглянути становище "фольксдойче" у 1933 р. в окремих адміністративних регіонах [23].

Отже, Синельниківщина: у самому Синельниковому із 570 німців (дані кінця 30-х років) померли 3, причому серед них не було дітей. Точно можна встановити відсоток померлих у Марієнталі Синельниківського району, де в 1933 р. мешкали 428 "фольксдойче" і де голодна смерть у тому ж році забрала 27 німців (12 чоловіків, 5 жінок, 10 дітей). У Ейгенфельді з 420 "фольксдойче" (так само дані на 1933 р.) загинуло 4.

Стосовно П'ятихатківщини можна зробити припущення про загальний низький рівень смертності: від 2 до 10 етнічних німців померло в 1932 – 33 рр. у таких колоніях, як Катеріненхоф, Ленінталь, Ной-Анляге, Фельзенбах, Нойхортіца тощо. Однак у населеному пункті Нойхохштадт голодна смерть вразила 22 (12 чоловіків, 5 жінок, 5 дітей) з 368 німців (а ще перед цим двох представників німецької національності було депортовано у 1932 р.).

Досліджуючи згідно із джерелами "фонду Розенберга" втрати німців Хортиччини від голоду 1933 р., слід з одного боку пам'ятати про неповність цієї статистики, про що зазначалося вище, а з іншого оперувати наступними архівними даними: 2 німецькі дитини померло в Хортиці, 1 дитина і 2 дорослих чоловіки в Ніколайфельді, 1 жінка в Нойєнбурзі, 1 дитина у Розенбаху (населення села на 100% складалося з німців), 1 чоловік та 3 дитини в Бурвальде, 6 чоловіків, 2 жінки та 3 дитини в Нідер-Хортиці. Отже, за далеко неповними даними рівень смертності у німецьких колоніях Дніпропетровщини та Запоріжжя мав нижньою межею мінімум 3%, а верхня межа могла далеко перевищувати 50% (як у Морозовому Хортицького району).

Що стосується Одеської, Миколаївської та Херсонської областей, то там на початок 1930-х років німці становили 3,7% населення краю [24]. Це означає, що 52,3% німців УСРР мешкали у цих областях, насамперед у Одеській та Миколаївській. На території Одещини "фольксдойче" складали порівняно з рештою областей найбільший відсоток серед усього населення – 15,2% (1930) [25]. Специфіка цієї області, як і Миколаївської та Херсонської, полягала у величезних відкритих степових територіях та в самому характері німецьких поселень. Степ не дозволяв ні таємно займатися вирощуванням їжі, полюванням та рибальством, ні переховуватися від "ударних" команд, які реквізували харчі. Тим часом майже всі німецькі колонії Одещини були в етнічному плані суто німецькими, навіть за назвами. У Альт-Растатті на 1696 німців було лише 3 українські родини, а в населеному пункті Рорбах на 2480 осіб німецького населення припадало тільки 8 українських та 4 циганські сім'ї (дані на кінець 30-х рр.). Це означало, що в боротьбі за виживання під час голодомору німці могли покладатися лише на власні сили.

Відмінною рисою німецьких колоній Одещини був окрім національної однорідності також їхній великий розмір – "фольксдойче" селилися колоніями по декілька тисяч чоловік у кожній. За документальними свідченнями 1941 – 1943 рр. на Одещині проживало від 50 до 60 тис. німців [26]. Однак статистику щодо смертності від голоду (ясна річ, відносну і, скоріш за все, неповну через брак даних) мають селища з загальним населенням 40 – 45 тис. німецьких поселенців. На ці 40 – 45 тис. мешканців згідно з даними "фонду Розенберга" припадає близько 1000 померлих від голоду [27], тобто 2 – 3 %.

Смертність у німецьких селах Одеської обл. була помітно вищою порівняно з Волинню та центром України. Про це свідчить нацистська документація. Так, у селищі Шульц, де в 1941 р. мешкало 1674 "фольксдойче", а в 1914 р. їх нараховувалось 1821 чол., у 1932/33 рр. загинуло 273 німці, окрім того 335 осіб було в 30-х рр. репресовано [28]. Отже, відсоток смертності перевищував тут 10%. У селищі Йоганненсталь з числом мешканців 1190 від голоду загинуло 78 осіб (смертність – близько 7%) [29]. У колонії Рорбах кількість німецького населення після 1933 р. зменшилася на 74 особи, а в колонії Вормз – на 40 [30]. Німецьке село на Одещині Мюнхен втратило 87 чол. внаслідок голодомору, а 30 німців загинули у поселенні Кассель [31].

Усього німецькі джерела окупаційного періоду лише по декількох колоніях згадують про сотні німців, котрі загинули голодною смертю на Одещині (не враховуючи депортацій)[32]. В Одеській же області в 30-х роках взагалі нараховувалось 45 суто німецьких поселень, вже не кажучи про мішані. На жаль, немає цифр про втрати від голоду у таких німецьких колоніях Одещини, як Ной-Данциг (380 німців населення), Грюнфельд (270 німців), Фріденхейм (240 німців), Ватерлоо (1400 німці), Ной-Растатт (532 німці), Альт-Растатт (1696 німців), Хоффнунгсталь (2017 німців), Глюксталь (2250 німців) та ще 28 селищах [33].

Отже, відсоток смертності серед етнічних німців Одещини коливається від 2% до 10% і можна назвати мінімальну цифру їхніх смертельних втрат, точно відомих за окупаційними джерелами – 1000 "фольксдойче".

Німці Миколаївщини та Херсонщини жорстоко постраждали від голодоморів як 1921/22, так і 1932/33 рр. У німецькій колонії на Миколаївщині Кронау, яка існувала ще до 1911 р. і в якій на 1941 р. проживало 1120 "фольксдойче", у 1921/22 рр. померло 426 німців, а в 1932/33 – 12 німців [34]. У сусідньому Орлові на початку 20-х голодною смертю загинули 229 німців [35].

Можливо, кількість загиблих від голоду 1933 р. у Кронау перевищувала аналогічний показник 1921/22 рр. Проте радянська влада робила все, щоб приховати події 1933 р. і не робила великої таємниці з повоєнного голоду періоду "військового комунізму".

Голодомор серед німців Миколаївщини можна проаналізувати на прикладі міста Первомайська. Там у 1933 р. померли 20 німців усіх вікових категорій [36]. Особливого лиха зазнала сім'я Еберле, котра втратила п'ять представників свого роду, насамперед найстаршого та наймолодшого поколінь [37]. А от за 22 км від Первомайська голод не призвів до таких численних втрат: у селі Ольшанка з численним німецьким населенням загинула лише одна особа [38].

Доступні нам дані про смертність від голоду серед німців Миколаївщини свідчать, що у великій німецькій колонії Кронау (1356 "фольксдойче" на 1941 р.) у 1932 – 33 рр. померли 12 німців. Жорстоким був голод серед німецьких поселенців Вознесенщини: у колонії Фельзенбург № 1 загинуло 77 німців, а в колонії Фельзенбург № 2 – 27. У першому випадку співвідношення чоловіків: жінок: дітей було як 32:19:26, а в другому – 13:3:8. Район міста Велика Олександрівка

зазнав менших втрат: у старовинному (з 1896 р.) німецькому поселенні Марієнбург голодною смертю загинули 19 “фольксдойче”, у Штейнфельді – 7 і в Ной-Шьонзеє – 13 представників місцевого німецького населення [39].

Статистикою про голодомор серед німців виявилися обділеними такі міста і селища Миколаївщини, як власне Миколаїв (900 німців на 1941 р.), Фюрстенталь, Фріденсфельд, Альтонау і ще 26 німецьких колоній навколо Кронау із загальним населенням 11313 німців, а також наступні населені пункти Вознесенщини: Шьонхофф, Фельзенбург №3 та Новобужжя: Ной-Карльсрує (або Делокурівка) [40].

Втім, якщо взяти до уваги селища та міста Миколаївщини, щодо яких є дані про смертність, то відповідно до цих даних від голоду померло близько 150 “фольксдойче”, тобто середній відсоток смертності серед німців Миколаївської обл., очевидно, складав щонайменше 3%, адже на 1941 р. у цих поселеннях жило близько 5700 німців.

Для повної картини смертності серед німецьких колоністів Півдня України слід навести узагальнену статистику по голоду 1932 – 1933 рр. серед німців Херсонщини [41]. Тут дані з ”фонду Розенберга” є дуже фрагментарними. Йдеться про такі міста й села Херсонщини, як сам Херсон (220 німців на 22. 06. 1941 р.), Ландау (450 німців), Йоханністаль (98 німців), Байшпіль (1928 німців), Берислав (50 німців), Альт-Шведендорф – інша назва с. Старошведське (490 німців), Фріденхейм (180 німців на 1933 р.), Клостердорф (537 німців на 1933 р.), Ной-Клостердорф (299 німців на 22.06.1941 р.), Мюльхаузендорф (647 німців), Шлангендорф (508 німців на 1928 р.), Грюнфельд (25 німців на 1933 р.), Хоффенталь (452 німці на 22.06.1941 р.), Цюріхталь (342 німці), Снігірьовка (20 німців), Хагендорф (242 німці на 1942 р.).

Джерела окупаційного періоду містять лише інформацію про загиблих у 1932 – 1933 рр. німців у Клостердорфі (8 осіб), Ной-Клостердорфі (1 особа), Мюльхаузендорфі (5 осіб), Шлангендорфі (17 осіб), Грюнфельді (1 особа). З іншого боку, у Фріденхеймі та Хоффенталі не виявлено жодного випадку смерті від голоду. Що стосується такого великого населеного пункту, як Снігірьовка, то свідчень про смертність від голоду етнічних німців ці документи не містять, натомість вказують про голодну смерть 170 українців.

13 березня 1933 р. вийшло секретне розпорядження ЦК КП(б)У “Про вживання заходів щодо ліквідації голодування в с. Старошведському Бериславського району Херсонської округи” (Старошведське вище зазначене під німецькою назвою Альт-Шведендорф, це німецьке поселення існувало ще з 1804 р.), де зокрема постановлялося: “...Прийняти заходи для запобігання проникнення відомостей про випадки голодування у с. Старошведському за кордон” [42].

Таким чином, бачимо величезні негативні наслідки голодомору 1932 – 1933 рр. серед населення України, в тому числі й у середовищі німецької національної меншини. Голод фактично зламав будь-який опір соціально-економічному та культурно-національному тиску сталінського керівництва на німців УСРР. Наслідками його стали величезні демографічні втрати як серед українського населення, так і серед етнічних німців, а також деформація їх економічного життя і навіть соціально-психологічної поведінки. Зокрема, в окупаційних звітах про німецькі колонії зазначається про те, що “фольксдойче” ніде не співали пісень і не приймали участі в театральній самодіяльності [43].

Отже, етнічні німці Півдня України, втративши усі національно-адміністративні важелі (ліквідація німецьких національних районів в УСРР) на початку 30-х рр. і позбавившись господарчої бази внаслідок колективізації та “розкуркулення” 1929 – 1932 рр., зазнали катастрофічного удару від голоду 1933 р. Перспективою дослідження даної теми відтак є підрахунок точної частки етнічних німців серед сотень тисяч загальних жертв голодомору 1932 – 1933 рр. на Півдні Україні з урахуванням усієї бази матеріалів Міністерства східних окупованих територій, частина з яких міститься за кордоном. Однак уже зараз на основі фрагментів інформації “фонду Розенберга”, які знаходяться у ЦДАВОВУ, можна зробити певні кількісні узагальнення щодо втрат етнічних німців від голоду 1932 – 1933 рр. в південних областях України: Миколаївщина та Херсонщина: до 1000 німців; Одещина: понад 1000 німців; Дніпропетровщина: понад 2000 німців.

Якщо прийняти за сталий показник смертності від голоду серед німців України 4 – 5 %, то загалом це становить незначний відсоток від 5 млн. (за Р. Конквестом) [44], 7125850 чол.

(за П. Василевським)[45] чи 9 млн. (за даними міжнародної наукової конференції, присвяченої голоду, та комісії з розслідування геноциду 1933 р.)[46]. Однак за цими цифрами – доля тисяч німецьких родин, котрі опинилися у фокусі переслідування і терору одного з найпотужніших тоталітарних режимів XX ст., наслідком чого стали їхні трагічні втрати.

---

[1] Марочко В. Хунгер – значить голод // Віче. – 1993. – № 8. – С. 136 – 146.
[2] Buchsweiler, Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen: Bleicher, 1984. – 499 S.
[3] Walth, Richard H. Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen: Klartext, 1994. – 491 S.
[4] Fleischhauer, Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. – 258 S.
[5] Buchsweiler, Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – S. 325.
[6] Fleischhauer, Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. – S. 33; Walth, Richard H. Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – S. 70.
[7] Buchsweiler, Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – S. 325 – 326.
[8] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3676 с. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 30 – 31; Там само. – Спр. 18. – Арк. 5; Там само. – Спр. 28. – Арк. 29; Там само. – Спр. 34. – Арк. 65 тощо.
[9] Walth, Richard H. Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – 491 S.
[10] Німці в Україні: 20 – 30-ті рр. XX ст. / Упорядники Л.В.Яковлева, С.П.Пишко, Б.В.Чирко. – К., 1994. – С. 8.
[11] Там само. – С. 9.
[12] ЦДАВОВУ. – Ф. 3676с. – Оп. 4. – Спр. 48. – Арк. 56.
[13] Там само. – Арк. 29 – 31.
[14] Там само. – Арк. 23 .
[15] Енциклопедія українознавства. – Загальна частина / Під ред. В.Кубійовича. – Т. 1. – К., 1994. – С. 164.
[16] ЦДАВОВУ. – Ф. 3676с. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 135.
[17] Там само. – Спр. 10, 16, 27, 48, 49.
[18] ЦДАВОВУ. – Ф. 3676с. – Оп. 4. – Спр. 10, 16, 27, 48, 49.
[19] Там само.
[20] Там само. – Спр. 16. – Арк. 18.
[21] ЦДАВОВУ. – Ф. 3676 с. – Оп. 4. – Спр. 49. – Арк. 56.
[22] Німці в Україні: 20 – 30-ті рр. XX ст. – С. 171.
[23] ЦДАВОВУ. – Ф. 3676с. – Оп. 4. – Спр. 10, 16, 27, 48, 49.
[24] Енциклопедія українознавства. – С. 164.
[25] Там само. – С.162.
[26] ЦДАВОВУ. – Ф. 3676с. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 27, 29 – 31, 116.
[27] Там само. – Арк. 27 – 31.
[28] Там само. – Арк. 27.
[29] Там само. – Арк. 28.
[30] Там само. – Арк. 29.
[31] Там само. – Арк. 29 – 31.
[32] Там само. – Арк. 29 – 30.
[33] ЦДАВОВУ. – Ф. 3676 с. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 27 – 31.
[34] Там само. – Арк. 97.
[35] Там само.
[36] Там само. – Оп. 4. – Спр. 31. – Арк. 106.
[37] Там само. – Арк. 92.
[38] Там само. – Арк. 98.
[39] ЦДАВОВУ. – Ф. 3676с. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 23, 97, 145; спр. 12, 19, 20, 21, 48, 93.
[40] Там само. – Спр. 12, 19, 20, 21, 48, 93.
[41] Там само. – Спр. 4. – Арк. 23; спр. 26, 90.
[42] Німці в Україні: 20 – 30-ті рр. XX ст. – С. 170.
[43] ЦДАВОВУ. – Ф. 3676с. – Оп. 4. – Спр.28. – Арк. 27 (зв.); Там само. – Спр. 93. – Арк. 3 (зв.).
[44] Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993. – С. 337.
[45] Король В.Ю. Історія України. – К., 1999. – С. 11.
[46] Там само.

Валерій Кайгер
Одеса

НІМЦІ В УКРАЇНІ: ДЕПРЕСИВНІ ПРОЯВИ ЯК ПОКАЗНИКИ ЕТНОФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ

У статті розглянуто результати етнопсихологічного дослідження депресивних станів серед німців України.

Im Beitrag wurde der Ergebnisse der etnopsihologischen Forschung der depressionen stand den deutschen in der Ukraine.

Поняття “етнічнообумовлена депресія” було розроблено в рамках етнофункціонального підходу, запропонованого А.В. Сухарєвим і співавторами [1]. Використовуючи дану концептуальну модель, ми виходимо з уявлення про те, що “психологічні особливості, характерні для членів тієї чи іншої культури, стосуються, насамперед, несвідомих комплексів, що формуються в культурі як одна з форм акумуляції соціального досвіду і членів, що передаються кожному, з суспільства в процесі його соціалізації” [2]. Ці несвідомі комплекси впливають як на поводження людини, так і на характер сприйняття людиною навколишнього світу.

Особливості радянської національної політики по відношенню до німецької діаспори багато в чому визначили як історичну долю цього народу, так і його сучасне положення. Очевидно, що корені багатьох сучасних етнопсихологічних проблем українських німців варто шукати в політичному курсі радянського керівництва, у його репресивній політиці періоду Великої Вітчизняної війни.

У ході проведеного нами інтерв’ювання німців (у тому числі німців – переселенців із країн колишнього СРСР) в Одеській області фіксувалися спогади про депортацію, трудармії і повернення на місця колишнього проживання, виявлялися особливості сучасного становища німецької діаспори. Джерельною основою стали також опубліковані спогади, документи і статистичні зведення.

Репресії проти німецької діаспори в період Великої Вітчизняної війни стали продовженням курсу, що проводився ще в Російській імперії. Як відомо, подібна політика по відношенні російських німців здійснювалася під час першої світової війни. Однак справді трагічні наслідки мала репресивна політика радянської держави щодо німецької діаспори після початку Великої Вітчизняної війни. Лояльність німців до радянської влади була поставлена під сумнів. 26 серпня СНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову, що передбачала переселення всіх німців у східні регіони РСФСР і Казахську РСР. У постанові вказувалися заходи для проведення цієї операції, що передбачалося завершити 20 вересня 1941 р.

Офіційно оголосив про майбутню депортацію Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 р. Німці були обвинувачені у приховуванні у своїх рядах шпигунів і диверсантів. Уряд вирішив переселити всіх німців у Новосибірську, Омську області, Алтайський край, Казахстан і сусідні місцевості [3].

Очевидно, що обвинувачення німців у співробітництві з фашистською Німеччиною були позбавлені всякого змісту.

На нових місцях проживання депортовані німці змушені були налагоджувати життя заново. Найчастіше не вистачало житла, і в одному будинку розміщувалося декілька родин.

Репресивна політика по відношенню до німців, що почалася з депортації, знайшла своє

© Валерій Кайгер

продовження в наступних заходах. У 1942 р. почалася мобілізація німців у робочі колони (трудову армію). 10 січня була прийнята постанова Державного комітету оборони про мобілізацію в робочі колони всіх чоловіків-німців у віці від 17 до 50 років, виселених у Новосибірську й Омську області, Красноярський і Алтайський край, а також у Казахську РСР. 7 жовтня 1942 р. вийшла нова постанова, що передбачала мобілізацію в робочі колони всіх чоловіків-німців у віці 15 – 16 і 51 – 55 років включно, і жінок-німкень у віці від 16 до 45 років включно. Їх належало відправити на підприємства Наркомугля і Наркомнефти [4]. У 1943 р. набір до трудармії був продовжений.

Розпорядок життя в трудармійських таборах був суворо регламентований. Фактично становище мобілізованих німців нічим не відрізнялося від положення ув'язнених. Трудармійців водили строєм під посиленою охороною і розміщали в бараках, оточених колючим дротом. Тяжкі умови життя і непомірна фізична праця призводили до смертності, що часом досягала значних масштабів. За спогадами колишнього трудармійця, з більш 19 тис. німців, привезених на будівництво Богословського алюмінієвого заводу, залишилося в живих 4 тис. чоловік.

Трудармійці нерідко були змушені залишатися на підприємствах, будівництвах, шахтах і після закінчення війни. Так, у грудні 1945 р. німці були закріплені за підприємствами Наркомнефти. За даними на 13 серпня 1946 р., найбільше число мобілізованих німців знаходилося в розпорядженні двох міністерств вугільної промисловості – усього понад 55 тис. осіб [5].

У нових регіонах проживання німців був запроваджений режим спецпоселення. Без дозволу коменданта німці не мали права відлучатися за межі району розселення. У 1948 р. було оголошено, що виселення німців та деяких інших народів здійснено навічно, і за самовільний виїзд (втечу) було введено покарання у вигляді 20 років каторжних робіт. У результаті репресій німців – громадян СРСР національною ознакою загинуло більш 1000000 чол., кожен третій німець колишнього СРСР.

Режим спецпоселення був скасований у 1955 р. Однак як і раніше діяла заборона на повернення німців у рідні місця. Тільки в 1964 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР німці були частково реабілітовані. І лише через вісім років, у 1972 р. з них були зняті обмеження щодо вибору місця проживання. Законом РФ від 18.10.91 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій" завершилася розпочата у військовий період репресивна політика по відношенню до німецької діаспори, що продовжувалася, таким чином, більш 50 років. В Україні, законодавчо, репресовані по політичним мотивам в адміністративному порядку (за національною ознакою) німці, у своїх правах дотепер не відновлені.

Розглянутий вище фактичний матеріал підводить нас до питання про наслідки репресій того часу, про їхній вплив на етнічну самосвідомість німецької діаспори. Оскільки спрямованість репресивних заходів проти даного народу, безумовно, дає можливість говорити про етнічні (національні) мотиви подібної політики, етнічна самосвідомість німців не могла не зазнати якісних змін. До сукупності етнополітичних факторів варто додати і міжнародний, значимість якого досить велика. Німецька діаспора складала національну меншину, будучи однієї з діаспор великого етносу, що має своє державне утворення впливову міжнародну державу. В уявленні радянського керівництва, німці: що проживали в СРСР, були пов'язані зі своєю історичною батьківщиною. З цієї причини доля німецької діаспори безпосередньо залежала від розвитку відносин СРСР із Німеччиною. У кризові періоди радянсько-німецьких відносин ця етнічна група неодмінно виявлялася в положенні "внутрішнього ворога" і зазнавала дискримінаційних і репресивних заходів. Етнопсихологічне анкетування, проведене серед німців-переселенців середнього і літнього віку, зафіксувало збережене донині почуття "етнічної відчуженості", породжуваної, у першу чергу, тривогою і непевністю у власному соціальному статусі (близько 40% респондентів). При цьому більшість респондентів визнає, що соціально-психологічна атмосфера у відносинах між німцями і корінними національностями за останнє десятиліття значно покращилася (76%) і не бачить причин для відродження негативного етнічного стереотипу, сформованого в радянський час. Проте, істотне число респондентів думає, що жити "спокійніше і краще" компактно серед представників своєї нації (46%) чи на історичній батьківщині (32%), причому далеко не у всіх випадках причинами такого вибору є економічні чи культурні переваги. Таким чином, можна думати, що серед визначеної частини німецької

діаспори поширені приховали побоювання з приводу своєї подальшої долі на тлі загостреного в результаті сумного історичного досвіду почуття етнічної "відчуженості" у місцевому національному середовищі.

У ході досліджень в Одеській області автором була зроблена спроба виявити структуру етнічної самосвідомості німців-переселенців. При цьому використовувалися різні методики етнопсихологічного тестування. Як показали опитування, основний і найбільш стійкий елемент етнічної самосвідомості цієї групи складає пам'ять про історичну долю народу, особливості про депортацію 1941 р., про труднощі адаптації німецьких родин у нових місцях проживання а також перебування в трудармії. Саме цю ознаку абсолютна більшість респондентів вважала головним, визначаючи свою приналежність до німецької діаспори. Інші ознаки – загальна мова, особливості поводження (національний характер), звичаї й обряди, релігія – мають у структурі етнічної самосвідомості менше значення.

З кінця 70-х років XX століття у вітчизняних і закордонних дослідженнях відзначається наростання ролі етнічних факторів у житті як суспільства в цілому, так і окремої людини (Сусоколов А.А., 1990; Hannan., 1979; Nielsen., 1985 та ін.). Вивчення етнічності як одного з смислоутворюючих факторів у поводженні людини здобуває новий зміст і актуальність.

Етнічність, на думку багатьох дослідників, може характеризуватися трьома групами ознак – клімато-географічними, антропо-біологічними та соціокультурними [6].

Кожна з цих ознак має етнічну функцію, що інтегрує чи диференціює конкретну людину з тим чи іншим етносом, етнічною системою [7].

Загальний зміст етнофункціонального підходу, що використав в даному дослідженні, полягає в тому, що кожна людина в умовах сучасної цивілізації характеризується досить різнорідними етнічними ознаками: соціокультурними, антропо-біологічними, клімато-географічними. Відповідно, у психологічному плані його відношення до цих ознак також може розрізнятися, насамперед, за змістом, а також за іншими параметрами (Мясищев В.Н., 1995). Дані розходження набувають психологічного сенсу при розгляді етнічних ознак що властиво людині (тобто, що є його невід'ємними властивостями (концепція "примордіалізма") (Шпаків Н.Г., 1996; Geertz C., 1973 і ін.). Інформаційні впливи на людину в сучасному суспільстві, як вважає А.В. Сухарєв, з погляду етнічної функції елементів інформації, можуть не співпадати з властивими йому етнічними властивостями [8].

Аналіз етнопсихологічних досліджень показує, зокрема, що більш-менш швидка адаптація системи ставлення людини до зміни тих чи інших етнічних умов (демократичні перетворення в Україні) у більшості випадків пов'язана з депресивними проявами, як ознаками його психічної дезадаптації (Александровский Ю.А., 1976; Лебедєва Н.М., 1993; Bochner., 1982; Cohrane., 1983; Kleinman., Good B., 1995; Marsella A.J., Sartorius., Jablensky A., Fenton F.R., 1995).

Відношення до етнічності (чи її ознак), що є смислоутворюючим фактором культурно-історичного розвитку в даний момент, може відігравати істотну роль у психічній адаптації людини до її внутрішнього і зовнішнього середовища. Психічна адаптація визначається активністю особистості і виступає як єдність процесів акомодації й асиміляції в пристосуванні структури і функцій чи індивіда групи до умов середовища (Александровский Ю.А., 1976; Бобневам.И., 1978; Березин Ф.Б., 1988; Ольшанский Д.В., 1989; Петровский В.А., 1990,1996; Пиаже Ж., 1973; Поршнєв Б.Ф., 1979).

У плані змісту процес психічної адаптації здійснюється як дозвіл психічних конфліктів, обумовлених етнофункціональними неузгодженостями елементів психіки, тобто в переживанні людиною етнофункціонально обумовлених психічних конфліктів як усвідомлених, так і неусвідомлених, і здійснюється, в цілому, як подолання дизіюнктивності системи його відносин до елементів етносередовища і (чи) їхнім співвідношенням з погляду етнічної функції цих елементів.

Феноменологічні опису станів психічної дезадаптації, що виникають у зв'язку зі змінами відносин людини до етнічних ознак, фактично ідентичні, незалежно від ступеня його дезадаптації. Тут маються на увазі стани тривоги, апатії й ін., що є симптомами депресії. Дані прояви дезадаптації можуть мати місце при різних ступенях психічної адаптації людини й описують реакцію на визначену зміну внутрішніх і зовнішніх умов його життєдіяльності.

Передбачається, що при наявності етнофункціональних неузгодженостей елементів психіки

людини його психічна адаптація порушується. Існує зв'язок між наявністю в психіці етнофункціональних неузгодженостей і психічною дезадаптацією людини як у нормі, так і в патології. Психотерапевтичне пророблення цих неузгодженостей може сприяти оптимізації його психічної адаптації.

Наявність у відносинах людини різнорідних з етнофункціональної точки зору елементів характеризує внутрішню неузгодженість цих відносин. Змісти (предмети) різних його відносин також можуть бути взаємно неузгодженими в етнофункціональному сенсі.

Сучасна цивілізація характеризується крайньою етнокультурною неоднорідністю, "мозаїчністю", тому присвоєння культурних форм, їх інтеріоризація з погляду етнофункціонального підходу створює умови для виникнення конфліктів у психіці людини.

Аналіз кроскультурних психологічних досліджень впливу на людину "культурної дистанції", "культурного шоку", міграцій показав, що соціокультурні, антропо-біологічні і кліматогеографічні зміни можуть обумовлювати майже винятково депресивні прояви (Лебедєва Н.М., 1993; Bochner., 1982; Fumham., Bochner., 1986; Stonequist E., 1960 і ін.). У кроскультурних психіатричних дослідженнях вивчення депресивних розладів має особливе значення через зростаючу поширеність останніх у сучасному світі (Вертоградова О.П., 1997).

Наше дослідження також показало, що депресивні прояви нерідко є показниками дезадаптації людини внаслідок етнофункціональних неузгодженостей елементів його психіки.

Етнопсихологічні дослідження емоційних станів німців в Одеській області проводилося нами одночасно в декількох напрямках: загальний рівень депресії (УД) розраховувався відповідно до методики Т.И. Балашової [9], ступінь маніфестованості у фоновому психоемоційному стані респондента тривожності і депресії досліджувався за допомогою тесту "Методика Тид", а специфіка функціонального стану особистості – за допомогою колірного тесту Люшера [10]. Паралельно проведена співбесіда з респондентами дозволила в ряді випадків пов'язати отримані результати тестування з етнопсихологічним виміром особистісної ситуації, виявити найбільш стійкі і явні кореляції між загальним рівнем депресивності чи тривожності та ступенем реалізованості/нереалізованості установок на етнічну самореалізацію.

Необхідно відзначити, що в процесі бесід з опитаними відзначені істотні розходження щодо ступеня сформованості внутрішнього образа етнічної самоідентифікації. У більшості випадків виявлені закономірності були пов'язані з віковою категорією респондентів. При цьому старша вікова група (45 років і більше) мали найбільш послідовний і всебічно сформований образ етнічної самоідентифікації, а молодша група (до 30 років) – навпаки, часто формувала дисгармонійний, еклектичний образ, що часом містив елементи декількох, у тому числі умовно-несумісних етносів, демонструючи порушення взаємозв'язку внутрішніх психічних і зовнішніх етнофункціональних складових середовища проживання. Середня вікова група в цьому відношенні показала різні рівні інтеріоризації етнопсихологічних установок і переваг. Для німецької діаспори, що живе на пострадянському просторі, еклектичність етнічного "образа себе" є особливо характерною. Безумовно, вона пов'язана й з такими загальними процесами, що підсилилися за останні десятиліття, як міграція населення, метисизація, соціально-культурна різнорідність тощо. І все-таки, в першу чергу, як ми думаємо, на процес "розмивання" етнопсихологічного автостереотипу вплинув конкретний історичний досвід німців, особливо в період національних репресій, що сформував напівусвідомлене прагнення в багатьох представників німецької діаспори "завуалювати" свої етнічні особливості, максимально асимілюючи в іноетнічному і, у даному випадку, агресивному середовищі.

Пом'якшення національно-політичного клімату стосовно німецької діаспори в останні десятиліття викликало подвійний ефект: з одного боку, прагнення відродити втрачений образ етнічної самоідентифікації (у першу чергу, через відродження національної культури і мови), з іншого боку – зниження значимості етнічних особливостей у частини представників молодого покоління німців.

За нашими спостереженнями, серед середньої і молодої вікових груп респондентів досить розповсюджений тип т. зв. "маргінальної" особистості. Це поняття було введено R. Park (1932). Маргінальна особистість властива людині, "яка... інтеріозувала багато цінностей двох або більше конфліктуючих соціокультурних систем, типово переживає дискомфортні почуття і часто виявляє поведінку, що перетворює його у свого роду анафему для всіх систем". У маргінальній психіці

стандарти, стереотипи поведінки, духовні цінності різних груп заходять у суперечність, відбиваючи в ній у формі внутрішніх конфліктів, стану тривоги, напруженості, порушення ідентифікації особистості. При цьому мова йде як про "культурну", так і про "расову" маргінальність.

"Культурна" маргінальність обумовлюється факторами змішування традиційних, соціальних, релігійних норм у психіці людини. "Расова" маргінальність обумовлюється біологічною метисизацією, переломленням у психіці уявлень про різнорідні морфофункціональні ознаки, що характеризують окремого індивіда чи групу. Психічна маргінальність може бути обумовлена, наприклад, міграцією людини з місцевості з одним ландшафтом і кліматом у місцевість з іншими ландшафтом і кліматом [11].

У випадку етнопсихологічного дослідження слід, зрозуміло, говорити про "етнічну маргінальність". Психологічний зміст "етнічної маргінальності" складається з наявності в психіці людини етнофункціональних неузгодженостей її елементів" [12].

Усі перераховані вище фактори одержали неоднозначне вираження в сформованій психоемоційній атмосфері в середовищі нинішньої німецької діаспори. Етнічнообумовлені депресивні стани, як показали наші спостереження, найбільше яскраво виявляють себе у представників середньої вікової групи (від 30 до 45 років). Саме тут, на нашу думку, маються найбільш інтенсивні особистісні напруги етнічнообумовленого характеру. З одного боку, образ етнічної самоідентифікації у випадку цієї вікової групи вже досить "розмитий", значна частина етнічних зразків та ідей, що відносяться до національної картини світу, не усвідомлюється реципієнтом; на рівні ж свідомості ми зіштовхуємося з "мозаїчною" структурою етнічного образа себе, суперечливого і неповного. (Особливо яскраво це виявляється в клімато-географічних і соціально-культурних перевагах). З іншого боку, етнічна самоідентифікація даної вікової групи представляється дуже значимою і знаходиться на одній з вищих позицій в ієрархії цінностей. У ході досліджень ми також враховували загальновідомий факт, що період остаточної соціалізації і визначення суспільно-економічного статусу, що приходиться саме на цей вік, сам по собі небезпечний особистісними кризами та ситуативно обумовленими депресивними станами. У процесі опитування ми прагнули відокремити етнічнообумовлені депресивні реакції від таких же реакцій соціопсихологічного, екзистенціального чи невротичного характеру. Перший з перерахованих вище факторів (обумовленість соціально-економічною ситуацією, середовищем, рівнем соціальної реалізації) виявився тісно пов'язаним з етнофункціональною неузгодженістю. У більшості випадків неможливо однозначно встановити причинно-наслідкові взаємозв'язки між етнічнообумовленими та соціо-психологічними факторами. І це не дивно. В умовах діаспори етнопсихологічні особливості нації саме в соціально-економічній сфері одержують своє перше і вирішальне вираження. Соціальні механізми іноетнічного середовища в першу чергу забезпечують можливість або неможливість повноцінної реалізації етносу, що, у свою чергу, визначає інтенсивність етнічнообумовлених депресивних станів.

Наші дослідження показали, що серед осіб середнього віку легкі депресивні стани зустрічаються досить регулярно (у середньому до 25% респондентів). Субдепресивні реакції (масковані депресії) спостерігалися в 8% опитаних, що видається нам досить високим показником. Невротичний компонент при цьому зростав, позитивно корелюючи зі ступенем вираження депресивного стану.

Подібну ж тенденцію продемонструвало дослідження діагностичного коефіцієнта тривожності. 22% респондентів показало стійку схильність до підвищеної тривожності (коефіцієнт нижче – 1,2). Більше половини із зазначеного числа респондентів (11,7%) відзначили, що "часто переживають пригніченість", мають "мало надій на майбутнє", "не живуть досить повним життям". Більшість з них у бесіді погодилися з тим, що "непевність у майбутньому має відношення до їхньої етнічної приналежності".

Тест Люшера доповнив картину особистісних психоемоційних станів, пережитих респондентами цієї групи. Серед найбільш часто згадуваних виборів можна було відзначити як підвищене прагнення до спокою, втомленість, прагнення вийти з неприємної життєвої ситуації при нечіткому уявленні про те, як це зробити, так і тривожність, непевність у своїх силах на тлі підвищеної вимогливості до себе, бажання досягти визнання. Відчуття безперспективності відзначене нами найбільшою мірою серед осіб середнього віку з легкими

проявами депресивності.

Занепокоює той факт, що пригніченість і безперспективність виявляється домінуючим психоемоційним підгрунтям у значимої частини найбільш соціально активної вікової групи. Дана тенденція демонструє свою стійкість незалежно від змін у соціально-економічному житті України останніх років (дослідження проводилися в 1999 – 2001 роках). Це вказує на збереження основних етносоціальних проблем у середовищі німців-переселенців. Розроблений нами метод діагностики і психотерапії етнічнообумовлених депресій [13] дозволяє у значній мірі пом'якшити переживання психологічного дискомфорту в даному середовищі, однак тільки рішення накопичених національно-культурних, етносоціальних і економічних проблем здатне радикально змінити соціально-психологічну обстановку в середовищі німців на території України.

---

[1] Сухарев А. В., Степанов И. Л., Струкова А. Н., Луговский С.С., Халдеева Н. И. Этно-функциональный подход к психологическим показателям адаптации человека // Психол. журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6.
[2] Сухарев А. В. К вопросу о роли этнической функции системы отношений человека для психопрофилактики и воспитания // Вопр. психологии. – 1996. – № 4.
[3] Кайгер В. И., Жуковский В. И., Годлевский Л. С. Способ диагностики этнообусловленных депрессий // Патент № 97115582 от 13.10.98 г.
[4] Кайгер В. И., Жуковский В. И., Годлевский Л. С. Способ лечения этнообусловленных депрессий // Патент № 97115580, 97115581 от 13.10.98 г.
[5] Бромлей Ю. В. Очерки теории эноса. – М., 1983.
[6] Там само.
[7] Там само.
[8] Сухарев А. В. Этническая функция культуры и психические расстройства // Психол. журнал. – 1996. – №2; Сухарев А. В., Степанов И. Л., Струкова А. Н., Луговский С.С., Халдеева Н. И. Этно-функциональный подход к психологическим показателям адаптации человека // Психол. журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6.
[9] Энциклопедия психологических тестов. Особенность. Мотивация. Потребность. – М.: АСТ, 1997. – С. 78.
[10] Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М., 1987; Энциклопедия психологических тестов. Особенность. Мотивация. Потребность. – М., 1997.
[11] Сухарев А. В. Этническая функция культуры и психические расстройства // Психол. журнал. – 1996. – № 2.
[12] Сухарев А. В., Степанов И. Л., Струкова А. Н., Луговский С. С., Халдеева Н. И. Этно-функциональный подход к психологическим показателям адаптации человека // Психол. журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6.
[13] Кайгер В. И., Жуковский В. И., Годлевский Л. С. Способ диагностики этнообусловленных депрессий // Патент № 97115582 от 13.10.98 г.; Кайгер В. И., Жуковский В. И., Годлевский Л. С. Способ лечения этнообусловленных депрессий // Патент № 97115580, 97115581 от 13.10.98 г.

Кришина Наталія
Савченко Григорій
Київ

ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ У 1918 році

У статті мова йде про структуру та діяльність німецьких економічних організацій на території України в 1918 році.

Der Artikel handelt von der Struktur und der Tätigkeit deutscher wirtschaftlicher Organisationen auf dem Territorium der Ukraine im Jahre 1918.

Українсько-німецькі відносини у 1918 році є одним з важливих питань історії Української революції. Підписання Брестського миру, вихід України із війни призвели до того, що Україна і Німеччина із ворогуючих сторін перетворилися у політичних, військових , економічних партнерів. Партнерство обумовлювалося зацікавленістю та інтересами обох держав. В умовах воєнного часу проблеми економічних взаємовідносин України та Німеччини набули особливої актуальності.

Значну роль в українсько-німецьких економічних відносинах у 1918 році відігравали німецькі економічні організації. Їх діяльність в Україні була спрямована на те, щоб, у відповідності з умовами Брестського миру, отримати з України якомога більше сільськогосподарської продукції і сировини. Функціонування німецьких економічних структур суттєво впливала на економічне життя в Україні, політичний мікроклімат в державі. Тому вивчення їхньої діяльності є досить важливим і нагальним науковим завданням.

Ця проблема не знайшла достатнього висвітлення в історичній літературі. Як правило, діяльність німецьких економічних організацій в Україні розглядається побічно, на фоні торгівельної політики Української Держави з Німеччиною. Окремі відомості про структуру та діяльність цих організацій містяться в праці О. Андерсона, який у 1918 році займав посаду заступника голови українського Центрального Бюро по зовнішньому товарообміну [1]. Він звертає певну увагу на структуру та діяльність найвпливовіших німецьких економічних організацій в Україні, таких як Господарська Централь, Централь по закупівлі сировини, Вивізне товариство.

Досить стисло розглядає питання діяльності німецьких економічних організацій Д. Дорошенко. Він вказує, що саме на ці організації в Україні покладались обов'язки виконання економічних угод, які були підписані між Україною і Німеччиною в 1918 році. Цю точку зору підтримують й інші дослідники [2]. Г. Нікольніков наголошує, що діяльність німецьких економічних організацій зводилась до вивезення з України якомога більшої кількості сільськогосподарської продукції та сировини [3]. Серед новітніх досліджень заслуговує на увагу робота Ф. Проданюка, у якій аналізуються відносини гетьманського уряду з економічними організаціями Четверного союзу [4].

Таким чином, в історіографії сформувалась оцінка діяльності німецьких економічних організацій в Україні у 1918 році. Вона визначається як така, що була спрямована на отримання якомога більше продовольства та сировини з України. Проте структура, результати діяльності цих організацій, їх вплив на економічне життя в Україні не знайшли достатнього висвітлення та аналізу. Мета даної статті показати діяльність німецьких економічних організацій в Україні у 1918 році, їх вплив на тогочасне українське економічне життя.

Підписуючи Брестський договір, Німеччина прагнула покращити своє, зокрема, продовольче становище. Вона розглядала Україну як потенційно багате джерело продовольства і сировини. Німецькі політики відверто висловлювали своє задоволення тим, що Україна була в решті решт втягнута в орбіту німецьких торгово-економічних відносин. "Україна – колосальний

© Кришина Наталія, Савченко Григорій

господарський організм Російської імперії і потрібно радіти тому, німецька політика добилась її відділення від Росії і вступу в господарські відносини з Німеччиною", – зазначав лідер німецьких націонал-лібералів Штреземан [5].

За 7 статтею Брестського договору Україна і Німеччина мали негайно встановити господарські відносини і обмін сільськогосподарськими і промисловими виробами. Цей обмін мав відбуватися через державні або контрольовані державою організації [6]. Таким чином, Брестський договір був першим документом, який відкривав дорогу до створення німецьких економічних організацій в Україні для закупівлі і імпорту продовольства і сировини до Німеччини.

Втілюючи ідеї Брестського договору, Німеччина стрімко, і водночас планомірно створює свої економічні організації на території України. Їх завдання в Україні чітко регламентувались. Вони зводились до того, щоб, по-перше, організувати і забезпечити вивезення з України якомога більше сировини і різних товарів, яких не вистачало в Німеччині. По-друге, провести своєрідну товарну інтервенцію, оволодіти українським ринком для того, щоб продавати на ньому необмежену кількість готових виробів. По-третє, Німеччина сподівалася створити зовнішню заборгованість України і таким чином добитися для себе сприятливого платіжного балансу [7].

Першою німецькою економічною організацією, яка постала в Україні, була Господарська Централь (Wirtschaftszentrale). Вона була створена для ефективного виконання умов українсько-німецького договору про організацію постачання хліба в Німеччину, який був підписаний 6 квітня 1918 року [8]. Централь мала право юридичної особи. Очолювало Централь Правління, а фактично керували нею німецькі представники Ліндеман і Гассенкамп. В Централі працювало більше 400 службовців. Централь могла створювати окрім Києва свої відділи в інших містах України. Для зв'язку з українським урядом Централь одержала право делегувати своїх представників в українське Міністерство продовольства. Міністерство продовольства, у свою чергу, могло надсилати для участі в засіданнях Централі свого представника. Отже, формувався українсько-німецький тандем, щоправда, з різним баченням цілей економічних відносин.

Господарська Централь виконувала завдання по прийому від представників українського Міністерства продовольства збіжжя, фуражу, інших сільськогосподарських продуктів, які підлягали вивезенню з України в Німеччину. Вона ж здійснювала і розрахунки за ці продукти. Централь разом з українським Міністерством продовольства розробляла плани заготівлі продовольства, визначала шляхи та час перевезення продуктів, прискіпливо контролювала хід усіх продовольчих операцій в Україні, які стосувалися виконання українсько-німецьких угод. Значну увагу вона приділяла полагодженню непорозумінь, які виникали між представниками Німеччини і українським урядом з приводу вивезення продуктів. Отже, Централь стояла на сторожі економічних інтересів Німеччини і повсюди сприяла їх вирішенню.

Безпосередньо закупівельними операціями в Україні займалося Центральне закупівельне товариство (Zentral Einkaufgesellschaft), яке підпорядковувалося Централі. Насиченість українського ринку товарами вимагала певної спеціалізації німецьких закупівельних організацій. Особливо активно закуповувалися овочі та фрукти, а також жири і масла. Закупівлю цих продуктів здійснювала "Oelkartell" [9].

Централь не мала права самостійно заготовляти хлібопродукти (пшеницю, жито, овес, просо, гречку, горох, а також отримані при переробці цих хлібних сортів продукти). Монопольне право на закупівлю цих продуктів у селян та приватних землевласників належало українському Державному хлібному бюро. Воно було основною перешкодою у роботі Господарської Централі. У той же час, його функції по збереженню українських національних економічних інтересів важко переоцінити [10].

Із самого початку діяльність Господарської Централі носила дещо уповільнений характер. Це пов'язувалося з тим, що Україна була не в змозі виконувати взяті на себе зобов'язання щодо постачання до 31 липня 1918 року 60 мільйонів пудів хліба і хлібопродуктів, насіння, стручкових овочів. Вивезення цих продуктів почали налагоджувати лише влітку 1918 року. На 2 червня 1918 року до Німеччини було вивезено 1 850 вагонів продуктів харчування, 699 вагонів хлібопродуктів. Всього до 31 липня 1918 року спільними зусиллями українських

представників і представників Господарської Централі до Німеччини було вивезено 6 161 вагон із різними продовольчими і сировинними товарами [11].

Восени 1918 року Господарська Централь припиняє свою діяльність. Вона вивозить в Берлін свою статистичну документацію, що ускладнює аналіз українським дослідникам остаточних результат роботи Централі в Україні.

Ключова роль у виконанні економічних завдань Німеччини в Україні відводилась Централі по закупівлі сировини (Rohstoffzentrale), яка була органом німецького Воєнного міністерства і, одночасно, Імперського Господарського Бюро. Централь була організована у квітні, а розпочала свою роботу в травні 1918 року. Очолював Централь капітан Клейнов. Централь складалася з численних "картелей" (за виразом німців), які закуповували різні види сировини. В Централі з усіма організаціями, які знаходилися при ній, працювало близько 200 чоловік, із них приблизно 80 працювали в Києві, а інші – в провінції [12].

Діяльність Централі в Україні була зосереджена на закупівлі різної сировини і виробів, необхідних Німеччині. Питаннями закупівлі продовольства ця економічна організація не займалася [13]. Централь, вивчивши український ринок, організувала значні закупівельні операції. Закупівлі здійснювались у великих розмірах. Кожна картель намагалася отримати для себе якомога більшу суму для закупівлі товарів. Характерно, що найактивнішою в цьому була діяльність картелі, яка займалася скупівлею вовни та різних текстильних виробів і металів, тобто тих товарів, яких в Україні в надлишку не було.

На початок червня 1918 року до Німеччини було вивезено 392 вагони сировини для німецької промисловості. Закупівельна діяльність Централі призвела до того, що українська промисловість почала втрачати значну кількість сировини. Тому український уряд приймає рішення про заборону вивезення з України гуми та гумових виробів, алюмінію, нікелю, цинку, вісмуту, ртуті та виробів з цих металів. Заборонявся експорт технічних масел, сірки та соди, етилового спирту. Наказом українського Міністра торгівлі і промисловості від 3 червня 1918 року Централі заборонялося вивозити усі волокнисті товари, мед, рафінадну патоку, шкіряні вироби, золото, срібло, платину, олово, свинець [14].

До липня 1918 операції картельних організацій, підпорядкованих Централі, дещо стримували страйки українських залізничників. У вересні- жовтні вони зменшились у зв'язку з німецькими поразками на Західному фронті. У листопаді і наступних місяцях закупівля взагалі майже не здійснювалась [15].

Загальним підсумком діяльності Господарської Централі і Централі по закупівлі сировини були такі результати: з 1 травня по 1 грудня 1918 року ці організації вивезли з України 9 293 вагони хліба, 23 195 вагонів інших продовольчих продуктів, 4 567 вагонів сировини, а разом понад 37 тис. вагонів. З 16 травня по 20 жовтня було вивезено 87 060 голів великої рогатої худоби, 1011 овець, 21 954 гусей, 55 550 ящиків яєць, 31 800 пудів м'ясопродуктів, 35 303 пуди консервів, 112 246 пудів сала, 19 758 пудів масла, 20 873 пуди сиру, 23 567 пудів риби, 3 584 пуди рибних консервів, 3 612 212 пудів цукру та інше.

У товарному асортименті, який могла запропонувати Україна Німеччині, були самі різноманітні види сировини. Масштаби сировинних торгових операцій були досить-таки вражаючими. З 16 травня по 20 жовтня було відправлено 450 230 пудів вовни, 173 836 пудів пряжі, 379 352 пуди різних тканин, 479 000 пудів шкіри і хутра, 449 000 пудів різних металів, 144 734 пуди руди, 286 965 пудів тютюну, 78 250 пудів конопель і льону, 18 641 пудів гуми та багато інших видів сировини і матеріалів [16].

Залізнична Централь (Eisenbahnzentralstelle) виконувала завдання по контролю за транспортом Німеччини і захисті її інтересів у транспортній сфері. Бюро по паливу і мастилах займалося постачанням транспорту вугіллям, дровами, нафтопродуктами. Діяльність залізничної Централі та Бюро по паливу і мастилах сприяла відновновленню залізничного транспорту України, підйому української промисловості (кам'яновугільної, металургійної, виробництва паротягів і вагонів)[17].

Для контролю ввезення товарів в Україну з Німеччини було створене Вивізне (з Німеччини) товариство (Ausfuhrgesellschaft), яке мало монопольне право на вивезення німецьких товарів. Товариство було створене відразу після підписання 23 квітня 1918 року українсько-німецького економічного договору. Спочатку в Києві діяло лише представництво цього товариства, яке

очолював Г. Литвин. Генеральне ж представництво товариства знаходилось в Берліні. Діяльність товариства не підтримали ні українські урядовці і підприємці, ні німецькі промисловці. У зв'язку з цим німецький уряд вирішив переглянути систему його роботи. У липні 1918 року центр діяльності товариства було перенесено із Берліну в Україну. У Києві було створено його генеральне представництво, яке очолив І. Тільманс [18].

Діяльність товариства в Україні полягала у тому, щоб знаходити для німецьких виробників українських споживачів. Зокрема, Тільманс підписав угоду з кооперативами, земствами і старими оптовими фірмами на постачання німецьких товарів. Проте, на початку листопада 1918 року в Берліні було вирішено припинити підписання товариством нових угод. Основною причиною цьому послужило невдоволення привілейованим становищем товариства великих німецьких експортних фірм та їх українських партнерів[19].

Підсумком діяльності Вивізного (з Німеччини) товариства в Україні було ввезення на Україну від 2500 до 3000 вагонів з німецькими товарами. Товариство ввозило переважно предмети, які задовольняли другорядні потреби: годинники, ґудзики, музичні інструменти та інші. Товариство досягло п'ятикратного підвищення цін (в порівнянні з цінами мирного часу) на ввізні (з Німеччини) товари [20]. Це говорить про те, що німецькі економічні організації прагнули забезпечити перш за все свої потреби. Головним завданням було налагодити експорт з України, а імпорт в Україну стояв на другому місці.

Німецькі економічні організації знаходились під контролем "Імперського Господарського Бюро при німецькій делегації на Україні" ("Reichswirtshaftsstelle bei den Deutschen Ukraine-Delegation in Kiew"), яке очолював Відфельд ("Geheimer Oberregierungsrat"). Німецькі економічні організації на Україні підпорядковувалися Імперському Бюро по двох основних напрямках. Із господарсько-технічних питань це були Господарська Централь, або Централь по закупівлі продовольства (Wirtschaftszentrale); Централь по закупівлі сировини (Rohstoffzentrale); Вивізне (із Німеччини) товариство (Ausfuhrgesellschaft); Центральна каса; Експедиційна контора; Бюро по конкретному товарообміну; Бюро по паливу і мастилах; Вугільне Бюро. З господарсько-політичних питань такими були Залізнична Централь; Бюро з фінансових питань і Бюро з промислових питань; Бюро з добування руди. Зазначимо, що останні Бюро мало проявили себе на практиці [21].

Структурна побудова Централей і Бюро була різною. Одні були побудовані за воєнним зразком (наприклад, Rohstoffzentrale), другі були установами колегіальними (Wirtschaftszentrale), треті являли собою торгівельні підприємства (Ausfuhrgesellschaft). Одним із засобів впливу Господарського Бюро на Централі був розподіл грошових кредитів на господарські операції в Україні. Для закупівлі товарів в Україні Берлін кожного тижня надавав кредити в розпорядження Господарського Бюро, які потім розподілялися між Централями для оплати їхніх операцій [22].

Бюро також контролювало фінансову, валютну, торгівельну політику німецьких економічних організацій в Україні. Воно займалось підготовкою та підписанням економічних договорів між урядами Німеччини і Української Держави. Таким чином, Централі повністю залежали від Імперського Господарського Бюро.

У свою чергу, Імперське Господарське Бюро було міжвідомчим органом і виконувало вказівки воєнного міністерства, командування діючої армії та центральних відомств. Воєнне міністерство мало в Києві свого представника (майор Міхеліс), який безпосередньо мав зносини з Централлю по закупівлі сировини (Rohstoffzenrale) і Бюро по конкретному товарообміну (Austauschstelle).

Діюча армія мала двох представників для роботи з Бюро (майор Девітц і ротмістр Мертон). Представником начальника воєнних сполучень був майор фон Фельзен, якому підпорядковувалася залізнична централь (Eisenbahnzentralstelle). Вона працювала в контакті з Імперським Господарським Бюро, але йому не підпорядковувалася. Центральні відомства Німеччини (Імперське Міністерство господарства і Міністерство іноземних справ), через посередництво німецької делегації на Україні, давали вказівки економічним організаціям в межах своїх повноважень [23].

Важливим завданням уряду Української Держави було обмеження впливу економічних організацій Німеччини на українську економіку. Для цього український уряд запровадив спеціальних комісарів при Міністерстві торгівлі і промисловості. Вони намагалися перешкоджати вивезенню заборонених до експорту товарів, але зустрічали опір із німецької

сторони. Комісарам часто залишалось лише констатувати факти насильницького вивезення товарів із України , складати протоколи і надсилати їх у своє Міністерство [24].

Зіткнення і непорозуміння на кордонах, система нелегального експорту змусили представників Німеччини шукати вихід. Він був знайдений при підписанні договору 10 вересня 1918 року Української Держави з Німеччиною. За цим договором німецькі економічні організації отримували можливість вивозити з України велику кількість товарів, вивіз яких раніше заборонявся або суттєво обмежувався (домашня птиця, вівці, сало, м'ясні консерви, мед, цукор, спирт, метали та інші). Суттєвим успіхом для німецьких економічних організацій був дозвіл експортувати 750 тис. пудів коноплі та конопляних виробів, 300 000 великих сирих шкір і 700 000 малих, вовни, гарантування можливостей експорту 250 000 пудів тютюну [25].

За договором від 10 вересня Господарська Централь (Wirtschaftszentrale) зберігала свої повноваження. Договір передбачав створення двох нових змішаних українсько-німецьких економічних організацій: Ради у справах зовнішньої торгівлі і Української Продовольчої Ради. Перша мала контролювати ввезення і вивезення товарів, вирішувати непорозуміння між представниками німецьких економічних організацій та Міністерством торгівлі і промисловості. Української держави. Оскільки проект постанови про Раду розроблявся занадто повільно, вона так і не встигла розпочати свою діяльність. Продовольча Рада мала контролювати експорт хлібних продуктів з України, а, отже, була за своїми повноваженнями вищою за німецькі продовольчі організації [26].

Таким чином, німецькі економічні організації, які розгорнули свою діяльність на території України в 1918 році, мали чіткі завдання і структурну побудову. Їх робота була спрямована на відстоювання німецьких економічних інтересів в Україні. Результатами діяльності німецьких економічних організацій було отримання Німеччиною значної кількості продуктів харчування, сільськогосподарської продукції та сировини з України.

---

[1] Андерсон О.Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. – К., 1919. – 216 с.
[2] Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – С. 292; Шпекторенко І.В. Німецький фактор в експортній політиці УНР у 1918 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – Вип. 7. – К., 1999 – С. 121.
[3] Никольников Г. Л. Брестский мир и Украина. – К., 1981. – С. 113.
[4] Проданюк Ф. М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1997. – 23 с.
[5] Никольников Г. Л. Назв. праця. – С. 113.
[6] Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 292.
[7] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 3 – 4.
[8] Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 293.
[9] ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 1 – 2.
[10] Там само. – Арк. 2.
[11] Дорошенко Д. – Назв. праця. – С. 300.
[12] ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 9 – 11.
[13] Там само. – Арк. 1.
[14] ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 11 – 15.
[15] ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 12.
[16] Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – К., 1959. – С. 85 – 86.
[17] Анденрсон О.Н. Назв. праця. – С. 82 – 83.
[18] Там само. – С. 157 – 161.
[19] Там само. – С. 164 – 167.
[20] Там само. – С. 156.
[21] ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 29.
[22] Андерсон О.Н. Назв. праця. – С83.
[23] ЦДАВО України. – Ф.1118. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 27 – 28.
[24] Там само. – Арк. 5.
[25] Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 304.
[26] Андерсон О.Н. Назв. праця. – С. 150 – 151.

Федір Куля
Петро Петрище
Ужгород

ЗАКАРПАТСЬКЕ ОБЛАСНЕ ТОВАРИСТВО НІМЦІВ “ВІДРОДЖЕННЯ”

У статті розглядаються питаня, пов’язані з історією створення та діяльності національно-культурного товариства німецької етнічної меншини в Закрпатті “Відергебурт”. На прикладі функціонування цього товариства показано особливості та специфіку організаційних форм життєдіяльності німців Закарпаття в XX столітті.

Im Artikel werden die Fragen beschrieben, die mit der Geschichte der Begründung und der Tätigkeit der nationalen Kulturgesellschaft der deutschen ethnischen Minderheit “Wiedergeburt” in Sakarpatja verbunden sind. Nach dem Vorbild der Funktionsweise dieser Gesellschaft werden die Besonderheiten der Organisierungsformen der Lebenstätigkeit von Sakarpater Deutschen im 20. Jh. gezeigt.

Історія німецької меншини на Закарпатті впродовж майже трьох сотень років проживання в поліетнічному просторі, займає відповідне місце в історії Закарпаття та й всієї України. Непересічна є як історія німців краю упродовж віків, так і феномен їхньої самобутності у збереженні рідної мови, національної культури в інтеретнічному просторі проживання загалом.

Освоєння нових місць поселення ставило перед німцями-переселенцями чимало проблем, як побутових, так і соціально-культурних, але однією з найголовніших була проблема збереження рідної мови та національної культури. Вони були свідомі того, що без збереження рідної мови занепаде національна культура, національна свідомість та історична пам’ять народу. На Закарпатті німці-переселенці поселялися здебільшого на нових, необжитих землях общинами, відповідно до патентів (договорів), дещо ізольовано від інших етносів, але поруч, у тому числі і від автохтонів – українців. Переселенці тривалий час залишалися одномовними, не входячи в контакт з іншими етносами та не вступаючи в міжетнічні шлюби. Причиною цього була як різниця в умовах їхнього життя, виробничому досвіді, духовному та культурному розвитку, так і належність до різних конфесій, але це ніколи не приводило до якихось конфронтацій чи ворожих настроїв. З часом, в силу об’єктивних обставин таких як, спільна праця на лісорозробках, на фабриках та підприємствах з представниками інших етносів, коло самоізоляції поступово розмикалося.

Іншими словами, крім мовносоціолінгвістичного аспекту, склалися психолінгвістичні передумови для вирівнювання ментальних рис німців з менталітетом місцевого українського населення, а також з іншими етносами і, навпаки, що в свою чергу обумовлено спільним простором з однаковим для обох етносів кліматичними і соціальними умовами.

Однією з багатьох функцій сім’ї німців-переселенців у той час була передача молодому поколінню духовної спадщини, як фактору ціннісних орієнтирів у житті. Адже культура кожного народу визначається давністю його мови, бо саме у мові закладені і, що головне, зберігаються надбання його духовного життя, що проявляються в культурі, яка ґрунтується на етно-моральних засадах християнства (німці у своїй більшості католики).

Іншими словами, Закарпаття – поліетнічний край і віками тут склалася атмосфера мирного співжиття, співдружності людей різних мов і віросповідань, вироблення почуття терпимості, духовного і морального імунітету проти національної ворожнечі. Всі народи, які проживають

© Федір Куля, Петро Петрище

поруч на Закарпатті, зберегли свої традиційні заняття, обмінювалися плодами власної праці, запозичували один у одного досвід матеріального виробництва, духовного життя.

Товариство німецької культури у 20 – 30-х років XX століття

Після розпаду Австро-Угорської монархії у жовтні 1918 року, на карті Європи виникли нові держави, у тому числі і Чехословаччина, до складу якої увійшло і Закарпаття. Вперше, населення краю відчуло паростки демократії, свободи, які найбільш рельєфно віддзеркалилися у розвитку шкільництва, освіти і культури. Дітям усіх національних меншин забезпечувалися рівні права навчатися рідною мовою. На початку 20-х років минулого століття були закладені добрі підмурки для об'єднання представників різних національностей у національні культурно-просвітницькі товариства.

Культурно-просвітницькі товариства "Просвіта" і товариство ім. О. Духновича не могли бути не поміченими представниками національних меншин, зокрема, німців, які проживали у 80 селах і містах краю. Зокрема, в середовищі інтелігенції виникла ідея створити своє товариство культури, тим більше, що на Словаччині таке товариство існувало, яке очолював Густав Вільшер та Самуель Фрювірт.

Весною 1920 року було створено ініціативну групу, до якої увійшли представники інтелігенції як-то: Антон Петер, Степан Остіє, Андреас Корн, Антон Мюллер, Алоіс Вінтер, Міхаел Кершенбаум, Йоган Екенбаур, Йоган Ганзел, Мартін Гунгредер та інші. Активістами ініціативної групи було проведено значну роз'яснювальну роботу серед німецькомовного населення. На зборах сільських общин було вирішено провести установчі збори товариства у серпні 1921 р. у Паланку, передмісті Мукачева.

У другій половині серпня 1921 року у Паланок з'їхалися представники німецьких общин краю: Мукачівщини, Перечинщини, Свалявщини, Волівеччини, Рахівщини та Тересвянської долини. Установчі збори Товариства Німецької Культури (ТНК) – Deutsche Kulturverband (DKV) було проведено на шкільному подвір'ї, просто неба. Крім уповноважених представників общин на збори прибуло також чимало бажаючих, зокрема інтелігенції з Барбова, Ключарок, Н. Кучави, Павшина, Синяка, Драчино, Жденієва, В. Коропця, Пузняковиць, Лалова, Кушниці, Кобавлевиці та інших сіл і міст краю.

Збори розпочалися молитвою-проповіддю, яку виголосив священик з Паланку. На установчих зборах було прийнято статут і програму Товариства, в яких було визначено основні напрямки роботи: "Товариство є добровільним, позаполітичним, культурно-просвітницьким, яке функціонує на кошти його членів та добровільних пожертв …"

У німецькомовних селах були осередки, які очолювали переважно учителі.

Активну культурно-просвітницьку роботу у різні роки проводили у селах Густав Златлоукал і Йозеф Майдл у Драчино, Антон Петер і Андреас Корн у Синяку, Йозеф Гюбнер у Барбові, Франц, Ценецауер у Німецькій Мокрій, Марія Шіллер у Поляні, Йозеф Танцер у Солочині, Йозеф Біндер в Усть-Чорній, Мартін Гунгредер у Шенборні, Терезія Штайнер у Рахові, Антон Коль і Шмідт-Ковач у Кучаві, Райнгардт Павіковські у Грабові, Йозеф Пензенштадлер у Жденієві, Степан Оснтіє і Едуард Родер у Паланку та інші.

Одним із першочергових завдань ТНК було відкриття німецьких шкіл, забезпечення шкіл педагогічними кадрами, відродження національної культури, духовності. Щорічно на потреби шкіл ТНК виділяло до 100 тисяч чеських крон. Лише у 1927 році було виділено Нижньограбівській школі 15 тис., Драчинській – 8 тис., Новосусківській – 6 тис., Павшинській – 10 тис., Німецькомкрянській – 10 тис., Синяцькій – 6 тис., Устьчорнянській – 15 тис., а також виплачено річну платню вчителям Нижньограбівської і Верхньокоропської шкіл у розмірі 26 тис. чеських крон. За сприяння ТНК у 1932 році було відкрито 5 дитячих садків у містах і селах. Не залишалися поза увагою ТНК і його осередків діти під час літніх канікул. Літні школи-табори працювали у Синяку, Усть-Чорній, Верхній Визниці, Жденієві.

За сприяння ТНК у кінці 30-х років минулого століття у краї функціонували 26 німецьких шкіл та 8 паралельних класів, у яких навчалося 2 157 учнів.

У Мукачеві функціонувала неповносередня німецька школа – Bьrgerschule. При школі діяв інтернат. У 1937 – 1938 навчальному році в інтернаті проживало 52 учні з 18 німецькомовних сіл Закарпаття.

Культурно-просвітницька робота ТНК у 20 – 30-ті роки XX століття

Надзвичайно розмаїтою була у 20 – 30-ті роки минулого століття культурно-просвітницька робота ТНК, зокрема учителів німецьких шкіл на селі. Всі вони були активними членами ТНК, очолювали його сільські осередки. У 9 німецькомовних селах працювали драматичні гуртки (Н. Мокрій, Паланку, Синяку, Драчино, Барбові та ін.), у 17 німецьких селах були музичні ансамблі (банди). Ці оркестри переважно були інтернаціональними, бо окрім німців-музик, у них брали участь українці, словаки, угорці, румуни, італійці та представники інших національностей.

Щорічно проводилися огляди-конкурси народної пісні. Репертуар був розмаїтим, але переважала народна пісня. Доброю славою користувалися німецькі музики сіл Німецької Мокрої, Драчино, Паланку, Верхнього Коропця, Усть-Чорної, Барбова та інші.

У 1932 році у Мукачеві урочисто було відзначено 100-річчя від дня смерті Й.-В. Ґете (1749 – 1832), а в 1935 р. в Усть-Чорній до 130-тих роковин від дня смерті Фр. Шіллера (1759 – 1805) було проведено вечір пам'яті.

Найціннішим у культурно-просвітницькій спадщині вчителів німецьких шкіл є те, що вони залишили нам у спадок чимало етнографічних зарисовок і нарисів, а також науково-популярних розвідок з історії, мови і культури: А. Корн "Вертеп у Синяку", Й. Гюбнер "Німецьке весілля у Барбово", Р. Павіковські "Німецька колонія с. Грабово", "Німецька колонія с. Пузняковець", А. Маєр "У долині Мокрянки і Тересви", А. Вінтер "Нижня Грабівниця" та інші.

Між товариствами "Просвіта", ім. О. Духновича та ТНК чвар чи конфліктів не було, а проводилась обопільна культурно-просвітницька робота, яка приносила добрий ужинок на теренах розмаїтої духовної культури краю.

Товариство Німецької Культури у 1939 – 1944 рр. функціонувало, як і школи, у складі "Спілки німців в Угорщині" – "Volksbund der Deutschen in Ungarn".

Повоєнні 1944 – 1989 роки

Повоєнні роки не принесли багатонаціональному і багатостраждальному краю віками вимріяної долі. Уже наприкінці 1944 року, коли Закарпаття ще не входило до СРСР, тодішніми радянськими владними структурами та органами місцевого самоврядування проводяться репресії, інтернування не тільки німців, але й словаків, угорців, чехів, румунів, українців та представників інших національностей. Руйнується соціальна структура населення, суттєво змінюється склад етнічних меншин. Німецьке населення чи не найбільше постраждало від сталінізму і його тоталітарної системи. Понад 3 тисячі німців було депортовано із Закарпаття в Сибір, Казахстан, чимало замордовано у концтаборах. Так, наприклад, із с. Синяка було депортовано – 181 чоловік, з с. Шенборн – 133 чол., с. Нижньої Грабівниці – 128 чол., с. Дуби – 109 чол., с. Драчино – 86 чол., с. Німецької Кучави – 78 чол. і т.д. У роки тоталітаризму німці боялися спілкуватися рідною мовою, не вели листування з рідними та близькими, уникали німецьких форм власних імен, як і проведення обрядів, дотримання звичаїв, традицій тощо. Траплялося і таке, що в селах, де ще більш-менш проживали німці, у школах наперекір вводилась не німецька мова, як іноземна, а англійська, французька, іспанська…

Після 1956 року репресивні дії з боку владних компартійних структур, як й інші утиски щодо німецького населення уповільнилися, вирівнялися з умовами інших етносів.

Роки тоталітарного режиму ознаменувалися в краї окрім усього іншого і великими втратами у сфері духовного життя, зокрема в галузі моральної свідомості та культури.

Відроджене товариство німців Закарпаття

Наприкінці 80-х років минулого століття, в роки перебудови, ставлення до національних меншин з боку компартійних органів тогочасної влади стало пом'якшуватися. Звичайно, що за таких умов потеплішало ставлення і до німців Закарпаття.

"Восени 1989 року, – згадує Золтан Кізман, – з Москви у Мукачево прибув телеоператор Московського телебачення, щоб зняти документальний телефільм про життя німців Закарпаття і висловив припущення, що варто було б великі матеріальні та духовні надбання накопичені

упродовж сторіч німцями краю зібрати в один культурний центр". Це був той невеликий поштовх до відродження культурно-просвітницького товариства німців (ТНК) краю, яке функціонувало у 20 – 30-х роках минулого століття.

У цьому ж році на засіданні Мукачівського райвиконкому йшла мова про відродження культурно-просвітницьких товариств національних меншин. На цьому ж засіданні офіційно була затверджена ініціативна група по відродженню обласного товариства німців Закарпаття.

До ініціативної групи увійшли: Золтан Кізман з Паланку, Людвіг Шварц, Мілослав Шін, Йоган Чучвар, Йоган Шварц з Мукачева, Еміл Кайнц і Магдалина Гудак з Підгорода, Йоган Петц і Міхаел Фогел з Шенборна, Ервін Шефер і Антон Кул з Верхнього Коропця, Лоренц Калої з Барбова, Тіберій Мілес, Ервін Гербер і Йоган Гунгредер з Павшино. Перед ініціативною групою було чимало організаційних завдань в тому числі розробити проект Статуту і програму товариства до обласної установчої конференції.

8 липня 1990 року в залі заводу "Керамплитка" у Павшино відбулася перша установча конференція німців Закарпаття. Конференцію відкрив Людвіг Шварц, який виступив з головною доповіддю. Мілослав Шін у своєму виступі виклав мету і завдання створення товариства, зачитав проект програми і Статут товариства, підготовлені ініціативною групою, які мало чим відрізнялися від програми і Статуту вже існуючого німецького всеросійського товариства "Возрождение" та щойно створеного українського "Відродження".

В обговоренні взяли участь більше 10 чоловік, але чи не найбільш рельєфним і конкретним був виступ Людвіга Шварца, який на конкретних фактах вказав на утиски щодо німців як у царській Росії, так і у роки тоталітаризму і, що німці Закарпаття не мають нічого спільного з німцями Росії чи України до 1945 року.

Конференція проходила досить жваво, не упереджено, виважено. У роботі конференції брали участь представники Товариства угорської культури Закарпаття та українського Руху.

Статут і програму з доповненнями було прийнято на перехідний період до 1992 року. Конференція обрала правління товариства, у складі 15 чоловік. Головою товариства було обрано Еміла Кайнца, а секретарем – Людвіга Шварца.

Конференція затвердила офіційну назву товариства: "Закарпатське обласне громадсько-політичне та культурно-просвітницьке товариство радянських німців Закарпаття "Відродження" – "Transkarpatische gesselschaftlich-politische und kulturell-aufklärende Gebietsvereinigung der sowetischen Deutschen "Wiedergeburt".

Серед цілої низки завдань пріоритетними визнано: навчання німецькій мові як дітей, так і дорослого населення, відкриття бібліотек в селах, де більш-менш компактно проживають німці, забезпечення їх літературою, відкриття і функціонування німецькою мовою теле- і радіо передач, а також введення у школах (у німецькомовних селах) німецької мови як іноземної. Крім того, ставилося за мету в засобах масової інформації висвітлювати сторінки історії, мови та етнокультури німців краю, відроджувати добрі традиції Товариства Німецької Культури (ТНК) 20 – 30-х років минулого століття.

18 вересня 1990 року обласне товариство німців Закарпаття "Відродження" було зареєстроване, набуло статусу юридичної особи.

Після розпаду колишнього Радянського Союзу, Україна в 1991 р. стала незалежною, суверенною державою. 25 червня 1992 року Верховна Рада України прийняла Закон "Про національні меншини в Україні". Прийнятий закон гарантує всім громадянам України, незалежно від їх національності, рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, у тому числі право на їх розвиток та національну ідентичність. Ця історична подія привнесла нові віяння у роботу громадських організацій національних меншин.

13 грудня 1992 р. відбулася друга обласна конференція німців Закарпаття. Було заслухано звіт голови п. Е. Кайнца за попередні два роки, а також були внесені зміни і доповнення, відповідно до нових умов, до Статуту і Програми, а також змінено структуру товариства.

За новим Статутом змінено і офіційну назву товариства: "Обласне товариство німців Закарпаття "Відродження".

Головою товариства було переобрано Еміла Кайнца, а секретарем – Мілослава Шіна.

У прийнятому Статуті записано:

1. Закарпатське обласне товариство німців "Відергебурт" – добровільна громадська

національно-культурна організація, є структурним підрозділом товариства німців України "Відергебурт", покликана всебічно сприяти задоволенню національних і інших запитів німців України, відродженню національних і культурних традицій, відродженню рідної мови, традицій, культури і віросповідання.

2. Товариство будує свою роботу за територіальним принципом і складається з первинних організацій: міських, сільських осередків, об'єднаних спільною метою і завданням на основі широкої автономії та рівноправності.

3. Вищим органом обласної організації, яка має у своєму складі структурні підрозділи, є конференція, яка скликається раз на 4 роки.

Керівним органом товариства є правління і рада на чолі з головою товариства. Правління товариства обирає голову і заступників голови та відповідального секретаря.

4. Кошти товариства – це добровільні внески і пожертви.

5. Товариство має свою печатку і штамп з відповідним найменуванням, як і відповідні банківські реквізити.

6. Діяльність товариства може бути припинена в результаті реорганізації або ліквідації.

Звичайно, що перші кроки у роботі новоствореного товариства були складними. Першим і чи не головним завданням було структурувати товариство як єдине ціле, вишукати найбільш ефективні форми реалізації програми, сконцентруватись на головному: роз'яснювальній роботі серед німецькомовного населення, як і довірі населення до щойно створеного товариства. Адже у пам'яті народній ще не загоїлися рани зневажливого ставлення до німців у роки тоталітаризму, а в краї не було такої німецької сім'ї, щоб хтось із її членів не постраждав…

Напружена і копітка робота дала свої результати. Товариству було повернуто будинок у власність по вул. графа Шенборна. Майже у всіх німецькомовних селах запрацювали гуртки художньої самодіяльності: хорові, танцювальні, інструментальні та інші.

Важливим фактором по відродженню духовності була церква.

На початку 1990-х років конкретними стали зв'язки з Німеччиною і Австрією, відновились родинні контакти.

Перші наслідки цієї роботи були втілені на першому святі німецької культури і мистецтва у 1990 році у Шенборні.

З грудня 1995 року німецьке обласне товариство "Відродження" очолює Золтан Кізман. Товариство, очолюване З. Кізманом, крім усього іншого, доклало чимало зусиль до повернення німецьким селам попередніх їх назв, як і вулицям у містах. Наприклад, вулиці Минайській в Ужгороді повернуто її першу назву – Швабська, у Хусті повернуто попередню назву вул. Німецька, в Мукачеві вул. Берегівська – перейменована на вул. графа Шенборна, а селу Нове Село на Мукачівщині повернуто його першу назву с. Шенборн. Ця робота продовжується. У селах Шенборн і Павшино функціонують двомовні сільради: українською і німецькою мовами.

Обласне товариство "Відродження" бере активну участь у відбудові та реставрації церков. Адже у більшості німецьких церков у роки тоталітаризму були колгоспні склади хімдобрив або клуби: Пузняківці, Н. Кучава, Німецька Мокра та інші, а окремі у 1961 році були вщент зруйновані войовничими атеїстами у селах Драчино та Синяк. У с. Синяк на розвалинах зруйнованої комуністами церкви виросла нова красива церква. Нині богослужіння у восьми німецькомовних селах проходять німецькою мовою. В області працюють священики – волонтери. Але чи не найбільш відчутну, конкретну допомогу вірникам, як і товариству, надають священики Бургардт Нога у Паланку, у Підгороді, Павшино, Синяку – Йозеф Трунк.

Роками випробування для всього населення краю стали 1998 та 2000 роки, коли Закарпаття потерпало від страшних повеней. У ці складні роки випробувань ніхто не питав якої ти національності чи віросповідання. Звичайно, що перша гуманітарна допомога надійшла як з різних областей і міст України, так і з-за кордону. Якось так вийшло, що чи не найбільш постраждали німецькомовні села долини Тересви: Руська Мокра, Німецька Мокра, Брустури, Усть-Чорна, м. Мукачево, м. Хуст, а також інші села і міста краю. Не знаходилося осторонь у цій справі і товариство "Відродження". Гуманітарна допомога також надходила з Німеччини, Австрії, Угорщини, США та інших держав.

Культурно-просвітницька робота товариства розмаїта. Так, при центрі німецької культури "Паланок" працюють: вокальний ансамбль, художній керівник Магдалина Гудак; оркестр

народних інструментів, керівник Едуард Погорецький; дитячий хор, керівник Світлана Фенцик; дитячий вокальний ансамбль, керівник Єлізавета Руц.

Великою популярністю користуються професійні художні колективи Сваляви, Барбова, Нижньої Грабівниці, Синяка, Усть-Чорної, Шенборна.

Щороку проводяться фестивалі німецької культури і мистецтва, у яких беруть участь художні колективи, окремі виконавці не тільки Закарпаття, але й німецькомовні колективи Львова, Одеси, Миколаєва, Києва, Прибалтійських країн, Казахстану, а також Німеччини, Австрії, Словаччини, Угорщини, Румунії … У рамках цих фестивалів функціонують виставки народних умільців, самодіяльних художників. Бажаними гостями на цих святах є зарубіжні гості, представники посольств Німеччини і Австрії в Україні. На цих святах, зокрема, були гостями колишні посли Німеччини в Україні Олександр Арно і Ебергардт Гайкен.

З перших днів свого існування товариство “Відродження” підтримує ділові контакти з колективом викладачів кафедри німецької філології Ужгородського національного університету. Зокрема, за сприяння і підтримки викладачів кафедри у 1994 р. почали виходити щотижня телепередачі німецькою мовою. Перші передачі готували і вели німецькою мовою викладачі Георгій Меліка, Мирослава Ладченко, Іван Чолос, Ольга Фрідманська, Федір Куля, Володимир Оленич, Василь Химинець.

Багатогранною є науково-пошукова робота викладачів та студентів кафедри німецької філології з питань історії, мови та етнокультури німців Закарпаття. Викладачами та студентами опубліковано понад 60 наукових статей, захищено 32 дипломні роботи.

Доцент Ю. Меліка видав монографічне дослідження: “Німці Закарпатської України: виникнення, розвиток їхніх поселень і спосіб життя в мультинаціональному просторі” (М., 2002).

Старший викладач Федір Куля видав такі книжки: “Німецькі школи на Закарпатті” (Ужгород, 1998); “Закарпатська Гетеніана”, (Ужгород, 1999); “Народні пісні німців Закарпаття” (Ужгород, 2002, у співавторстві з мистецтвознавцем Я. Рак).

Ці, як і інші видання, опубліковані за сприяння і часткової фінансової підтримки товариства “Відродження”.

Історія, мова і культура, як матеріальна, так і духовна німців Закарпаття висвітлюється не тільки в теле- і радіопередачах, але й в обласній та республіканській пресі.

У 1994 – 1997 роках Федір Куля започаткував і вів у газеті “Новини Закарпаття” німецькомовну сторінку “Біля сільської криниці” – “Am Dorfbrunnen”.

При товаристві функціонує бібліотека, в якій нараховується понад 3 тисячі книжок художньої та фахової літератури німецькою, українською, угорською і словацькою мовами, а також читальний зал, відеотека та комп’ютерний клас. Працюють гуртки по вивченню німецької мови, надаються юридичні послуги та консультації.

Останнім часом значно поліпшилося ставлення до вивчення німецької мови у школах. Товариство у міру можливого, наслідуючи добрі традиції минулого, надає школам допомогу підручниками, посібниками, художньою літературою.

Однак у зв’язку з економічною скрутою у країні, падінням життєвого рівня населення, маємо сильний відтік німців, словаків, угорців на землі своїх предків – у Німеччину, Австрію, Словаччину, Угорщину, обумовлений не стільки політичними чи морально-психологічними причинами, а насамперед соціально-економічними. Ця обставина унеможливлює відкриття хоча б початкової німецької школи. Правда, з боку товариства були спроби відкрити у Мукачеві хоча б клас з німецькою мовою навчання. У Мукачеві, с. Павшино, с. Шенборн відкрито у дитячих садках групи з німецькою мовою виховання.

Звичайно, що це далеко неповний виклад історії, як і роботи обласного товариства німців “Відродження”, але ми такої мети і не ставили, а обмежилися лише інформативними штрихами в історичному аспекті.

Наталія Лазар
Чернівці

СТАНОВИЩЕ НІМЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ, ПОЛЬЩІ ТА СЛОВАЧЧИНІ (спроба порівняння)

Висвітлюються проблеми німецької меншини в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема в Польщі, Словаччині та Україні. Автор вважає, що під впливом демократичних перетворень останнього десятиліття розпочався ренесанс німецької меншини. Йдеться про дії в цьому напрямі уряду Польщі, про досягнення німецької меншини Словаччини, про покращення становища німців в Україні, про співпрацю нашої держави з Німеччиною, в результаті чого німецька меншина отримала можливості для задоволення власних культурних та освітніх проблем.

Die Probleme der deutschen Minderheit in den Ländern Mittelosteuropas u. a. in Polen, der Ukraine und der Slowakei werden dargestellt. Der Autor glaubt, dass unter dem Einfluss der demokratischen Umgestaltungen des letzten Jahrzehnts die Renaissance der deutschen Minderheit beendet wurde. Es handelt sich um die Handlungen in dieser Richtung der Regierung Polens, die Errungenschaften der deutschen Minderheit der Slowakei, die Verbesserung des Zustands der Deutschen in der Ukraine und die Zusammenarbeit unseres Staates mit Deutschland. Als Ergebnis erhielt die deutsche Minderheit Möglichkeiten zur Lösung eigener Kultur- und Bildungsprobleme.

У сучасному світі людяне ставлення до прав меншин є одним із основних показників демократичності суспільства. Сучасна демократія неможлива без дотримання прав меншин. Досить поширеною є така думка, що права людини – це захист меншості від свавілля більшості. Для Європи, яка в більшості складається з національних держав, на сьогодні вже традиційними є високі стандарти захисту прав національних меншин. Протягом останнього десятиріччя цій проблемі надається багато уваги, зокрема в країнах посткомуністичного світу. Така посилена увага до прав меншин у сучасному світі обумовлена не лише загрозою загострення існуючих або ж потенційних етнополітичних конфліктів, причиною виникнення яких часто є дискримінація прав представників етнічної групи, а й через зростаюче прагнення відродити та створити надійні умови й гарантії для розвитку та збереження етнокультурної ідентичності.

Серед численних етносів, котрі зазнали жорстких утисків та дискримінації в минулому столітті, є й німецький народ. Реальний вклад німців в економічний та культурний розвиток регіону Центрально-Східної Європи залишається безперечним. Німецька діаспора Центральної Європи була досить численною. Німецька ж мова виконувала своєрідну роль lingua franca регіону. Принагідно згадаємо, що вигнання етнічних німців з сусідніх країн після Другої світової війни торкнулося долі від 9 до 11 мільйонів людей.

Друга світова війна докорінно змінила становище німецької національної меншини практично в більшості країн Східної Європи. Політика нацистської Німеччини щодо східноєвропейських народів спровокувала негативну повоєнну реакцію стосовно німецьких громад, які проживали в цих країнах. Здебільшого перші німецькі поселенці почали з'являтися на теренах сучасних східноєвропейських країн, як то Польща, Словаччина, Україна ще в середні віки. Німецькі поселення формувалися на цих територіях упродовж століть.

Чимало з давніх німецьких поселень попросту відійшли в історію, зокрема поселення німців

© Наталія Лазар

на Волзі в Росії. Перші німецькі поселенці з'явилися на території Російської імперії у XVIII ст., на Півдні, це сучасні українські землі, та в районі Волги. Поблизу Самари було засновано більш як 100 німецьких колоній. Станом на 1914 р. на цій території проживало 1,6 млн. чол. У радянські часи, з 1924 по 1941 р., тут існувала Автономна Республіка волзьких німців. Після Другої світової війни більшість німців депортовано до Сибіру та Азіатських республік. Можливо, етнічні німці й нині проживають у даному регіоні, проте активність громади не помітна.

На початку 90-х рр. XX ст. стало можливим обговорювати післявоєнну відверто реваншистську політику стосовно німецького населення країн Центрально-Східної Європи. Під впливом демократичних перетворень останнього десятиліття минулого століття розпочався ренесанс німецької меншини. Ми намагалися простежити історичну появу німецького етносу на землях країн ЦСЄ, проаналізувати наслідки повоєнної політики депортацій, діяльності відроджених спільнот, культурно-громадських німецьких товариств. Дослідження наслідків примусової переселенської політики німецької меншини в країнах Центрально-Східної Європи, історії німецького етносу на цих землях, аналіз сучасного становища цієї етнічної групи привертає увагу дедалі більшої кількості науковців. Візьмемо хоча б праці таких вітчизняних дослідників, як С. Осадчук, І. Жалоба, В. Сергійчук, В. Васильчук, Т. Григорійчук, О. Масан та ін. Серед зарубіжних учених: польські – Д. Берлінська, К. Бахман, Я. Бартош, Г. Крол, словацькі – Я. Пешек, С. Габдзілова, М. Олєйнік та багато інших.

Після Другої світової війни німецько-польський кордон було переглянуто, більшість німців, які проживали в Польщі, депортовано. Однак деяким представникам німецької громади все-таки вдалося залишитися у повоєнній країні. На сьогодні чисельність німецької діаспори в Польській Республіці – від 400 тис. до 800 тис. осіб (за неофіційними даними) [1]. Переважно компактно польські німці проживають на території воєводства Ополє Сілезія. В роки депортацій німецького населення з теренів польських, ставлення до німців воєводства Ополє Сілезія було винятковим. На цій території проживало населення слов'янського походження, католицького сповідання, яке розмовляло німецькою та сілезьким діалектом польської мови. Багатьом дозволено було залишитися, проте німецька мова у повоєнній Польщі була офіційно заборонена, влада розпочала політику реполонізації меншини, тобто навернення знову до польськості. Такі дії влади, як зазначає польський соціолог Данута Берлінська, спричинили послаблення зв'язку між німецькою громадою Сілезії та державою загалом. Вона також переконана, що це одна з причин хвилі еміграції з польської Сілезії до Німеччини одразу після падіння залізної завіси. Щоправда, вона також відзначає поліпшення становища німецької громади в державі в останні роки [2]. Так, знову вивчається німецька мова в початкових школах (близько150 шкіл), двомовне навчання ведеться у старших класах. Польська Конституція гарантує представництво у парламенті представникам національних громад, без подолання обов'язкового для політичних партій 5% бар'єру [3].

Сьогодні Польща етнічно-гомогенна держава, в якій 98% населення – поляки. Порівняно з передвоєнними роками, коли в Польщі проживало 4,5 млн. українців, 3 млн. євреїв, 1 млн. білорусів, та 800 тис. німців – це великий контраст.

Польща, визначившись зі своїм бажанням повернутися до Європи, приєднавшись до Європейського Союзу, почала формувати законодавчу базу, котра регулює сферу міжетнічних взаємин у відповідності з європейськими стандартами. Одним з найважливіших документів у цій галузі є Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1995), ратифікована Польщею у грудні 2000 р. [4]

Німецьку меншину Польщі можна без сумнівів вважати найбільш успішною громадою, яка вже з кінця 1980-х та на початку 1990 рр., була спроможною налагодити зв'язки з німецьким урядом, з Союзом депортованих та Асоціацією співгромадян. Діяльність німецької громади того часу була спрямована спершу на офіційне визнання громади, а вже потім – на підтримку з боку зазначених організацій.

Перші громадські німецькі організації з'явилися в Польщі наприкінці 80-х років минулого століття. Лідер німецької громади в Ополє Сілезії Ян Круль (який пізніше змінив своє ім'я на Йоганн Крол) у жовтні 1988 р. розпочав збір підписів тих людей, які вважали себе німцями. Мета цього заходу – довести реальне існування німецької громади. Це була реакція на заяву, зроблену одним з місцевих чиновників Глемпом, що підняті дискусії довкола німецького питання

в краї не варті уваги, адже реально німецька громада не існує [5]. Петиція Яна Круля та зібрані ним підписи дали підставу для офіційного звернення німецького уряду до польської влади, з вимогою респектування прав представників німецької громади в цій державі.

Однак перші спроби офіційно зареєструвати організацію німецької меншини не вдалися. 24 липня 1989 р. місцевий суд відмовив у реєстрації, на підставі того, що лідери німецької організації переслідують мету політичного легалізування німецької меншини в Польщі, і таким чином дана організація не є громадсько-культурним утворенням[6]. Проте лідери німецької громади не відступали. 7 квітня 1990 р. було зроблено заяву від імені німецької громадсько-культурної організації: "У повоєнні роки автохтонне населення Сілезії вважалося третьосортним населенням. Наші імена було змінено. Поховання наших предків зруйновано"[7]. Німецька громада визнавала, таким чином, свою змаргалізованість, як результат державної політики Польщі впродовж повоєнних десятиліть.

Упродовж1980 та початку 1990-х рр. лідери німецької меншини намагалися здобути політичну підтримку в східних гмінах Ополє Сілезії, проголошуючи свою подвійну ідентичність. Генрик Круль (син Яна Круля), наприклад, проголошував: "Я сілезієць і німець" [8]. Це пом'якшувало анти-німецькі настрої, що почали поширюватися у цей період. Певному поліпшенню ситуації сприяло й підписання міждержавного договору між Польщею та Німеччиною про визнання кордонів 1990 р.

Німецька меншина Польщі отримала представництво на всіх рівнях влади: в місцевому сеймику, та в сеймі де її інтереси тепер представляють дві особи. На початку 1990-х рр. Ян Круль переміг у місцевих виборах до сеймику, здобувши одну третину голосів виборців. Це вперше автохтон отримав можливість представляти інтереси своєї громади.

Помітними на політичній арені польського суспільства стали прагнення німецької громади увіковічнити пам'ять німецьких солдатів, які загинули в роки Другої світової війни. Починаючи з 1989 р., точилися гострі дебати навколо цього питання, і лише 1993 р. за розпорядженням воєводи Ополє створено комісію, яка мала узгодити форму монументів. Найбільшим компромісом, досягнутим у результаті переговорів з представниками німецької громади, була заміна залізного хреста на християнський, використання польських топографічних назв та заміна слова "героям" на "жертвам" [9]. Безперечно, цей компроміс став великим здобутком німецької спільноти краю. Зведення військових монументів слугувало не лише меті реабілітації сілезійців, котрі загинули в роки Другої світової війни, воюючи на боці німецької армії, але й постали як пам'ятники минулого та історії народу.

Нині відчувається помітний спад активності німецької громади порівняно з початком 90-х років XX ст. Аналітики пояснюють таку ситуацію лібералізацією політичної ситуації в країні, можливістю вільного пересування молоді, частина якої працює в сусідній Німеччині і не створює сильного політичного впливу вдома, для іншої частини притаманна слабкіша німецька ідентичність (порівняно зі старшим поколінням). Вони не вбачають сильної потреби у вивченні німецької мови та культури, для цього покоління lingua franca стала англійська.

Німецькі поселення в Словаччині датуються XI століттям. Німецька присутність у Богемії та Моравії (сучасна Чехія) датується XII століттям. Напередодні Другої світової війни німецька меншина в Чехословаччині була чисельно найбільша та політично впливова. В роки війни Судетські землі були приєднані до нацистської Німеччини, по її завершенні територію знову повернено Чехословаччині, а більшість німців силою депортовано. На сьогодні, за офіційною чеською статистикою, в Судетах проживає 51 тис. осіб німецької національності [10].

У Словаччині основними німецькими поселеннями були район Спішу, Братислави та її околиці. В країні нараховувалося 143 тис. (4,3%) карпатських німців за даними перепису населення 1930 р. [11] На відміну від численної німецької громади в чеській частині колишньої Чехословаччини (понад 3 мільйони осіб), яка завдяки своєму соціально-політичному статусу займала вигідні позиції в суспільстві, словацька німецька спільнота була значно меншою та не відігравала такої значущої суспільно-політичної ролі. Німецька громада Словаччини ніколи не розглядалася словаками як загроза територіальній цілісності країни, на відміну від ситуації в чеських землях ЧСР. Це місце було "зарезервоване" для більшої та компактної угорської громади. Незважаючи на великі відмінності у ставленні до судетських німців, які проживали в західних землях Чехії, та німецької меншини в Словаччині, рішення з німецького питання в

повоєнні роки було однаковим. Головним підходом, прийнятим у повоєнній Чехословаччині щодо німецького питання, стала так звана "колективна провина" усього народу. Автором та принциповим втілювачем цієї ідеї виступав безпосередньо чехословацький президент Едуард Бенеш [12].

Після Другої світової війни більшість німців було депортовано. Згідно з рапортом Міністерства внутрішніх справ від 5 січня 1949 р., на території Словаччини проживало близько 24 тис. осіб німецької національності. З них 40% працювало в сільському господарстві, 44 % в промисловості, 12 % безробітних. З цієї кількості 65 % німців не підлягали депортації, а 35 % чекали своєї черги [13].

За останнім чехословацьким переписом 1991 р. в Словаччині проживало 5 629 німців, хоча неофіційні джерела називали 15 тис. [14]

Перший перепис населення в Словацькій Республіці відбувся в травні 2001 р. Тоді 5 400 чол. заявили про своє німецьке походження [15]. Сам Президент Словаччини Рудольф Шустер – німець за походженням. Країна підписала Європейську Хартію про мови національних меншин, за якою має виконувати певні зобов'язування.

Під час останнього перепису форми мовою національних меншин поширювались у тих районах, де представники відповідної національної групи складають понад 20 % населення. Словацькі німці висловили невдоволення в зв'язку з неотриманням документів під час перепису німецькою мовою. Відповідь з Державного офісу статистики Словацької Республіки була однозначною – німецька громада країни невелика, не становить навіть 20 % населення [16]. В центральній частині СР є лише одне невелике німецьке поселення Krahule-Blaufeus, населення якого нараховує усього 147 чол. Згідно словацького законодавства, в місцях з населенням, де етнічна група становить трохи менше 20 %, вводиться двомовність, усі написи мають бути зроблені мовою національної меншини, а її представники мають право використовувати рідну мову при спілкуванні з місцевою владою.

В Україні знаходились декілька ареалів німецьких поселень. Так, в Південній Україні (Бессарабія, Одеса, Крим) були засновані так звані "південні російські" колонії – тоді це територія Російської імперії. Німецькі поселення були засновані також на Волині, в Закарпатті й Північній Буковині – в Західній Україні німецька присутність датується середніми віками [17].

До 1940 р. в Україні німці були четвертою за чисельністю національною меншиною. В УРСР німці мали шість національних районів і кілька десятків національних сільрад. Існували німецькі школи, видавалась періодична преса, діяли культурні установи. Німці зазнали усіх лих в часи колективізації, індустріалізації, голоду 1932 – 1933 рр. Більшу частину німецької інтелігенції знищена в роки репресій. Після відомих подій вересня 1939 р. усіх німців з територій Галичини та Волині було відправлено до Німеччини. Подібна доля спіткала німецьке населення Буковини та Бессарабії. В роки Другої світової війни німці були виселені з Криму і Лівобережної України. Ті, що залишилися на окупованій території, отримали від німецької окупації статус "фольксдойче", під час відступу німецька влада переселяла німців з України до Німеччини. По війні радянська влада вивезла з Німеччини приблизно 250 тис. німців, вихідців з України, проте поселила їх на півночі країни або ж в середньоазіатських республіках.

У повоєнні роки чисельність німецького населення в Україні різко скорочується. Бути німцем після 1941 р. в Радянському Союзі було надзвичайно важко. 28 серпня 1941 р. було прийнято декрет Президії Верховної Ради Радянського Союзу про депортацію. Згідно з українськими офіційними даними, 400 тис. етнічних німців депортовано; німецькі джерела наполягають на числі в 560 тис. осіб. Для багатьох депортованих народів, в тому числі й німецького день 28 серпня є днем національної скорботи.

Українська держава надає усім представникам німецької національності, репресованим та вивезеним у післявоєнні роки, можливість компактного проживання у південних районах України, включаючи Крим. Така політика уряду відкрила нові можливості для забезпечення національних та культурних потреб німецького населення. На сьогодні в Україні діє понад 30 об'єднань, здебільшого в Одеській, Запорізькій, Луганській, Дніпропетровській, Донецькій та Чернівецькій областях. 1992 р. створено загальноукраїнське товариство німців України "Відергебург"[18]. Тут же було створено іншу організацію – Асоціацію німецьких науковців України. У Києві відкрито центр німецької культури "Відершталь", німецькою мовою видається газета

“Дойче канал”. Харківське товариство також має власне видання “Твоя газета”. В червні 1997 р. створено союз Німецької молоді в Україні.

Перший Конгрес кримських німців відбувся 1996 р., в якому взяло участь понад 100 делегатів. В ході роботи конгресу було ухвалено Концепцію національного самоврядування, що передбачала створення виконавчого підрозділу (фолькспарламент) як дорадчої структури до Конгресу Німців (фолькстаг). Також обговорювалася комплексна програма для депортованих німців, які повертаються в Крим, на період з 1997 до 2015 р. Станом на 2001 р. 2 500 осіб німецької національності повернулися до України [19].

Особливої уваги заслуговує діяльність Народної Ради німців у Феодосії, метою якої є відродження німецької культури та мови. Члени цієї організації тісно співпрацюють з громадсько-культурними товариствами Німеччини, подібними структурами в Україні та Росії.

Незалежна Українська держава намагається вирішувати етнонаціональні проблеми не лише німців, проживаючих нині в Україні, але й тих, які були вивезені з українських територій насильно. Офіційна позиція є такою: реабілітація представників німецької національності, котрі стали жертвами політичних репресій, так само, як і їх повернення до України, є справою історичної справедливості. Тому 1992 р. тодішній президент Леонід Кравчук заявив, що Україна готова прийняти півмільйона українських німців, депортованих у період 1941 – 1946 рр.

Реабілітація представників німецької національності, жертв політичних репресій, їхнє повернення до України – це не лише акт відновлення історичної справедливості, а й підтвердження факту мирного вирішення етнополітичних проблем. Певного успіху на цьому шляху все-таки вдалося досягнути. Позитивного досвіду було здобуто у співпраці між Україною та Німеччиною, а також з іншими державами співдружності, на територіях яких проживало німецьке населення.

Законодавчу базу сформували такі основні документи: Декларація прав національностей України (прийнята парламентом 1 листопада 1991 р.), яка гарантувала рівні права для усіх народів та етнічних груп республіки; Договір між Україною і Федеративною Республікою Німеччини про співпрацю та взаємну гарантію дотримання прав і свобод національних меншин, які проживають у країнах (підписано 10 липня 1993 р.); Договір між Україною та Федеративною Республікою Німеччини про співпрацю в справах, що стосуються представників німецької національності, проживаючих в Україні (договір ратифіковано Верховною Радою України, 18 липня 1997 р. Закон № 493/97 ВР) [20].

З метою координування роботи різних департаментів у сфері захисту прав національних меншин двох країн створено Українсько-Німецьку міжурядову комісію у лютому 1992 р. Того ж року, згідно з указом Президента України Леоніда Кравчука, створено Українсько-Німецьку Фундацію.

Відповідно зі статтею 1 Договору України та Федеративної Республіки Німеччини, укладеного в липні 1997 р., належить до групи німецького походження наступна категорія осіб: громадяни України, які проживають на території України та ідентифікують себе у відповідності до етнічних, культурних та мовних характеристик як національну меншину; особи німецького походження, котрі іммігрували до України після 1992 р. та оселилися тут; особи німецької національності та їхні нащадки, які були депортовані з територій України, та вирішили повернутися.

Допомогти депортованим громадянам повернутися до України стало головним завданням нашої держави. Починаючи з 1992 р. Україна фінансувала з державного бюджету кошти для повернення німців з різних регіонів СНД.

Хоча Президент України Леонід Кравчук заявив про готовність держави прийняти депортованих осіб німецької національності, відповідні заходи впроваджувалися повільно. Головною причиною були економічні труднощі.

Безперечним здобутком України є уникнення міжетнічних конфліктів, що стало результатом добре виваженої національної політики в перші роки незалежності держави. Ініціатива, проголошена Президентом Кравчуком, викликала значний інтерес німців СНД. Остаточно вирішеним питання повернення депортованих народів не можна назвати, проблема досить складна, окрім фінансових перешкод, часовий фактор не вирішення певних питань носить потенційний заряд напруження міжетнічної ситуації.

Станом на 2001 р. в Україні німцями себе визнавали 33 300 чол., з них лише 12% назвали рідною мовою німецьку, 22% – українську, 64 % – російську.

Загальні зміни, обумовлені трансформаційними перетвореннями в країнах ЦСЄ, зумовили також специфіку змін в етнополітичній сфері держав. Демократичні зміни уможливили підняття німецького питання, відновлення історичної справедливості. Звичайно, сучасний стан німецької громади не є однаковим у цих державах, багато чого залежить від активності етнічної групи. Проте безперечним є факт, що німецька меншина отримала можливості для задоволення власних культурних та освітніх потреб.

---

[1] Bachmann K. Mniejszożć niemiecka na Opolszyźne Nieufnosć po obu stronach. “Dialog: Magazin fur Deutsch Polnische Verstandingung“, 1993. – № 34. – S. 13.
[2]Ethnic German Minority in Poland. In http://wings.buffalo.edu/infopoland/web/pop_people/germans/ german.htm
[3] Mniejszość niemiecka w Polsce. Historia i teraźniejszość. – Warszawa: Dom Wzdawniczy “Elipsa”, 1995. – S. 130
[4] Michael Fleming. The Limits of the German Minority Project in Post-communist Poland: Scale. Space and Democratic Deliberation // In Nationalities Papers. Vol. 31. Number 4, December 2003. – P. 391.
[5] Król H., Bartodziej G. Program ruchu mniejszośći niemieckiej // “Gazeta Górnośląska”. – 1991. – № 13. – S. 1, 5, 8.
[6] Michael Fleming. Op. cit. – P. 394.
[7] Bereń D. Nasi Niemcy. Mniejszość niemiecka na śląsku Opolskim // Polityka 1993. – № 14. – S. 8.
[8] Kroll J. Jestem ślązakiem i Niemcem// Res publica. – 1990. – № 5. – S.16.
[9] Michael Fleming. Op. cit. – P. 396.
[10] David Vaughan. Ethnic German Minorities in Czech Republic, Poland and Slovakia // In http://www.radio.cz/ en/article/27184
[11] Soňa Gabzdilová. Evacuation of the German population out of Slovakia at the end of the World War II // In http://www.saske.sk/cas/4-2001/gabzdilova.html
[12] Pešek, J. Nemci na Slovensku po ukončení povojnového hromadného odsunu // Historický časopis. – 1998. – № 46. – Vol. 2. – P. 275.
[13] Kováč, D.: Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska // Barnovský, M. (ed.): Od diktatúry k diktatúre. Bratislava: Veda, 1995. – P. 16.
[14] Ondrej Pöss. Karpatski Nemci // In Historja. Revue o Dejinach Spolocnosti. – 2002. – № 6. – S.17 – 18.
[15] Ibidem.
[16] Matthew J. Reynolds. Census 2001 nears end, with a few hitches // Slovak spectator. – June 4 – June 10. – 2001. – Volume 7. – Number 22. – P. 2.
[17] Сергійчук В. Німці в Україні. // Берегиня. – 1999. – № 2. – С. 53 – 63; Васильчук В. Німецькі поселенці в Україні // Історія в школі. – 1999. – № 10. – С. 11 – 16.
[18] Тарасенко В. “Відергебург” – означає “Відродження” // Демократична Україна. – 1999. – 23 листопада. – С. 2.
[19] Українське законодавство у сфері забезпечення прав і свобод національних меншин та національні механізми його імплементації // Вісник Держкомнацміграції України. – 2002. – № 2. – С. 7.
[20] Там само. – С. 10.

Катерина Лях
Запоріжжя

ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОНТАКТИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДАНИХ

Стаття присвячена аналізу етнокультурних контактів німецьких колоністів півдня України у світлі лінгвістичних даних. Автор доходить висновку, що інтенсивність подібних контактів, починаючи з другої половини XIX ст., посилюється прямо пропорційно розвитку товарно-грошових відносин та модернізації на українських землях. Особливо культурний німецький простір зазнав агресивних втручань після 1917 р. і був пов'язаний, зокрема, із здійсненням радянської національної політики.

Der Artikel ist eine Analyse der ethnisch-kulturellen Kontakte der deutschen Kolonisten des Südens der Ukraine im Lichte von linguistischen Angaben.

Der Autor kommt zu dem Schluss, dass die Intensität der gleichen Kontakte seit der zweiten Hälfte des 19. Jh. sich direkt proportional der Entwicklung der Waren- und Geldbeziehungen und der Modernisierung auf ukrainischem Boden verstärkt. Man mischte sich nach 1917 aggressiv besonders in die kulturelle deutsche Freiheit ein. Das war mit der Durchführung der sowjetischen nationalen Politik verbunden.

Історія німецької колонізації Російської імперії, зокрема південних її регіонів, активно досліджується українськими та російськими істориками протягом останніх двох десятків років. На початку повернення німецькомовних етноконфесійних груп до українського історичного простору, де їм не знаходилося належного місця через конструювання альтернативної дійсності радянськими істориками, основна увага дослідників надавалася власне самим німецьким колоніям (економічним, соціальним, культурним аспектам їхнього існування на теренах України) [1]. Натомість сьогодні дедалі більший інтерес викликають питання взаємодії та взаємовпливу німецькомовного населення з їх мультикультурним оточенням. Окремі сторони та сюжети такої взаємодії висвітлюються в статтях вітчизняних і зарубіжних істориків [2]. Минулого року вийшла друком грунтовна монографія Джона Стейплза, поки що єдина, присвячена міжкультурній комунікації німецьких колоністів з їх сусідами та навколишнім середовищем [3].

Вивчення історії міжкультурних зв'язків дає хороші результати при застосуванні різних дослідницьких методологій: соціальної, побутової, регіональної історії, історії освоєння фронтірних земель, історичної антропології. Ми ставимо за мету продемонструвати потенцію ще одного підходу, а саме – вивчення кросскультурних контактів та взаємної рецепції народів через призму їх мовних контактів та мовної взаємодії. Адже відомо, що мова є структурноутворюючим елементом будь-якого етносу. Отже, і зміни в мові завжди є відбиттям та показником змін у суспільстві та в світосприйнятті тієї чи іншої спільноти.

Джерельну базу даного дослідження склали німецькомовні писемні тексти, написані самими німецькими колоністами або адресовані їм (в основному це джерела з фондів Державних архівів Запорізької, Дніпропетровської, Одеської областей), а також матеріали сучасних дослідників, які збирали та обробляли мовленнєвий матеріал нащадків німецьких переселенців, котрі з материнських південноукраїнських районів переселилися на північ Росії [4]. Більшість текстів відноситься до XIX – першої чверті XX ст. Також для зіставлення залучаються переклади англійською джерел приватного походження (листів і мемуарів) та історичні тексти сучасних зарубіжних дослідників. При цитуванні мовних одиниць не завжди наводиться

© Катерина Лях

джерело цитування, бо це надмірно захаращило б текст. Окрім того, більшість наведених цитат були типовими для слововжитку німецьких колоністів і зустрічаються досить часто.

Здатність німецьких колоністів [5] зберігати свою ідентичність в умовах, які після проведення загальноімперських реформ 1860 – 70-х років та з початком модернізації дедалі більше сприяли інтеграції і навіть розчиненню іншокультурних груп у російському середовищі, обростала міфами ще з подачі сучасників [6], а на сторінках статей та монографій деяких сучасних дослідників взагалі стала легендарною. Теза про культурний "ізоляціонізм німецьких колоністів" стоїть на другому місці по частоті вживання в загальній масі досліджень з історії німецької колонізації Російської імперії після стандартного твердження "Україна була (або є) поліетнічною та поліконфесійною державою" [7]. Німецькі колоністи дійсно привертали увагу збереженням власного етосу, фундаментом якого була їх мова. Але і ця група населення не уникнула міжкультурного діалогу, адже вона й сама впливала на своє оточення. Окремі свідчення цього взаємопроникнення культур відклалися в мовному вжитку. Більше того, лінгвістичний аналіз текстів [8] особливо надається до вивчення міжетнічних контактів саме німецькомовного населення Південної України: оскільки німецькі колоністи в повному обсязі зберігали свою мову (і в усній, і в письмовій формі; і літературний, і діалектичний варіанти), тим рельєфніше проступають у мовній тканині колоністів ознаки міжетнічної взаємодії.

Причини мовних запозичень, були різні. По-перше, запозичення вживалися для позначення так званих "реалій"[9] – предметів, назв чи явищ, які були відсутніми в бутті того чи іншого народу. Всю масу українських або російських реалій, позначення яких були присутні в мові німецьких колоністів Півдня України, можна поділити на декілька лексико-семантичних груп: 1. предмети побуту, одиниці матеріальної культури (Samowar, Datscha, Semljanko, Chata, Droschki, Bastan, Podwodden); 2. назви страв (Borscht, Mamaliga, Kwass, Kascha, Paska); 3. міри величин та назви грошей (Pud, Kull, Tschetwert, Werst, Rubel, Kopek, Dessjatin); 4. назви посадових осіб, установ та адміністративних утворень (Zar, Wollost, Rayon, Semstwo, Urjadnik, Uprava, Glasny, Pristaw, Kaznatchestwoo, Duma, Ispolkom, Revkom, Narobraz); 5. назви етнічних груп (Nagaier, Tatars, Kazap, Russel, Grusier, Kleinrussen, Chochol).

Звичайно, більшості з таких термінів можна було б знайти відповідники в німецькій мові (що нерідко роблять сучасні зарубіжні дослідники, іменуючи "Chutor" як "kleines Landgut", "Mamaliga" – "Maisbrei", "Ispravnik" – "Kreispolizeichef", "Glasny" – "Abgeordneter", а "Monopolka" – "staatliche Schnapsschenke"). Проте такий переклад означав би втрату певного сенсу, часової, територіальної та національної прив'язки цих термінів. "Zar" не може бути "Kaiser'ом", рівно як і "step" не можна перекласти як "prairie". Недарма такого роду терміни називають "безеквівалентною" або "екзотичною" лексикою.

Така безеквівалентна лексика, в основному, гармонійно вписувалася в мовну тканину німецьких поселенців і тому майже ніколи не виділялася на письмі – ані лапками, ані шрифтом. Її не було потреби особливо виділяти, бо вона виконувала здебільшого виключно інформативну (сигніфікативну) функцію. Більшість предметів або явищ, позначених нею, увійшли в побут колоністів, стали частиною їхнього життя і стосувалися їх не в меншій мірі, ніж народів (українців і росіян), в чиїх мовах власне і виникла дана лексика. Такі слова отримували певний рід та здатність змінюватися згідно з правилами німецької мови (der Rubel – die Rubels, der Chutor – die Chutoren). Інші ж, через свою специфічну щодо німецької мови форму, залишалися незмінюваними (Nagaier – і "ногаєць", і "ногайці", і "ногайський"). Більше того, щодо деяких реалій не існувало і досі не існує єдиного правила транскрибування (Zar – Tsar – Tzar – Czar; Nogai – Nagajer – Nogaji – Nogajtsy).

По-друге, вживання іншомовних слів стимулювалося бажанням якомога точніше передати специфіку ситуації, коли дослівний переклад тих чи інших слів був можливий, але через нього відбувалося б незначне логіко-семантичне порушення. Адже відомо, що мова є не лише засобом передачі інформації. В мові зафіксовано цілу світоглядну систему народу, його взаємини з навколишнім середовищем та життєві настрої. Мовою людина опосередковує себе, сама цього не усвідомлюючи. Мова здатна виявити і особливості менталітету певної спільноти, і характер її стосунків з оточенням, і правила, за якими вона влаштовує своє буття. Всі ці перелічені чинники складають мовну картину світу народу чи етносу, яка докорінним чином відрізняється від мовної картини світу іншої спільноти. Тому часто відбувалося

запозичення німецькими колоністами тих чи інших лексем з української або російської мов, які не були позначенням реалій, і все-таки не мали відповідників у німецькій мові ("kerosch" – хорош, досить; "lischne" – лишнє, в сенсі "не треба, це зайве").

Часто такі цитати з інших мов виділялися на письмі лапками ("Njanja", "Hodynka") або передавалися мовою запозичення. Найчастіше цитування українською або російською мовами зустрічаємо в джерелах приватного походження – листах, щоденниках тощо; на сторінках ділових паперів не було місця стилістично забарвленій лексиці. Так, у приватному листі, написаному німецькою мовою, зустрічаємо фрази на кшталт: "Ihre Заявление Empfangen, teile Ihnen mit..."[10] ("отримавши Вашу заяву, я Вам сповіщаю..."), або "...was man noch weiter tun soll um endlich die ersehnte, 16 – 32 oder фактическое пользование zu bekommen"[11] ("...що ще необхідно зробити, щоб нарешті отримати довгоочікувані 16–32 [десятин] або фактичне користування"). Подібні іншомовні вставки зустрічаємо і в назвах посадових осіб – "Bevollmachtiger beim Окрисполком fur Nationalminderheiten" ("Уповноважений при окрвиконкомі по національних меншинах"), – і в заголовках офіційних документів – "Protokoll der Sitzung der Wahlkomission про восстановление von Wahlrechten" ("Протокол засідання виборчої комісії про відновлення виборчих прав").

Але зустрічаються і такі слова та словосполучення, котрі на перший погляд начебто є звичайними німецькими словами, але які в певному слововжитку набувають додаткового сенсу, відсутнього в конкретній мовній одиниці як такій. До таких лексем відносяться кальки, тобто смислові переклади слів та словосполучень, які зазвичай є реаліями. Такими кальками є "Volksschadlinge" ("вороги народу"), "Vaterchen Machno" ("батько Махно"), "Dorfrat" ("сільрада"), "Wandzeitung"[12] ("стінгазета") та ін. Такі слова мають німецьке коріння та вживаються за правилами німецької граматики. Проте вони позначують реалії іншого життя. Значення складного слова "стінгазета" не може бути зведене до суми значень слів, що його утворюють ("стіна" і "газета"). Ця лексема має "надсенс", надлишкове значення, ніж просто "газета на стіні". За цим словом стоїть ціла історична реальність, конкретна практика, породжена конкретним режимом за певного відрізку часу; за ним постає цілий ряд смислів та асоціацій, які оживають лише в певному слововжитку в оточенні певних лексем, які всі разом конструюють певний вид дискурсу.

Німецькі колоністи, приймаючи до своєї мови іноземні слова, часто видозмінювали їх, пристосовуючи незвичні за формою лексеми до власної фонетики та граматики. Фонетично слова видозмінювалися настільки, що іноді важко одразу ідентифікувати ту чи іншу мовну одиницю: [pintschak] – "піджак", [blot] – "бруд" (очевидно, від слова "болото"), [flitsepoi] – "велосипед", [juscht'e] – "рідкий суп, юшка", [kleportich] – "той, що вимагає зусиль" (від "хлопотный"), [loda] – "лодир", [schomodant] – "валіза", [basilke] – "посилка", [sopranje] – "збори", [gavak] – "шинок" (від "кабак")[13] Граматично слова пристосовувались до норм німецької мови – наприклад, змінюючи рід. Так, "кнут" у німців стає жіночого роду – "die Knut", по аналогії з німецьким відповідником "die Peitsche", а "кукурудза" – чоловічого – "der Kukeruz", по аналогії з "der Mais". Інколи створювалися лексичні перевертні – слова з українським (російським) коренем та німецькою афіксацією або слова, складені з німецького й українського (російського) коренів. Такими білінгвальними лексичними утвореннями, наприклад, є:

"Entkulakisierung" ("розкуркулення") – український корінь "кулак" плюс німецькі префікс "ent-" та суфікс із закінченням "-sierung";

[änblotre] ("забруднювати") – корінь [blot] ("бруд") та суфікс "-ein", фонетично видозмінений в нижньонімецькому діалекті до [an];

[kozebok] ("козел") – українське "коза" плюс німецьке "Bock" – "самець, козел", по аналогії з німецьким словотворенням "Ziegenbock" ("козел");

[kozema:l't'] ("козяче молоко") – "коза" плюс фонетично видозмінене в нижньонімецькому діалекті "Milch" ("молоко"); зазначимо, що творення цього складного слова є типово німецьким;

[kruschtjeboum] ("грушеве дерево") – український корінь "груша" плюс фонетично видозмінене в нижньонімецькому діалекті "Baum" ("дерево").

Часто при подібних запозиченнях змінювалася не лише фонетична або орфографічна оболонка слів, а й їх стилістичне забарвлення. Так, переважно нейтральне в російській мові "мужик" набуває виразного негативного відтінку в німецькій ("Muschik" – у значенні, грубий,

неотесаний, неосвічений). І навпаки, глузливе “кацап” вживається німцями просто як назва народу, правда, із зазначенням її емотивної наповненості в українській мові. Зустрічаються також і кальки-запозичення, як, наприклад, “töueete” – слово, яке увійшло у платтдіч [14] за аналогією з російською мовою і означало “закушувати”. Цю лексему також можна назвати реалією, бо терміна “закушувати” у значенні “їсти щось до спиртних напоїв” немає в жодній із західноєвропейських мов. Так у мову німців-колоністів і потрапили слова “Vodka” і “Sakuska”.

Відбувалося і зворотне запозичення, хоча, звичайно, воно не було таким поширеним. Так, “шульц”, “обершульц”, “бейзітцер” є офіційними титулами посадових осіб в колоністських поселеннях імператорської Росії. Термін “кірха” (“кірка”) у значенні “німецька, в основному лютеранська, церква” міцно закріпився в мові українського населення. А в словник українських істориків увійшли лексеми “анвонер”, “клейнвірт” та ін.

Іншомовне цитування увійшло навіть у фольклор німецьких колоністів. Так, серед пісень, що їх співали колоністи лютеранської колонії Грунау (Маріупольський повіт), записаних учителем грунауського центрального училища Е. Ставракі, є така [15]:

Die angenehmster Winterzeit Ist очень хорошо! Obschon es ist ein wenig kalt, Не бойся, будет тепло!	Вельми приємна зимова пора, Це дуже добре! Хоч і трішки зимно, Не бійся, буде тепло!
Wenn man spazieren will, Geht man nach рынка hin, Da stehen лошадей und Schlitten – Herbei, so viel man’s haben will.	Якщо хочеш погуляти, То йдеш до ринку, Там стоять коні й сани – Стільки, скільки тобі заманеться.
Wenn man den извощик fragen thut, Почом, wenn du mich fahrst? Wohl biss, “Katharinen Schloss”, – барин, Жива! so fahrt er hin. usw.	Коли спитаєш візницю, Скільки, щоб ти мене провіз? Та хоч до Катерининого палацу, пане, Гей-го! і він рушає. і т.д.

Співали німецькі колоністи й українських пісень, які самі вони називали “малоросійськими”, наприклад, таку [16]:

1. Як до тебе ходити,
тебе вірно любити –
в тебе батько лихий, (2 р.)
Серце моє! (2 р.)

2. Батька дома немає,
Батько в шинку гуляє,
А ти, серце, ходи,
таки вірно люби,
Серце моє! (2 р.)

3. Як до тебе ходити,
тебе вірно любити –
в тебе мати лихі,
Серце моє!

4. Матері дома немає,
на хрестинах гуляє.
А ти, серце, ходи,
таки вірно люби,
Серце моє! [...]

9. Як до тебе ходити,
тебе вірно любити –
в тебе миші лихі,
Серце моє!

10. Коли мишей боїшся,
На воротах повісся;
Ізгинь, пропади,
а до мене не ходи,
Цур тобі, пек! (2 р.)

Жартівливі запозичення використовувалися і для глузування з сусідів. “Руський, руський чоловік, продай жінку – купи хліб!” – кепкували німецькі колоністи над українцями. Звичайно, як справедливо зазначав сучасник, “руський чоловік продавати жінки німцю і не думає”, проте доля правди в жарті є – українець та його жінка “постійно працюють на нього, продають свою працю, німця ж робітника в руському селі не зустрінеш” [17].

А так іронізували херсонські німці-колоністи над руськими (“Russenmenschen” або “Russele”) [18]:

1. Drunne kumt ä Russel g’fahre
Mit ä Rukawitza.
Hat ä verrissenes Pelzel a’
Eto nje goditza!

1. Он там їде руський
Має рукавицю.
А на пальці дірка –
Це вже не годиться!

2. Drunne kumt ä Russel g’fahre
mit ä lange Droschke.
“Kuda jedesch?” – “Na bazar!”
“Privesi kartoschki!”

2. Он там їде руський
На довгеньких дрожках
“Куди їдеш?” – “На базар!”
“Привези картошки!”

Наведені вище приклади запозичення українських та російських слів, навіть цілих зворотів і фраз, не є винятками. Такі цитування були досить поширеними. Проте вони ніколи не носили тотального, всеохоплюючого характеру. І тим більше не можна говорити про мовну асиміляцію німецького населення України. Звичайно, міські німці або ті, які навчалися в російськомовних вищих навчальних закладах та поступали на державну службу, вільно володіли російською мовою. Багато з них, особливо ті, які народилися і виросли в міському російськомовному середовищі, своєю рідною мовою називали російську, а себе – руськими [19]. Але все ж таки більшість сільського німецького населення, яке, здебільшого, проживало переважно в моноетнічних та моноконфесійних колоніях [20], володіло мовою держави або тутешнього населення вельми слабо. “Вони [тут – колоністи колонії Грунау та інші німці] віддаляються від зближення з руськими і досі не вивчилися хоча б мало-мальськи задовільно говорити по-російськи”, – зазначив у 1884 р. вже згадуваний Е. Ставракі, бо “руських (як і взагалі будь-якого іновірця) приймають надзвичайно холодно: щодо них [іновірців] вони [німці] нетовариські, обережні, недовірливі та, якщо було б можливим, і не вступали б з ними ні в які стосунки” [21].

Звичайно, до 1914 р. чимало німецьких колоністів так-сяк навчилися української, оскільки в їхніх колоніях майже постійно знаходилися українські робітники, і з ними необхідно було спілкуватися. Проте така обмежена мотивація вивчення мови давала і обмежений результат – лексичний запас німців складався виключно з фраз, пов’язаних з роботою та наказами робітникам, тому іншу мову доводилося вчити тим, хто був більше зацікавлений у налагодженні стосунків, – найманцям українцям і росіянам, перекупникам і коробейникам євреям та ін. Німці-господарі, які не знали української, навіть до своїх робітників зверталися на німецький лад: так Карпо ставав Карлом, Горпина – Марією, а Аристарх – Генріхом [22]. Правда, колоністи дещо змінювали своє недовірливе ставлення, якщо чужинець звертався до них німецькою мовою, а ще краще – на місцевому діалекті, бо “…якщо ви знаєте їх мову та можете обговорювати з ними релігійні питання в євангелічному дусі [мова йде про лютеранську колонію Грунау], то, можливо, вдасться вам перемогти їх нетовариськість та визвати на відверту бесіду” [23], – зазначав сучасник.

Цей суттєвий фактор впливу на німецькомовне населення намагалася використовувати і радянська влада, провадячи серед німців агітаційну роботу німецькою мовою. Як відомо, радянська влада не вигадала нічого принципово нового в сфері управління та впливу на масову свідомість (достатньо було довести до абсолюту уже існуючі способи порозуміння з народом). Тому Совєти, створюючи на початку 1920-х років ілюзію лібералізації всіх сторін життя, паралельно намагалися вступати в діалог з німецькомовним населенням країни – звичайно ж, німецькою мовою [24]. Тому в цей період в лексичному запасі німецькомових громадян совєцької держави з'являються особливі мовні одиниці, які вже не стільки детерміновані національною специфікою, скільки прив'язані до реалій радянського (неодмінно русифікованого) життя та способів керування.

Форми лексичних запозичень періоду 1920-х років не відрізнялися від тих, які з'являлися в німецькій мові десятиліття тому. Зустрічаємо і транслітерацію реалій – "der Sabotasch", "der Spekulant", "die Wolokita", "die Requisitia", – і смислові кальки – "Rote Armee" ("Червона армія"), "die Gesellschaft der gegenseitigen Hilfe" ("Товариство взаємодопомоги"), "die unparteiische (або "parteilose") Bauernkonferenz" ("безпартійна селянська конференція") тощо. Часто не перекладались на німецьку мову, а передавалися транслітерацією назви класів, хоча очевидно, що в німецькій мові існували відповідники даних лексичних одиниць. Тому на сторінках документів з'являються "Kulakii" (або германізований варіант "Kulaken"), "Srednjakii", "Bednjaki" (або українізований варіант "Nezamosznei") та їх синоніми – "Burshui", "Parasiten", та "Volksschadlinge" ("вороги народу"). Ці слова вигадали не радянські функціонери, проте завдяки їхній пропаганді такі слова набули нового змісту та стали спеціальними термінами, зарезервованими мовними одиницями. Одним з таких зарезервованих термінів стало і слово "Towarischtsch", як і його німецький аналог "Genosse". І в російській, і в німецькій мові воно перестало означати "друг", "супровідник", а було закріплене (зарезервоване) виключно для позначення "прибічника одного й того ж лівоспрямованого світогляду, ... соратника по партії" [25] і найчастіше вживалося у формі звернення.

А от лозунги перекладалися на німецьку мову майже дослівно. "Das Gesicht dem Dorfe zu!" ("Обличчям до села!") – закликали організатори німецької безпартійної селянської конференції [26]. Встановити ... "Diktatur der Proletariats ... über den Kulaken und Nepmann!" [27] – луною відгувались партійні функціонери. З прагматичної точки зору лозунгами були і назви політичних течій – "Leninismus", "Trotzkismus". Їх можна було перекласти на стандартну німецьку мову. Наприклад, "Trotzkistische Opposition" могла б стати "Trotzkij's Opposition", або "Opposition von Trotzkij's Anhanger". Але "троцькістська опозиція" – це не "опозиція Троцького" або його прибічників. "Троцькізм" – це ярлик, термін, який, будучи перекладеним, втрачав своє і інформативне, і емоційне навантаження. Майже ніколи не перекладалися також типові для радянського дискурсу скорочення, від "Vseobuch", "Trudnalog", "Narobras", "Revkom" та "Tscheka" до "WUZIK", "NEP", "KWP" та "RVK".

В основному, іншомовні запозичення і цитати в автентичних німецькомовних текстах зберігаються при їх перекладі (наприклад, англійською). Багато українських та російських слів зустрічаємо і в сучасних дослідженнях зарубіжних істориків. В основному, дослідники не перекладають позначення реалій, в тому числі й термінів, породжених радянським будівництвом. Незмінними залишаються і власні назви. Така лексика міцно увійшла в лексикон істориків-фахівців, бо, по-перше, в більшості випадків є емоційно нейтральною, а по-друге, майже не має відповідників в іноземних мовах. Проте емоційно забарвлену лексику українського (російського) походження також іноді знаходимо на сторінках сучасних історичних праць. В основному її використовують історики, які досліджують побут колоністів та їх стосунки з сусідами.

Отже, взаємодія (в тому числі і реалізована в мові) німецьких колоністів з їхнім полінаціональним оточенням почалася з моменту їх появи на південноукраїнських землях. Інтенсивність таких контактів, яка в першій половині XIX ст. була вельми низькою, посилюється прямопропорційно розвитку товарних відносин та модернізації на українських землях. Більшість іншомовної лексики в діалектах німецьких колоністів складали позначення реалій. В XIX ст. переважали реалії, пов'язані з побутом населення та його матеріальною культурою, що свідчить про інтенсивність економічної взаємодії колоністів зі своїми сусідами. В містах

переймання іншої культури відбувалося в кілька разів швидше, ніж у колоніях. Після 1917 р. мову німців захаращують слова, пов'язані з радянським будівництвом та управлінням. Культурний простір німецькомовних жителів у цей час зазнає найбільш агресивного вторгнення за весь час їх проживання на цих землях.

Реконструювати історію стосунків різних етносів та конфесій, віддалену від історика на півтора – два століття, не є легкою справою. Таке дослідження ускладнюється, насамперед тим, що історик відрізаний від об'єкта свого спостереження. Він не може опитати свідків та учасників подій, а свідчення post factum у вигляді мемуарів, спогадів та сімейних переказів, пройшовши через фільтр часу, дещо спотворюють загальну картину. По-друге, майже не існує документів, які були б створені спеціально для того, щоб комплексно висвітлити особливості міжкультурної взаємодії. Ми можемо оперувати лише обмеженим набором прямих свідчень з цього предмета, в вони, звісно, не дають системної картини таких стосунків. Водночас важко аналізувати почуття людини, відділеної від нас не лише часом, а й менталітетом, яка є носієм іншого цивілізаційного типу.

Проте такі свідчення частково зафіксовані у мові. Їх перевага в тому, що на відміну від прямих зізнань, вони не створені спеціально для реципієнта. Адже людина вживає мову, майже не задумуючись над вибором слів, конструюванням речень. Людина проговорюється, видає себе, сама цього не відчуваючи. Звичайно, необхідно володіти певними методиками, щоб навчитися здобувати таку інформацію. Саме завдяки цим методам історик досягає результатів, які неможливо отримати при застосуванні інших методів дослідження.

---

[1] Див. напр.: Новосад А. Внесок німецьких колоністів у розвиток сільського господарства України // Німецькі колонії в Галичині. – Львів: Манускрипт, 1996. – С. 193 – 195; Бобылева С.И. Немецкие колонисты и их влияние на социально-экономическое развитие Юга Украины первой половины XIX века // Вопросы германской истории. – Днепропетровск: ДДУ, 1995 – С. 19 – 37; Бочарова Н.В. Роль немецкой диаспоры в производстве и продаже сельскохозяйственных орудий и машин в Украине в XIX веке // Там само. – С. 73 – 83 та ін.

[2] Див. доповіді Д. Нойтаца "Селянське середовище та менталітет українців, росіян та німців до 1917 року: порівняльний аналіз" та Д. Мєшкова "Причорноморські німці, їхнє оточення і сусіди: безконфліктна адаптація" на міжнародній науковій конференції "Історія німців Причорномор'я та українсько-німецькі культурні зв'язки" (Одеса, 4 – 6 жовтня 2003).

[3] John R. Staples. Cross-Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe. Settling the Molochna Basin, 1783 – 1861. – Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2003. – 253 p.

[4] Бокк А.К. Об акустической структуре и фонологическом статусе дифтонгов в нижненемецком диалекте в СССР // Вопросы диалектологии и истории немецкого языка. – Омск, 1980. – С. 19 – 23; Валл Г.И., Ведель С.К., Едиг Г.Г. Из опыта работы по сбору словарного материала нижненемецких говоров. Часть III // Там само. – С. 24 – 52; Domaschnew A.I. Die deutschen Mundarten in Russland und in der ehemaligen Sowjetunion. Rückschau, Forschungsstand und aktuelle Tendenzen // Muttersprache. – 1993. – ą 1(103). – S. 1 – 11; Naiditsch L. Dialekte der Russlanddeutschen. Probleme der Mundartbeschreibung und klassifikation // Muttersprache. – 1996. – № 3. – S. 250 – 262.

[5] В історичній літературі термін "німецькі колоністи" вживається в трьох значеннях: 1) для позначення німецькомовних поселенців, які прибули до Російської імперії на запрошення Катерини II та до 1870 р. мали спеціальний колоністський статус; очевидно, в даному випадку вживання терміну "колоніст" для німецького населення після реформи 1870 р. є неточністю; 2) для позначення католицького та лютеранського німецькомовного населення Російської імперії при поділі всієї маси німців-переселенців на дві групи – менонітів та власне колоністів; 3) для позначення сільського німецькомовного населення на відміну від міських німців, яких ніколи не називали колоністами; в цьому випадку традиція називати переселенців колоністами зберігалася до початку XX ст. Третє значення було прийнятним і для російського справоздання кінця XIX – початку XX ст. Воно широко розповсюджене в дослідженнях сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків. Саме в цьому значенні термін "німецькі колоністи" використовується і в даній статті.

[6] Див.: Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – С. 12 – 14; Звіт про обстеження становища національних меншостей Півдня України співробітниками Наркомату Робітничо-Селянської інспекції в 1926 р. // Данильченко О.П. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. – К., 1993. – С. 47.

[7] До критики маніпуляції цим твердженням див.: Борисенко В. Міф про поліетнічність України // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 3 – 7.

[8] Найбільш принадними для істориків є три методи лінгвістичного аналізу джерел: семантичний, прагматичний та дискурсаналіз. У даній статті в основному використовується семантичний метод та елементи дискурсаналізу. Докладніше про можливості лінгвістичної обробки текстів див.: Лях К.С. Спроба діалогу радянської влади з німецькими колоністами: кілька оригінальних документів з архівних фондів ДАЗО // Південна Україна ХХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 2004. – Вип.2.

[9] Докладніше про поняття "реалії" та його переклад див.: Влахов С., Флорін С. Непереводимое в переводе. – Изд. 2-е. – М.: Высшая школа, 1986 – 416 с.

[10] Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р–576. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 7.

[11] ДАЗО. – Ф. Р–576. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 3.

[12] Пор.: "Wandzeitung – калька з рос. stengazeta" (Duden. Deutsches Universal Wörterbuch. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1996. – S. 1710).

[13] Тут і далі в квадратних дужках подається спрощена транскрипція слів (оскільки дана стаття розрахована передусім не на професійних філологів, а на істориків). В основному, ми маємо такий мовний матеріал завдяки роботі лінгвістів, які збирали й обробляли не письмові тексти, а фонозаписи.

[14] Plautdietsch, або Plattdeutsch – нижньонімецький діалект, яким розмовляло менонітське населення Російської імперії. Докладніше див.: Лях К. Проблема етнічної ідентифікації і самоідентифікації німецькомовного населення Півдня України кінця XVIII – першої чверті ХХ ст. // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – № 2 (14). – С. 103 – 104.

[15] Ставракі Э. Грунау (Описание с. Грунау, Мариупольский уезд), 1884 р. // Інститут рукопису НБУВ ім. В.І. Вернадського. – Ф. V, 708. – С. 7 зв. – 8.

[16] Бер М. І. Статистические сведения о Гросс-Вердере. 2. Любимые песни, которые часто поют местные немцы. – Гросс-Вердер, 1884 ; Там само. – Ф. V, 670 – 671. – С. 3 зв.– 4.

[17] Любарский Л. Селение Зельц Одесского уезда Херсонской губернии (описание), конец XIX ст. // Там само. – Ф. V, 711. – С. 27 – 27 зв.

[18] Neutatz D. Die "deutsche Frage" im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien: Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914). – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993. – S. 384 – 385.

[19] Наприклад, відповідаючи на запитання перепису 1897 р. всі діти барона Томаса Маса (Катерина, Софія, Марія, Єлизавета та Єрнст-Роберт) назвали своєю рідною мовою російську (Державний архів Одеської області. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 1449. – Арк. 7).

[20] Про деякі реалії з життя нечисленних "змішаних" колоній німців див.: Лях К.С. Релігія як форма соціальної саморегуляції німецьких колоністів Півдня України // Доповідь на міжнародній науковій конференції "Історія німців Причорномор'я та українсько-німецькі культурні зв'язки" (Одеса, 4 – 6 жовтня 2003).

[21] Ставракі Э. Вказ. праця. – С. 4 зв. Див. також: Яворницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. 1, 2. – К., 1995. – С. 194.

[22] Neutatz D. Die "deutsche Frage" ... – S. 398.

[23] Ставракі Э. Вказ. праця. – С. 4 зв.

[24] Докладніше про це див.: Лях К.С. Спроба діалогу радянської влади з німецькими колоністами: кілька оригінальних документів з архівних фондів ДАЗО // Південна Україна ХХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 2004. – Вип. 2.

[25] Duden. Deutsches Universal Wörterbuch. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1996.– S. 589.

[26] ДАЗО. – Ф. Р – 576. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 51 – 53.

[27] ДАЗО. – Ф. Р – 576. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 9.

Наталія Макаренко
Ольга Печеніжська
Київ

КУЛЬТУРНЕ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – початку XX століття

Досліджуються різні аспекти культурного та суспільного життя німецьких поселенців на Півдні України в кінці XIX та на початку XX ст.: в галузі освіти, суспільно-громадського життя, національної політики, видавничої справи, релігії, взаємовідносини з сусідами, участь у воєнних діях.

На думку авторів, німецькі колоністи, які осіли на українській землі, органічно вписалися в громадське та духовне життя місцевого населення, зберегли національні особливості розвитку.

Verschiedene Aspekte des Kultur- und Gesellschaftslebens der deutschen Umsiedler im Süden der Ukraine Ende 19.-Anfang 20- Jh. werden erforscht:

Im Bereich der Bildung, des gesellschaftlich bürgerlichen Lebens, der nationalen Politik, des Verlags, der Religion, der Beziehungen mit den Nachbarn, der Teilnahme an Feindseeligkeiten.

Nach der Meinung der Autoren passten sich die deutschen Kolonisten, die im ukrainischen Lande sesshaft geworden waren, dem bürgerlichen und seelischen Leben der Ortbevölkerung an und bewahrten nationale Besonderheiten der Entwicklung.

Для можливостей задоволення культурних запитів німецької спільноти особливе значення мало вирішення питання початкової, середньої та вищої освіти, її державно-правове регламентування. Уряд і місцеві адміністративні органи опікувалися життям компактно проживаючих етнічних груп, зокрема німців, їхніми стосунками з місцевим населенням, станом та розвитком національної культури і вихованням молодих колоністів.

Взагалі виховання і навчання молодого покоління в німецьких поселеннях на Півдні Україні було системним і поетапним. Передусім у кожній колонії (загалом близько тисячі) існували початкові (церковно-приходські) школи. Усі вони існували виключно за власні кошти.

Кошти для шкіл нагромаджувалися з відрахувань від сільських громад і внесків просвітницьких установ. Пожертвування надходили і від приватних осіб. Розширення мережі початкових шкіл викликало занепокоєння російського уряду, який змінює систему їх організації. Згідно з наказом від 8 листопада 1887 р. всі школи підпорядковувалися Міністерству народної освіти, безпосередньо інспекторам народних училищ [1]. Приблизно в ці роки у школах німецьких колоній було введено викладання російської мови.

Наступною сходинкою у системі навчанні колоністів були так звані центральні училища, запрограмовані на підготовку вчителів для початкових шкіл, волосних писарів для колоній. Такі училища складалися з 4-х класів, у яких навчалося від 70 до 250 учнів, і мали від чотирьох до семи вчителів.

Одне з найстаріших центральних училищ, Орловське, було утворене ще в 20-ті рр. XIX ст. з ініціативи Йогана Корніса (у 1843 – 1848 рр. керував шкільною осітою в Молочанських колоніях), який створив також товариство для утримання Орловського училища. У 1835 р. було відкрито також Гальбштадське центральне училище, яке утримувалося на кошти волосного правління. У 40-х рр. були відкриті училища в Бессарабській, Херсонській, Таврійській, Катеринославській та інших губерніях. Взагалі у південноукраїнських колоніях, за даними Лінденмана [2], існувало 21 центральне училище. Напрями навчання в них були різні. Так, на початку XX ст. в німецьких колоніях було багато зроблено для жіночої освіти.

© Наталія Макаренко, Ольга Печеніжська

У колоніях Нью-Йорк, Гальбштадт, Пришиб, Маріїнська, Ейгенфельд, Ландау, Карлсруе, Хортиця, Окреч існували чотирикласні жіночі училища (взагалі близько 15 навчальних закладів такого типу для дівчат). Чотирикласне чоловіче реальне училище діяло в колонії Нейфрейденталь, класична чоловіча гімназія – у поселенні Тарутіно (в ній навчалося 228 чол.), приватна гімназія в колонії Карлсруе (135 гімназистів), жіноча гімназія в колонії Пришиб. Спеціальні комерційні училища були в колоніях Гальбштадт (175 учнів) і Гнаденфельд (210 учнів). В цілому у 1914 р. в центральних училищах навчалося 2 219 осіб [3]. В цілому рівень освіченості (писемність російською мовою) німецької спільноти був порівняно високим, але нижчим, ніж у поляків тавєвреїв, і складав 37,4% [4].

Значну увагу німецькі колоністи надавали також підготовці вчительського персоналу. При підпорядкуванню німецьких, як і інших іншомовних шкіл, Міністерству народної освіти, вчителям-німцям була надана можливість вивчати російську мову. Але кількість німців, зайнятих у навчальній та виховній діяльності, була невелика. Розподіл представників різних народів,зайнятих в освітній сфері, наглядно демонструє таблиця [5]:

	росіяни	українці	євреї	поляки	німці
рід занять					
навчальна та виховна діяльність	29,9%*	27,4%	31,2%	3,2%	0,4%

Положення 1904 р. створювало певні умови для урізноманітнення навчальних закладів. Різні відомства, духівництво, товариства, приватні особи, земства отримали право на відкриття навчальних закладів. До керівництва шкільними справами були допущені представники міського самоврядування. Тому з 1905 р. в колоніях виникає значна кількість нових навчальних закладів, відкритих окремими особами і просвітницькими товариствами. Це були так звані земські училища підвищеного типу, що мали замінити центральні училища. Підвищені училища давали грунтовнішу загальну підготовку, “передбачалось вивчання там російської мови, історії, викладання географії Росії”, що давало можливість продовжити навчання у вищих російських закладах [6].

Російський уряд спеціальними законами не обмежував вступ до вищих навчальних закладів представників німецької етнічної групи (як то було, напр., з євреями), але кількість студентів-німців очевидно була невеликою. На жаль, точних даних про кількість німецького студенства в Україні ми не маємо, але є дані про те, що поряд з представниками інших національних меншин у вищих навчальних закладах України працювали викладачами німецькі вчені. Так, у Київському університеті до 1915 р.викладали математику німецькі педагоги М. Шіллер та В. Мєйер [7], в Одеському університеті історію стародавнього світу викладали Е.Штерн, М.Мандес [8].

Існуючі джерела дають змогу дослідити склад творчої інтелігенції. Так, якщо серед осіб, зайнятих розумовою працею в галузі науки, літератури і мистецтва українці складали 12,3%, то євреї – 25,7%, росіяни – 40,7%, поляки – 8,2%, німці – 4% [9]. Тобто серед українців одна людина творчої праці припадає на 423 чол., серед росіян – на 80, поляків – на 145, євреїв – 90, німців – 70 [10].

У німецьких колоніях в Україні було активно розвинуте суспільно-громадське життя, про що говорить розгалужена мережа кредитних установ, сирітських кас, різноманітних товариств споживачів і численних освітніх товариств. У трьох повітах лише Херсонської губернії в німецьких колоніях активно діяли 8 сирітських позичково-ощадних кас, 8 товариств взаємного кредиту, 10 – взаємного страхування від вогню, 7 товариств споживачів. Тобто, в колоніях створювалися установи, які пропонували соціальний захист тим членам громад, які потребували його.

Так, у багатьох колоніях були організовані сирітські каси, які відали майном сиріт, опікувалися їхнім навчанням та освітою, надавали необхідну допомогу. Заснована у 1884 р. в колонії Ейгенфельд сирітська каса, перед Першою світовою війною нараховувала 70 тис. крб., а взагалі перед цією війною в німецьких колоніях працювали 9 таких сирітських позичково-зберігальних кас – у колоніях Ново-Петрікове, Кронталь, Канель, Михайлівське, Гликсталь, Колосове, Цебрикове, Карманово, Ейгенфельд [11].

Наприкінці XIX ст. у Гальбштадті було засновано особливе Молочанське товарство

взаємного кредиту, оборот якого в 1914 р. досяг майже 36 млн. крб., а кількість членів становила 1 733 чол.[12] Ця сільська установа була першою такого роду в Російській імперії. Крім неї на початку XX ст. діяло ще 8 товариств Взаємного кредиту і 10 товариств Взаємного страхування від вогню. В багатьох колоніях існували похоронні товариства.

На початку XX ст. в Україні активно діяли також просвітницькі установи, зокрема Молочанське та Менонітське товариства заохочування освіти, Гальбштадське товариство жіночого училища, Орловське училищне товариство, Олександрівське училищне товариство, Товариство допомоги при Київському реальному училищі, Нейфрейдентальське товариство поселенців та Нейфрейдентальське освітнє товариство [13]. Останнє утримувало чотирикласне училище у власній колонії. Товариство влаштовувало збори, проводило бесіди, розважальні заходи, тощо. В училищі навчалось 75 учнів і працювало 7 викладачів.

В Україні, поряд з іншими, були утворені національні німецькі товариства. Політика уряду щодо громадських об'єднань, союзів національних меншин залежала від їхньої національної приналежності і, особливо, від цілей таких об'єднань. Будь-які національні товариства, які ставили за мету національне, політичне виховання заборонялись. Програмою німецьких товариств була громадська, просвітницька й благочинна діяльність. Так, у 1907 р. в Київській губернії почало діяти "Киевское немецкое общество" (колишнє Киевское певческое общество) [14], яке ратувало за "збереження і розвиток німецької культури, традицій, освіти і мови, виключаючи будь які політичні та релігійні питання". Із подібною метою були утворені "Южно-Русское немецкое общество" (Одеса,1906 р.) і "Юго-Западное немецкое общество" (Київ, 1908 р.) [15]. Останнє було спрямоване на підтримку німців, які проживали у Київській, Подільській, Волинській, Полтавській, Чернігівській губерніях. На відміну від більшості польських та єврейських товариств, членами німецьких (за статутами) товариств могли бути лише особи німецького походження без обмежень стану і статі .

Суспільні потреби колоністів задовольняли до 1915 р. декілька газет, присвячених інтересам німецьких колоністів. Першою з них почала виходити у 1846 р. "Газета для німецьких поселенців у Росії", що видавалася німецькою мовою до 1861 р. Німецькою мовою в Одесі почала виходити "Одеська газета". В Бердянську також німецькою мовою видавалися "Вісті", колоніях Гальбштадте – "Голос миру", Ейгенфельді – "Сільський господар", Олександрівську – "Громадська газета", у Пришибі – "Шкільна газета". Всі вони мали достатню кількість передплатників (усі видання виходили тиражами приблизно 4 тис. примірників), які забезпечувало їхнє існування, газети і знайомили своїх читачів з нагальними проблемами суспільного життя поселенців, висвітлювали успіхи колоній у всіх сферах, а особливо у сільськогосподарському житті. Любов до своєї нової батьківщини, релігійна толерантність, взаємодопомога були основним лейтмотивом газет.

Крім названих газет, видавалися календарі-довідники (щорічники) – в Одесі, Житомирі, Пришибі та інших містах [16]. З історією поселень, окремими етапами життя колоністів знайомили брошури та книги, які публікувалися німецькою мовою. Так, у 1899 р. в Одесі вийшла книга Д.Н. Еппа про хортицьких менонітів. Там же у 1914 р. була опублікована праця Й. Прітцкау про баптистів на Півдні України. У 1905 р. також в Одесі було видано брошуру Конрада Келлера про німецьких колоністів. У Сімферополі в 1903 р. вийшла праця А. Крокера і в 1908 р. в Гальбштадті – брошура про молочанських колоністів.

Літературну діяльність усіх етносів пильно контролював цензурний комітет. Згідно Статуту, він мав "зобов"язання розглядати твори літератури, науки і мистецтва, що призначалися до видання, також ті, що привозилися з-за кордону" [17]. Було утворено також Управління у справах друку, яке мало регіональні відділення, в т.ч. і в Україні. Циркуляри Управління були досить цілеспрямовані, про що свідчать їх назви : "О не пропуске в печать статей о враждебном направлении против всего христианского мира" (1882), "О правилах цензирования и просмотра книг на иностранном языке" (1884).

Протягом XIX та поч. – XX ст. обмеження в літературній діяльності стосувалися німців у значно меньшому обсязі, ніж євреїв та поляків. Проте в 1915 р. (у зв'язку із загальним гонінням на німців) за розпорядженням царського уряду всі газети, що виходили німецькою мовою, були закриті, заборонені були й інші німецькомовні публікації, і взагалі німецька культура стала "персоною нон-грата".

Треба сказати, що і громадська, і культурна діяльність колоністів в Україні спростовує думку, ніби вони, мешкаючи поряд з місцевим населенням, не мали з ним тісних контактів. Такі настрої активізувалися в періоди напруження відносин між Росією та Німеччиною. "Все це є цілковитою неправдою, – писав К.Е. Лінденман. – Там, де поселення німців та російських селян знаходяться в близькому сусідстві, між тими й іншими встановлюються дружні відносини. Російські й німецькі сім'ї інколи рідняться через шлюби їхніх дітей. Багато колоністів дали своїм синам освіту в російських гімназіях та університетах і послали їх потім на службу державі... Багато з них прославилися в діях останньої великої війни" [18] (Першої світової. – *Авт.*).

Перша світова була не першою війною, в якій колоністи взяли участь у захисті своєї нової батьківщини. Під час чергової російсько-турецької війни 1828 р., а особливо Кримської війни 1853 – 1855 рр. колоністи надали суттєву матеріальну допомогу російській армії. Від кожних з трьох німецьких господарств виділялося по одній підводі для перевезення солдат. Під час обстрілу Бердянська значна частина населення міста евакуювалася в німецьку колонію Нейгофунг, де було створено необхідні умови для проживання. Тут також було влаштовано лазарет, що утримувався на кошти поселенців. Колонії Мелітопольського повіту також посильно допомагали російським військам у їх боротьбі. Протягом усієї Кримської війни молочанські колоністи взяли на своє повне забезпечення 1500 поранених солдат, для чого у Пришибі було створено три лазарети. Особливу допомогу діючій армії у доставці провіанту, транспорту, медичну допомогу надали жителі колонії Кайзерталь, за що неодноразово удостоювалися урядових подяк. Коли 14 жовтня 1913 р. в Кайзерталі відзначалося 75-річчя заснуваня колонії, на місцевому цвинтарі було відкрито пам'ятник загиблим у Кримській війні солдатам. Меноніти Молочанської колонії взяли з Сімферополя на своє повне забезпечення 5 тис. поранених і хворих. За клопотанням князя Горчакова (головнокомандуючого Південною армією – прим. автора) багато колоністів було відзначено нагородами за участь у Кримській війні. Так, 29 з них отримали срібну медаль "За усердие", 11 – золоту. Чимало колоністів було нагороджено похвальними грамотами та цінними подарунками.

Значну допомогу державі надавали колоністи і в наступні роки. Коли у 1873 р. в Російській імперії було запроваджено загальну військову повинність, тисячі німецьких колоністів лютеранського та католицького віросповідання несли службу в армії. Під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. багато німецьких колоністів билися за свободу балканських народів і 18 з них повернулися додому з нагородами. Були створені спеціальний комітет та Євангелічний похідний лазарет для допомоги пораненим у період військових дій та допомоги сім'ям загиблих. На початок російсько-японської війни комітет прийняв на лікування 1 547 поранених солдат. Упродовж 1904 – 1905 рр. німецькі колоністи всіх віросповідань надсилали сотні тисяч карбованців та поїзди з продовольчими товарами й медикаментами. Значна кількість колоністів брала безпосередню участь у боях в Маньчжурії та Китаї, чимало з них постраждало.

Коли вибухнула Перша світова війна, у лютеранських і католицьких церквах, молитовних домах менонітів були відслужені молебні в ім'я перемоги російського війська. В своїх проповідях пастори заохочували парафіян служити новій батьківщині. Заклики були надруковані в усіх південноукраїнських німецьких газетах в Одесі, Гальбштадті, Бердянську, Ейгенфельді та Олександрівську.

Як і в роки інших війн, німецькі колоністи допомагали російській армії. Коли в лютому 1915 р. імператор Микола II відвідав Катеринослав, меноніти Катеринославської губернії передали йому 15 тис.крб., а меноніти Бердянського повіту – 20 тис. для потреб поранених і хворих воїнів. У квітні 1915 р. Гальбштадтське волосне правління внесло 15 тис. у "Повітовий комітет допомоги воїнам та їх родинам". Робили внески й окремі колоністи, багато пожертвувань надходило різними речами. Колоністи виділяли гужовий транспорт для перевезення військ, спорядження і продовольства. Так, колонії з-під Одеси виділили 11 196 парокінних підвід, 60 підвід надійшло з Пришибської волості [19].

Господарська замкнутість в німецьких колоніях, особливості ментальності колоністів вивели на особливий шабель релігію. Взагалі у сфері релігійного життя німецьких поселенців України чітко виділяються три основні форми віросповідання – євангелістсько-лютеранська, римо-католицька та менонітська. Влаштовуючись на новому місці, колоністи передусім турбувалися

про будівництво церков, встановлення органу, дзвонів, вівтарів, ікон і прагнули до того, щоб ці аксесуари відзначалися красою. Високі вимоги ставилися також до самого процесу богослужіння.

Ще однією характерною рисою духовного життя німців-колоністів усіх сповідань була релігійна терпимість. Крім того, що вони з розумінням сприймали існування в одній колонії двох різних релігійних общин, вони дуже віротерпимо ставилися і до православної церкви. Я.Штах, який 26 років обіймав посаду лютеранського пастора, наводить цікаві факти щодо цього. Так, йому доводилося під час освячення православної церкви стояти серед православного духівництва поруч з архієпископом, а також разом з православними священиками виконувати месу. Прикладом доброзичливого ставлення до святинь кожного народу стала допомога своїм російським сусідам у будуванні шкіл. До нас дійшли приклади будівництва колоністами-землеробцями російськомовних початкових шкіл. Так, у 80-х роках минулого століття великий землевласник Гейнріх Люц побудував на власний кошт у кримському селі православну церкву, брати Пеннер спорудили в селі Покровка Бердянського повіту жіночу школу рукоділля, великий землевласник Майер в Павлоградському повіті збудував початкову школу [20].

Отже, німецькі колоністи, які осіли на українській землі, органічно вписалися в громадське та духовне життя місцевого населення, зберігаючи разом з тим особливості свого розвитку, свої традиції, своє віросповідання. Більше того, німецькі колоністи принесли в Україну нову організацію життя у різних сферах: господарській, культурній.

Значного розвитку в німецьких колоніях досягли освіта, видавнича справа, суспільне життя. В галузі освіти в кінці XIX – на поч. XX ст. йшов складний процес накладання на національну свідомість, так би мовити, офіційної свідомості, тобто офіційної політики царського уряду в галузі освіти. Як вияв цих процесів, на початку XX ст. в Україні широкого розвитку набула початкова національна школа, яка офіційно підпорядковувалася Міністерству народної освіти і працювала за його програмами, але існувала за рахунок коштів етнічних громад і діяла відповідно до традицій цих етносів. Частина дітей національних меншин навчалася в російських закладах.

Слід зазначити, що спілкування німецьких поселенців з українською інтелігенцією, діячами української культури утруднювалося тим, що цей процес йшов через російську мову; російською або національною мовою виходила й преса національних меншин; культурно-освітні та інші товариства, утворювані національними меншинами, також були національно-російськими. Але здобутки діячів німецької культури, які жили в Україні, вписувалися в контекст української цивілізації.

---

[1] ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 349. – Арк. 16; Свод законов Российской империи. Кн.3. – Т. X – XIII. – С. 826.

[2] Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13 декабря 1915 г. (Об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1916. – С. 132 – 133.

[3] Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні . – К., 1996. – С.121.

[4] Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Краткие общие сведения по империи. – СПб., 1905. – С. 20 – 21.

[5] ЦДІАУ. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 414. – Арк. 19.

[6] Линденман К.Э. Вказ. праця. – С. 171 – 172.

[7] Історія Київського університету. – К., 1963. – С. 91.

[8] Історія Одеського університету за сто років. – К., 1968. – С. 329.

[9] Цит за: Жданова І.А. Художня інтелігенція Наддніпрянської України: Автореф. канд. дис… К., 1995. – С. 14.

[10] Касьянов Г.Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст. – К., 1993. – С. 40.

[11] Линдеман Вказ. праця. – С. 115; див.також Кулинич І.М, Кривець Н.В. Вказ. праця. – С. 148 – 152.

[12] ЦДІАУ. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 414. – Арк. 19.

[13] Там само. – Ф. 442. – Оп. 858. – Спр.2. – Ч. 2. – Арк. 49 – 50.

[14] Там само. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр 53. – Арк. 87.

[15] Там само. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 414. – Арк. 19; Ф. 442. – Оп. 858. – Спр. 2. – Ч. 2. – Арк. 49 – 50; Ф. 358. – Оп. 1. – Спр 53. – Арк. 87; Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 414. – Арк.1 9.

[16] Там само. – Ф. 442. – Оп. 858. – Спр. 2. – Ч. 2. – С. 49 – 50; Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 87.

[17] Там само. – Ф. 1680. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 63

[18] Линдеман К.Э. Вказ. праця. – С.113 – 114; Див. також: Кулинич І.М., Кривець Н.В. Вказ. прця. – С. 148 – 152.

[19] Кулинич І.М., Кривець Н.В. Вказ. праця. – С. 158 – 160.

[20] Линденман К.Э. Вказ. праця. – С. 115.

Ігор Мельничук
Вінниця

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена вивченню питання, пов'язаного з історією магдебурзького права на Поділлі. Автором підкреслюється важливість та актуальність дослідження даної проблеми з огляду на відсутність серйозних праць та розвідок в цій області.

Der Artikel befasst sich mit dem Studium der Geschichte des Magdeburger Rechts in Podilljy. Der Autor hebt die Möglichkeit und die Aktualität der Erforschung des erwähnten Problems hervor, weil es keine wichtigen Arbeiten in diesem Bereich gibt.

Історія Магдебурзького права на Поділлі і, зокрема на Вінниччині, ще залишається на сьогоднішній день малодослідженою проблемою, яка потребує подальшого наукового пошуку сучасних істориків.

Розкриття даної теми частково розпочали свого часу М.С. Грушевський, В.Б. Антонович та В.Д. Отамановський [1]. Михайло Грушевський в основному звертає увагу на організацію міських общин за часів Магдебурзького права, їх права та обов'язки. У праці Володимира Антоновича характеризуються особливості Магдебурзького права в Україні, умови та причини його запровадження та наслідки дії. Дослідження Валентина Отамановського найкраще розкриває сутність та дію Магдебурзького права на Вінниччині. Епізодично дана проблема була висвітлена в окремих розвідках пізніших часів [2]. Оскільки за радянських часів Магдебурзьке право вважалось чужим для нас явищем, привнесеним зовні (тим більше Польщею), то в українських істориків ця тема практично не викликала уваги, або ж нею займалися на містечковому рівні [3]. На жаль, на Поділлі і до сьогоднішнього часу не створено цілісної узагальнюючої праці по Магдебурзькому праву. Переймаються даною проблемою лише окремі історики та краєзнавці у своїх регіонах [4].

Магдебурзьке право, також його ще називають у довідниках німецьким правом – це скодифіковані в XIII ст. норми звичаєвого права і судових правил німецького міста Магдебурга [5]. За цим правом місто звільнялося від управління й суду феодала (власника), отримувало самоврядування і власне судочинство. Магдебурзьке право визначало порядок виборів і функції бургомістра, магістрату, судді й судових радників, регулювало діяльність купецьких гільдій і ремісничих цехів, торгівлю, опікунство, успадкування та інші міські справи. Міста-магдебурії забезпечували й захист від ворогів: городяни повинні були будувати укріплення, споруджувати замки й фортеці, виставляти вартових.

Протягом XIII – XVIII ст. Магдебурзьке право поширилося на всю Західну Європу, Чехію, Угорщину, а також Польщу та Литву, звідки потрапило й на територію України. Першими його дістали вже у XIV ст. міста Галичини, Поділля, Волині, пізніше – Київщини, Сіверщини, Слобожанщини та Півдня.

На думку В.Б. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М.С. Грушевського, запровадження Магдебурзького права в містах України спочатку мало здебільшого негативні наслідки. Пізніші дослідники Д. Багалій, А. Яковлів вважають, що його поява, навпаки, пожвавила міське життя: пільги та привілеї сприяли розвитку ремесел й торгівлі, привернули до міст, тільки-но заснованих або спустошених набігами татар, нових мешканців тощо.

Слід підкреслити, що у Західній Європі, Магдебурзьке право виникає як закономірний, внутрішньо обумовлений етап розвитку міста, тобто еволюційним способом. У більшості міст та містечок Поділля та нашої Вінниччини – незначних поселеннях на межі з Диким Полем, яким зміцніти в економічному й правовому розумінні перешкоджали незліченні набіги татар, – воно надавалось здебільшого штучно з певною метою та за певних умов. Різноманітні пільги, звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарків, введення окремого судочинства

© Ігор Мельничук

для міщан – все це мало викликати заселення й зростання міст. В деяких випадках саме колонізація була основною умовою пожалувань [6]. До інших умов надання Магдебурзького права деякі дослідники відносять: віддаленість від Дикого Поля, наявність добре облаштованих міських замків та фортифікаційних споруд, які б могли захистити городян, конфлікти між міщанами та землевласниками, намагання влади поповнити державну казну, приборкати свавілля непокірливої шляхти, яка часто-густо не корилась королівській владі в Україні, занепад общин та інші [7].

Майже п'ять століть керувалися Магдебурзьким правом міщани Поділля. Проте, як вказують джерела, самоврядування, тобто судова, військова та господарська автономія, було під силу лише тим містам, де міська громада досягла певного рівня самосвідомості та згуртованості. У боротьбі за автономію городянам доводилося часом витримувати нелегку політичну та економічну боротьбу з власниками міста або ж наставленими від влади старостами та війтами.

Прагнення до незалежності коштувало часом дуже не дешево. Адже міщанські громади, навіть при наявності Магдебурзького права, продовжували обкладатись королем або місцевою знаттю цілим рядом повинностей. В.Б. Антонович у своєму дослідженні нараховує їх біля десятка: зобов'язання громади виставляти на вимогу князя чи старости міста ополчення для оборони і військових походів, обов'язок захищати замок чи фортецю від ворога, утримувати в них постійну залогу, будувати й ремонтувати замки та укріплення, постачати до них зброю й продовольство, утримувати польову розвідку та сторожу від нападів татар, виставляти підводи під час військових походів для перевезення боєприпасів і вантажів, сплачувати грішми або натурою князю чи старості міста податку як воєначальнику краю тощо [9]. Для прикладу, міська громада Вінниці зобов'язувалася сплатити королівському старості Яну Одривольському чинш (грошовий податок) з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі – по 7 злотих і 15 грошів, цехові – по 3 злотих, а ті, що мешкають у найманих будинках – по 1 злотому. Ще 7 років належало платити "воловщину" – від кожних 10 волів 1 вола. Крім того, від кожного дому ще давали по півмірки вівса [10]. Усе це наводить на думку, що жителям міст України, яким надавалось Магдебурзьке право, доводилось фактично викупляти у держави, а також у місцевої знаті свої права та привілеї.

Вирахувати, скільки подільських, а тим паче на Вінниччині, міст та містечок володіли цим правом дуже важко: значна частина документів була втрачена під час численних війн та стихійних лих. Ще складніше визначитися з датуванням – коли саме надано містам Магдебурзьке право. Були міста, яким воно поновлювалося кілька разів. До речі, таке могло трапитися і з містом Вінницею. Відомий уже нам В.Д. Отамановський висловлює припущення, що у 1640 р., коли Владислав IV, король Польщі, жалував місту грамоту на магдебурію, то це було відновлення тих прав, які мали міщани до 1580 р., коли згорів вінницький замок, а з ним і всі документи. За іншою версією ці права відібрав свого часу вінницький староста В. Калиновський (1604 – 1613 роки правління) [11]. Разом із тим інший дослідник цієї проблеми В. Б. Антонович наводить зовсім іншу дату жалуваної грамоти для міста Вінниці – 1630 рік [12]. Щодо інших міст – є тільки згадка про побутування та вживання Магдебурзького права, але жодних дат. Зрештою, для деяких міст уже й згадка втрачена в історії, а деякі взагалі зійшли з історичної арени, або були шляхтою та царизмом перетворені на кріпосні села. Звичайно, ж, при цьому, будь-які документи на привілеї жителів такого населеного пункту, як правило, знищувалися. Найбільш яскраво такі процеси в Україні та нашій Вінниччині проходили в другій половині XVII ст. (доба "Руїни").

Ситуація склалася парадоксальна. По-перше, за деякими підрахунками, зробленими на основі документальних джерел та краєзнавчої літератури XIX – XX ст. , протягом XIV – XVIII ст. Магдебурзьким правом користувалися 52 міста й містечок нашого Поділля [13]. По-друге, на території сучасної Вінниччини, яка тоді входила до складу Подільського та Брацлавського воєводств, таких міст нараховувалося з XV до середини XVII ст. – 10 [14]. Наприклад, у XV ст. Магдебурзьке право на нашій території мав лише Хмільник (з 1448 р.) [15], а на Поділлі таких містечок в той же час було 5 [16].

У XVI ст. королівські грамоти на самоврядування отримали ще 19 міст Поділля, в тому числі на Вінниччині привілеями користувалися такі міста як Бар (з 1538 – 1540 рр.)[17], Ялтушків (з 1548р.), Уланів (з 1552 р.), Шаргород (з 1588 р.) [18]. Усі ці міста відносились до Подільського воєводства. У Брацлавському воєводстві в XVI ст. таких міст було три – Брацлав (з 1564 р.) [19], Літин (з 1578р.) [20] , Немирів (з 1581р.) [21].

У наступному столітті, протягом першої його половини, королівськими привілеями це право було дароване ще 15 містам Поділля, із них на Вінниччині – Копайгороду (з 1624 р.)[22] та Вінниці (з1640р.)[23].

Проте на кінець XVII ст., в силу відомих обставин доби "Руїни", Правобережжя знову відійшло до складу Польщі, а частина нашої території до Туреччини. В рамках Східного Поділля, зокрема сучасної Вінниччини, залишилось із 117 міст лише 6 із Магдебурзьким правом[24]. Отже, 4 міста, за припущенням автора, – це Ялтушків, Копайгород, Уланів і Немирів шляхта, яка повернулась, перетворила на свої вотчини. Перемогли приватновласницькі інтереси над державними.

Пізніше, у XVIII ст., Магдебурзьке право набули ще 12 міст Подільського та Брацлавського воєводств[25]. Серед них на Вінниччині: Гайсин, Гранів, Кіблич (з 1744 р.)[26] та Тульчин (з 1787р.)[27]. Таким чином, впродовж XV – XVIII ст. на території нашої області було 14 міст-магдебурій.

Підсумовуючи вище сказане, слід зазначити, що на сьогоднішній день ніхто (окрім В.Д. Отамановського) не займався серйозно проблемою Магдебурзького права. Немає жодної праці присвяченої історіографії даної теми. Відсутня узагальнююча, комплексна робота, якою б можна було розкрити всі аспекти королівських пожалувань на Поділлі та Вінниччині зокрема. Майже не доторканими залишаються польські та литовські документальні та архівні джерела. Дослідивши та проаналізувавши всі деталі та особливості Магдебурзького права в Україні, його плюси та мінуси, можна було б зробити певні рекомендації для органів місцевого самоврядування наших днів за принципом: "Все нове – це добре забуте старе".

---

[1] Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 5; Антонович В. Б. Предисловие. Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1432 – 1798 гг. // АЮЗР. – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1; Отамановський В.Д. Вінниця в XIV – XVII ст. – Вінниця, 1993.

[2] Белінський М. І. Вінницький замок: історичний нарис доби XV – XVIII ст. – Вінниця, 1926; Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. – К., 1972.

[3] Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця, 1964.

[4] Барський район. Інформаційний портрет. – Бар, 2001; Вовк С.Т., Косаківський В.А., Таранець С.В. Нариси з історії Чечельника. – Вінниця, 2000; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. – К., 2002; Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995.

[5] Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1427.

[6] Савчук Ю.К. Вказ. праця. – С. 18.

[7] Антонович В.Б. Вказ. праця. – С. 48 – 49.

[8] Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 114 – 115, 137 – 143.

[9] Антонович В.Б. Вказ. праця. – С. 15 – 16.

[10] Отамановський В. Д. Вказ праця. – С. 323.

[11] Там само. – С. 370 – 371.

[12] Антонович В.Б. Вказ. праця. – С. 48.

[13] Савчук Ю.К. Вказ. праця. – С. 18.

[14] Підрахунки зроблено автором на основі: Антонович В. Б. Вказана праця. – С. 47; Акты о заселении Юго-Западной России. – Вказана праця. – С. 86, 104; Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. – С. 701; Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. – Вінниця, 2001. – С. 20; Отамановський В. Д. Вказана праця. – С. 371; Подолия: Историческое описание. – СПб, 1891. – XXXI. – С. 100, 264; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета для описания Подольской епархии. – Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. – Камянец-Подольский, 1900. – XXIII. – С. 175, 1064.

[15] Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. – С. 661.

[16] Савчук Ю.К. Вказ. праця. – С. 18.

[17] Грушевський М.С. Барське староство: Історичні нариси (XV – XVIII ст.). – Львів, 1996. – С. 78.

[18] Купчишин М., Мичак А. Вказ. праця. – С. 39 – 40.

[19] Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. – С. 482.

[20] Там само. – С. 379.

[21] Шенк Г.О. Вказана праця. – С. 20.

[22] Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. – С. 136.

[23] Вінниця: Історичний нарис. – С. 49.

[24] Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654 рр.). – К., 1975. – С. 17.

[25] Савчук Ю.К. Вказ. праця. – С. 19.

[26] Там само.

[27] Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. – С. 629.

Надія Миронець
Київ

УКРАЇНА В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ ОСВАЛЬДА БУРҐГАРДТА (ЮРІЯ КЛЕНА)

У статті розглядається місце України в житті і творчості визначного українського поета, німця за походженням Освальда Бурґгардта (Юрія Клена).

Im Artikel wird der Platz der Ukraine im Leben und im Schaffen des berühmten ukrainischen Dichters – nach Herkunft Deutscher – Oswald Burghardt (Jurij Klen) beschrieben.

Український поет Освальд Бурґгардт, німець за походженням, зайняв помітне місце в українській літературі, виступаючи з 1930-х років під псевдонімом Юрій Клен. Україна органічно увійшла в його життя, проблеми цієї рідної йому землі пронизують його творчість. Він належав до "п'ятірного ґрона" (вираз М. Драй-Хмари) київських "неокласиків", куди входили також М. Рильський, М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, а своєю поемою "Попіл імперій" збагатив епічний жанр української літератури. Окреслюючи таке літературне явище, як "національний епос", відомий літературознавець Ігор Качуровський писав, що воно "представлене творчістю лише трьох поетів: Шевченко, Франко, Юрій Клен" [1]. А упорядники антології української поезії "Координати" Б. Бойчук та Б. Рубчак розглядають місце Юрія Клена в українській літературі як "виняткове в тому сенсі, що його поезія – це духовний міст між творчими процесами двадцятих і тридцятих років на Україні та процесами розвитку української поезії на наших західних землях" [2].

Народився майбутній поет 4 жовтня 1891 р. в с. Сербинівці на Поділлі в сім'ї німецького купця Фрідріха Бурґгардта та прибалтійської німкені Каттіни Сідонії Тіль [3]. Родинне виховання ґрунтувалося на засадах шанування рідної мови та звичаїв і водночас – у дусі любові до України, що стала для Бурґгардтів другою Батьківщиною. Уже з дитячих років Освальд чув навколо себе різні мови: в родині розмовляли німецькою, довколишня шляхта – польською, селяни – українською, офіційна мова школи та державних установ була російською, а від шкільних товаришів-євреїв у Немирові, де він розпочав освіту, навчився їхньої мови. Можливо, це й послужило поштовхом до вивчення іноземних мов, інтерес до яких він проявив уже в початкових класах гімназії.

1911 року Освальд разом з батьками переїхав до Києва, де з золотою медаллю закінчив Першу київську (Олександрівську) гімназію і вступив до університету святого Володимира, де вивчав англійську, німецьку, слов'янську філологію. Вірші почав писати російською мовою. Перший відомий дослідникам його вірш – "Моя тоска, как крыльев черный трепет..." (Київ, 1913) [4].

Навчання в університеті було перерване, оскільки в Першу світову війну він разом з іншими німцями був вивезений до Архангельської губернії (Мар'їна Гора). Дослідники вважають, що саме в роки "архангельського заслання" поет усвідомив різницю російської та української етнопсихології і вперше відчув свою приналежність до України [5], хоча ще якийсь час і після повернення до Києва вже після революції писав вірші російською мовою. Роки громадянської війни не сприяли систематичному навчанню, і університетський курс він закінчив лише 1920 р. Потім була аспірантура при УАН, викладацька робота в різних навчальних закладах (з 1928 – в Київському університеті), перекладацька робота, активна участь у літературному житті України, дружба з "неокласиками", особливо із М. Зеровим, з яким вони разом жили і вчителювали у Баришівці поблизу Києва. Влітку 1921 р. там його разом з іншими вчителями було заарештовано (М. Зеров був у від'їзді), кинуто до в'язниці спочатку в Яготині, потім – у

© Надія Миронець

Пирятині й Гребінці, і – нарешті – до катівні ЧК у Полтаві. Там він уперше відчув подих насильницької смерті і врятувався завдяки заступництву В. Короленка. Пережите в ті страшні дні він пізніше відобразить у поемі "Прокляті роки", згадавши "Високий мур чекістської в'язниці" у Полтаві, її підвал, де він читав на стінах надписи і прізвища людей, приречених на смерть, чув, як "здригалися в'язничні стіни" від співу "Не пора" і "Заповіту", і де вперше на власні очі побачив "смертницький звичай" чекістів, які змушували свої жертви роздягатися перед стратою, стріляли їх у потилиці, а потім складали, "всіх шикуючи до куп, З мистецьким хистом труп на мокрий труп" [6].

У 1924 – 1929 рр. О. Бурґгардт кілька своїх віршів опублікував у журналах, а 1926 р. Державне видавництво України видало в його перекладах антологію німецької пролетарської поезії "Залізні сонети", на яку Д. Загул написав схвальну рецензію. О. Бурґгардт у 1920-х роках був відомий саме як поет-перекладач, який здійснив прекрасні переклади українською мовою багатьох зарубіжних поетів, зокрема П.Б. Шеллі, Р.М. Рільке, Е. Верхарна та ін. Саме цю його діяльність М. Зеров увічнив у такій епіграмі:

Загул пошив мене в поети,
Втопив у липовім меду...
Із бляхи я роблю сонети,
Що хочеш, те й перекладу [7].

Наприкінці 1920-х років О. Бурґгардт починає писати власні поезії українською мовою, 1928 роком датований його вірш "Сковорода", у якому він звертається до близького йому образу великого українського філософа й мандрівника, 1929 р. появляється поетичний цикл "Осінні рядки", що виник із настроїв, які переживав поет, перебуваючи в будинку відпочинку для науковців у Преображенні, скиті Києво-Печерської лаври.

З середини 1920-х років "неокласики" опинилися в епіцентрі літературної критики, яка почала переростати в політичні звинувачення, і стало зрозумілим, що наближаються масові репресії, особливо після сумнозвісного процесу в справі СВУ, коли М. Зеров притягувався як свідок, та арешту М. Рильського. Пізніше Ю. Клен згадував: "Коли в 1931 році на деякий час заарештовано Рильського, я відчув, що коло звужується, що готується новий похід проти інтелігенції, і грозова хмара не помине на цей раз неокласиків" [8]. І він вирішив виїхати на землю предків, що йому й удалося.

Живучи в Німеччині, він починає друкувати свої поезії у "Віснику" Д. Донцова під псевдонімом Юрій Клен, який досить довго не був розшифрованим, бо О. Бурґгардт боявся зашкодити сестрі, яка ще залишалася в Києві і також мала намір виїхати за кордон, про що він не раз писав у листах до редактора. Зокрема, у листі від 16 грудня 1936 р. він застерігав: "Хоч я й маю на меті дешифрування Клена, але тепер уже з тижня на тиждень чекаю приїзду сестри, яка покидає Київ, а тому не хотів би їй передчасним якимсь виступом зашкодити" [9].

Дебютував Юрій Клен у "Віснику" двома сонетами під спільною назвою "Кортес", викликавши велике зацікавлення читачів. Він стає постійним автором "Вісника", друкує там не лише свої поезії, а й літературно-критичні та публіцистичні статті, зближується з такими поетами-вісниківцями, як Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга, Леонід Мосендз, дає їм високу оцінку і вводить стосовно цієї четвірки вираз "вістникова квадрига" у статті "Ще раз про сіре, жовте і про Вістникову квадригу" [10]. Його тогочасні поезії, що ввійшли у збірку "Каравели" (1943), населені образами конкістадорів і вікінгів, які, за твердженням І. Качуровського, були лише сходинками до основної теми Юрія Клена. І тема ця – Україна [11]. Перехід від однієї теми до другої спостерігається в датованій 1936 р. поемі "Жанна д'Арк", яка починається прославленням подвигів французької героїні, а закінчується згадкою про свої рідні "сарматські широкі простори", роздумами над тим,

Чи ж прискаче в зелені луги
Рятівниця, незаймана діва?
Бо забракло мужської снаги
У країні господнього гніву.

Марно кидаю поклик полям:
Де ти, Жанно, о Жанно, о Жанно!
І сміється у відповідь нам
Тільки північ лунка і туманна (46 – 47).

Юрій Клен з постійною тривогою стежив за подіями в Україні, яку охопив організований більшовицькою владою голодомор, наростаючі репресії, що поширилися на українську інтелігенцію і на його друзів-"неокласиків". 29 січня 1934 р. він писав Д. Донцову: "Читав між іншим у газеті про кампанію проти київської професури, особливо проти найближчих мені колег. Розуміється, це тенденція знищити останніх культурних людей з українців, або змусити їх завчасно емігрувати до Москви..." [12]. А 22 липня 1936 р. повідомляв сумні звістки про своїх друзів: "...Філіповича заслано. Я дуже здивований, бо про нього саме (найобережнішого з усіх) я такої звістки не мав, та й не припускав цеї можливости. Зате вже достовірно знаю, що на засланні Драй-Хмара, а Зерова тримають заарештованого, але от-от мають кудись вислати. Повідомляють мене, що й мені судилася б та доля, якби завчасу не виїхав. Головне те, що йдеться про людей цілком аполітичних, але на них базувалася українська культура. Підмогильний теж на засланню. Мабуть і Антоненко-Давидович (не знаю). Ну, а Рильський... почав писати совітські поези (шкода хлопця: мабуть, це йому дорого коштує)" [13].

У цьому самому листі він писав, що "закінчив поему, рядків так понад 400. Називається "Роки прокляті" та охоплює мої київські спогади з пореволюційного часу" [14]. А в листі від 16 грудня 1936 р. обіцяв редакторові незабаром вислати поему "Прокляті роки", але просив з друком "ще трохи зволікти (можливо, що до березня)" [15]. Поема й була надрукована в березневому числі "Вісника" за 1937 р. (Кн. 3. – С. 162 – 182). "Прокляті роки" Юрія Клена – це поетичний літопис тих жахів, які переживала Україна в 1920 – 1930-х рр., і автор трактував її саме так. У листі до Д. Донцова 24 січня 1937 р. він писав: "Поема не ставить ніяких прогноз, а тільки малює жахи, які були і які тривають далі. Не містить вона також закликів до боротьби, бо хоче, щоб читач, маючи перед очима картини страшної руїни та знущання з усього святого, сам зробив висновок і почерпнув би з цього енергію до чину. Тут швидше характер літописний, і якесь інше трактування протиречило б загальному настановленню твору" [16].

У цій поемі Ю. Клен одним із перших повідав світові про голодомор, який переживала Україна в "отой проклятий 33-й рік", змалював жахливі картини канібалізму з вини більшовицької влади, бо "Зерно у купах пріло під дощем", вивозилося "Кудись у море, в безвість, за границю", а люди в Україні "Вмирали, як у зливу комарі".

"Тоді по селах їлось людське м'ясо,
І хліб пекли з розтертої кори" (116).

Трагедія української інтелігенції, яку репресивна машина трощила духовно і фізично, – провідна ідея поеми, вона й зародилася, за визнанням автора, з реквієму "жертвам большевицької тиранії, як колишнім, так і сучасним" [17].

Руйнівним тенденціям, які утверджувалися в суспільстві тоталітарною системою, Ю. Клен протиставляє "затишок щасливої Лукрози" (Лукрозою М. Зеров назвав Баришівку, від латинського lukrum – бариш), куди до М. Зерова та О. Бурґгардта часто приїздили в гості відомі поети, короткий період відносної свободи обміну думками в колі друзів, поетичної творчості "неокласиків", які орієнтувалися на продовження традицій світової класичної літератури. Він згадує ті часи, коли "поет не звався ще "холуєм" І за пайок не продавав свій хист".

"Тоді в кларнети ще трубив Тичина,
І кликав Рильський в сині далечини" (110).

Та ці щасливі дні минули дуже швидко, діячі української культури опинилися під колесом репресивної системи. На час написання поеми Ю. Клен знав уже про розстріл у грудні 1934 р. поетів, заарештованих після вбивства Кірова. І він кидає в обличчя катам:

“З убивць водою цілого ставка
Не змити кров безвинного Косинки,
Не воскресити мертвого Влизька” (119).

А трагедію друзів-“неокласиків” він сприйняв як свою особисту і присвятив їм чимало хвилюючих рядків – як у “Проклятих роках” так і пізніше в “Попелі імперій”. Як уже говорилося, першого серед “неокласиків” у 1931 р. заарештували Рильського, який змушений був визнати себе винним у неіснуючих гріхах і зберегти життя писанням віршів про Сталіна. Ю.Клен у “Спогадах про неокласиків” розповів, як одного разу Рильський читав йому на вулиці вірша, що був відповіддю на статтю Якубовського, “яка констатувала, що поет “не йде в такт з добою”. Вірш той мав кінцеві рядки, що звучали гордою самовпевненістю людини, яка визнає свою вищість:

“Коли доба нас дожене,
то й ми підемо в такт з добою” [18].
У поемі “Прокляті роки” Ю.Клен з болем запитує:
“Чия ж рука здушила спів у горлі,
Що він забув і лет і клекіт орлій?
Це ж доля всіх: віддати Божий дар,
Що ранками кропили чисті роси,
Вовчиці на поталу, й срібний чар
Розвіяти…” (119).

Ю. Клен здогадувався про подальшу долю арештованих 1935 р. друзів – М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, і, щоб не зашкодити їм (“Щоб не згрішити вам страшної долі”), він не згадує в поемі їхніх імен, звертаючись до братів своїх “в далекому вигнанню”, мандруючи подумки в Сибір, де зібрана “нації краса і гордий квіт” (120).

Емоційно наснаженою молитвою за всіх, хто став жертвами тоталітарної системи в СРСР, “кого нещадно чавлять жорна”, завершує Ю. Клен поему “Прокляті роки”. Він закликає помолитися “за всіх в снігу зажива погребенних”, за всіх, “кого безжально кинули в тюрму”, за тих, “що у розлуці помруть, відірвані від рідних хат”, “за тих, що у розпуці вночі гризуть залізні штиби ґрат”. Мабуть, думав він насамперед про М. Рильського і П. Тичину, коли закликав помолитися за тих, “кому на герць

Піти не вистачить снаги і сили,
За всіх отих, кого гірка, як смерть,
Недоля під ярмо важке схилила,
Хто чашу горя п’є, налиту вщерть,
Вславляючи життя своє немиле;
За тих співців, які за хліб і чай
Виспівують нам пекло, наче рай.
Бо, може, жереб їх з усіх найгірший…” (129).

З України надходили нові сумні вістки. У кінці 1937 р. до Берліна прибув транспорт німців з України, серед них була й сестра О. Бурґгардта. Про свої враження від розмов із прибульцями він писав Д. Донцову 28 грудня 1937 р.: “Половина їх сиділа в тюрмах. Людський матеріял надзвичайно інтересний. Оповідають таке, що аж дух забиває. Приїхала з цим ешельоном і моя сестра, просидівши в Київській ГПУ 3,5 місяці. Отож сиділа вона і в деревяній клітці 90 х 90 см; і по 5 годин в герметичній шафі без повітря, перетерпіла і допити, що тривали по кілька діб, так що й часами тиждень не доводилося спати. Одне слово, все, що чуємо, таке “казкове”, що куди середньовічним методам братися до большевицьких!” [19]

Усі думки Ю. Клена в цей час звернуті до України. У своїх поезіях він намагався осмислити її історичну долю від часів Сварога та Перуна (поема “Україна”, 1938), великого князя Данила Галицького (“Символ”, 1938), полемізував з віршем Олександра Блока “Скіфи” (“Ми”, 1937),

протиставляючи його російсько-московській концепції свою, цілком відмінну [20], висловлюючи впевненість у тому, що українська нація у майбутньому виконає свою історичну місію нації європейської:

Та ми татарську чорну кров
Варязьким холодом остудим.
У такт рокам гуде наш крок.
Ми йдем... ми ростемо... ми будем (104).

Але найбільше хвилювали Ю. Клена проблеми недавнього минулого і сучасного "четвертованої Вкраїни". У поемі "Україна" він згадує й ті часи, "Що ураганом прогули по Січі", і "чорні дні Полтави", після яких "стиснутий Петром в обіймах владних, Хрустів кістяк твій в пестощах нещадних" (95). А потім ненависна поневоленим народам імперія втягнула й Україну в "пекельний танок", коли

Під шум нарад і конференцій
Усі зійшлись твої лани,
Твій скарб і скот, і степ ділити (97).

У колективах гноїли "Весну Твоїх надій", настав голод, людоїдство, жахливе беззаконня, масові розстріли безневинних людей. Та хоч тривала трагічна дійсність, все ж поема пронизана прославленням життя, вірою в краще майбутнє (102).

Такі ж мотиви і в вірші "Софія" (1935), написаному в той час, коли в Україні було вже знищено багато святинь і проектувалося знесення Софійського собору (повідомлення про це з газет Ю. Клен узяв одним з епіграфів до вірша). Поет стверджує, що хоч дзвін Софії заглушать літаки, її знесуть і на місці храму "Поставлять пам'ятник добі нечистій", все одно

Настане день... світ спалахне, й полуда
Тобі спаде з засліплених очей.

В очах Ю. Клена Софія була символом краси і незнищенності українського духу, і він закінчує вірш такими рядками:

Свята Софія, ясна й нерушима,
Росте легендою в блакить (78).

1939 року О. Бурґгардт був мобілізований до німецького війська. Як військовий перекладач служив при штабі тилової частини 17-ї армії, разом з ним пройшов через любе з дитинства Поділля, дійшов аж до Полтави, на власні очі побачив, як до руїн, завданих Україні більшовизмом, додалися ті, що принесла сюди, за його іронічним виразом, "найдобірніша із рас", як знущалися її представники над мирним населенням. За співчуття до українців мав догани від свого начальства. У січні 1942 р. він захворів, був звільнений від військової служби і відкликаний додому. З січня 1943 р. викладав у Німецькому університеті та в Українському вільному університеті в Празі. Приїхавши влітку 1943 р. в Райхенау (Чехія), Ю. Клен почав роботу над епопеєю "Попіл імперій", яку продовжував до самої смерті, що настала 30 жовтня 1947 р.

Більша частина поеми була ним написана в Австрії, де він мешкав у пансіоні поблизу тірольського села Лойташ. Ю. Клен кілька раз переходив німецько-австрійський кордон, щоб у Німеччині поспілкуватися з українцями, які перебували в репатріаційних таборах. Чимало з них були очевидцями або й жертвами більшовицької тоталітарної системи. Від них Ю. Клен поповнив свої знання про страхітливі репресії в СРСР, про методи катування у в'язницях та таборах НКВС. Звичайно ж, велися про це розмови і з дружиною репресованого побратима М. Драй-Хмари, яка разом із донькою знайшла прихисток у родині Бурґгардтів у Празі, і ознайомила Ю. Клена з листами, писаними Драй-Хмарою з вигнання, уривки з яких Ю. Клен вперше опублікував у "Спогадах про неокласиків". Як сам він згадував, дещо про перебування М. Зерова та П. Филиповича на Соловках йому стало відомо з друкованих спогадів С. Підгайного.

Все побачене, почуте, прочитане було Ю.Кленом філософськи осмислене, переплавлене художньою уявою (Данте супроводжує ліричного героя в пеклі тюрем і таборів ГУЛАГу, Еней – по нацистській Німеччині та окупованих нею територіях, Фауст – на озері Фунтензее, де відбувається Вальпургієва ніч) і вилите в поетичних рядках епопеї "Попіл імперій", що стали вироком тоталітарній системі і провісником загибелі будь-якої імперії, яка на цій системі ґрунтується.

На жаль, роботу над "Попелом імперій" поет не завершив. Але й те, що він устиг зробити, являє собою велику цінність для розуміння його світогляду, настроїв, переживань. Під час написання поеми його не покидала туга за Україною. Свої ностальгійні почуття він висловив у прекрасних ліричних рядках поеми:

Батьківський край у згарищах чорніє,
і кучерявиться по селах дим,
та льодовцями срібними лисніє
тобі Тіроль, нагадуючи Крим (319).

Він згадував картини української природи, скрізь йому світило небо України ("І де б ти не блукав, у кожнім краї той самий напинається намет"), його "дім" – Україна, а серед незнайомих скель і тірольських полонин він почувається як "чужа, заблукана людина" (320).

Багато сторінок у поемі "Попіл імперій" присвячено Україні. Поет малює картини української природи, часто згадує знайомі йому з юності місця (Дніпро, Аскольдова могила, Київ, Кадетський гай і дарницькі ліси) (133), з вуст ліричного героя злітає захоплений вигук: "О Україно, Лебедю мій ясний! (138). У "Попелі імперій" поет продовжує й поглиблює теми, підняті в "Проклятих роках": в художніх образах відтворює трагічне минуле й сучасне України. Він вітає процес українського державотворення: коли в муках гинула "стара імперія", тут "Державний корабель нап'яв вітрила".

На Україні мов Великдень ясний.
Там сонце вже ніколи не загасне.
Летять пісні з дніпровських берегів
В Херсон, Одесу, Львів.
Свята Софія землі вже збирає
і України дві в одну єднає.
По всіх містах, немов весняний шал,
Гуде Універсал (156).

Та незабаром прийшла лиха пора, "під Крутами лягла вже буйна молодь", "Захоплено Поділ і Арсенал" (157). Поет малює картину протистояння захисників Києва, насамперед січових стрільців, і згуртованої "в людські стада" нестримної орди:

Але спливає Україна кров'ю,
бо підступають орди Муравйова
і ясний Київ кидають стрільці,
мов стомлені женці (159).

Поет гортає криваві сторінки громадянської війни, у яку була втягнута Україна, відтворює вражаючу картину "трагедії Базару", розправи червоноармійців над рештками розбитого війська Юрка Тютюнника. Коли козаків змусили копати собі могилу, комісар запитав приречених на смерть: "Хто хоче в Армію Червону?", і як ті відмовилися,

Гримнуло "Слава!" й "Ще не вмерла",
і скоростріли козакам
завісу хилитку роздерли
помежи смертю і життям (170).

Поет пригадує і зруйнований, голодний та холодний Київ 1920 р., де треба було міняти на Євбазі "рушники й обруси" на харчі, платити "мільйоном за ростбіф" (172).

І знову Ю. Клен пише про колективізацію й голодомор в Україні, про канібалізм, розквітом якого був позначений "рік шістнадцятий соціалізму" (181). Уся друга частина поеми присвячена зображенню тих методів, якими радянська репресивна система розправлялася з безневинними людьми, з ученими, письменниками, артистами, єдиним злочином яких був "від бога даний хист". Тут зустрічаємо й конкретні імена діячів української культури: "Я знав: був Курбас лицарем без вад" (211), й досить детальний опис тих місць заслання, де перебував Драй-Хмара, і хоча прізвище його не згадано, зустрічаємо майже дослівні цитати з його листів ("Коли мені служить не хочуть ноги, / мене підвішують на мотузках, / і працювати мушу до знемоги"), і зовсім прозорий натяк на його відомий сонет "Лебеді":

Я був один із лебедів, які
належали до грона п'ятірного
нездоланих співців... (227).

Перед змальованими Кленом картинами катувань у таборах і застінках ЧК та НКВС тьмяніють усі жахи Дантового пекла.

У третій частині поеми ліричний герой Клена мандрує в супроводі Енея Україною, сплюндрованою нацистськими окупантами, і спостерігає жахливі картини розправи есесівців над мирними жителями (263). Він бачив, як зганяли у клуні жінок з дітьми і живими спалювали їх, караючи за те, що хтось із сім'ї "пішли у вольні партизани" або в селі був убитий німець, як "Робітників із України везли в вантажних поїздах" на каторжні роботи до Німеччини (263, 266). Із ненависті до нових окупантів, вважав поет, виростала УПА (265).

Не обійшов Ю. Клен своєю увагою в поемі й табори для переміщених осіб у Німеччині, де він сам бував і чув, як вправні агітатори кликали українців – колишніх радянських громадян – повернутися на батьківщину, обіцяючи там райське життя.

У відповідь на слова агітатора: "Батько Сталін вас вітає! / Вас, як мати немовля, / кличе "родина святая", / кличе "русская земля!", промовляє Еней, і Ю. Клен вкладає у його вуста слова, які розвивають ідею, закладену ще в поемі "Ми": окремішність України від Росії, обумовлена всім ходом історії:

Вам зрадницькі і темні змови
і самозванці-штукарі,
Отреп'єви і Пугачови,
Що повиходили в царі.
А нам Данилова корона,
Протоптаний варягом слід,
і Ярославові закони,
і Мономахів заповіт (317).

І, як висновок, твердження, що українці – "паломники на захід", і святині, які їх ваблять – не Кремль (318).

Отже, німець по крові Освальд Бурґгардт (Юрій Клен) був великим українським патріотом, щиро уболівав за землю, на якій народився і виріс, за долю людей, які ту землю населяли. Він органічно увійшов в українську літературу, збагатив її своїм талантом. На жаль, протягом багатьох років його ім'я в Україні було забутим. Лише в 1991 р. вийшло друком його "Вибране", зараз творчість Ю. Клена вивчається в школі, появилися окремі розвідки про його життя і творчість. Однак Україна ще у великому боргу перед своїм поетом. Велика частина творчої спадщини Ю. Клена, його архів ще не опубліковані, немає присвяченої йому ґрунтовної монографії. Було б добре, якби українсько-німецьке співробітництво розвивалося і в цій площині.

[1] Качуровський І. Життя і творчість Юрія Клена // Качуровський Ігор. Променисті сильвети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. – Мюнхен, 2002. – С. 252 – 293.
[2] Юрій Клен // Координати: Антологія сучасної української поезії на Заході. Том 1. Упорядкували Богдан Бойчук і Богдан Т. Рубчак. – Мюнхен, 1969. – С. 4.
[3] Ковалів Юрій. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій (Освальд Бургардт). Вибране. – К., 1991. – С. 4.
[4] Там само. – С. 15.
[5] Качуровський І. Вказ. праця. – С. 270.
[6] Клен Юрій (Освальд Бургардт). Вибране. – С. 111 – 112. Далі в тексті в дужках указуються сторінки цього видання.
[7] Цит. за: Є[вген] М[аланюк]. Пам'яті Освальда Бурґгардта // Слово і час. – 1994. – № 9 – 10. – С. 47.
[8] Клен Юрій. Спогади про неоклясиків. – Мюнхен, 1947. – С. 29.
[9] Листи Ю. Клена до Д. Донцова / Вступна стаття, підготовка листів до публікації та примітки Галини Сварник // Українські проблеми. – 1999. – №1 – 2. – С. 198.
[10] Вістник. – 1935. – Кн. 6. – С. 419 – 426.
[11] Качуровський І. Вказ. праця. – С. 271.
[12] Листи Ю. Клена до Д. Донцова. – С. 188.
[13] Там само. – С. 197 – 198.
[14] Там само. – С. 198.
[15] Там само. – С. 199.
[16] Там само. – С. 200.
[17] Там само.
[18] Клен Юрій. Спогади про неоклясиків. – С. 29 – 30.
[19] Листи Ю. Клена до Д. Донцова. – С. 207 – 208.
[20] Там само. – С. 204.

Валентина Надольська
Луцьк

НІМЦІ НА ВОЛИНІ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДІАСПОРИ І СУЧАСНЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

У статті характеризуються етапи формування і розвитку німецьких громад на Волині, визначаються динаміка їхньої чисельності в XIX – на поч. XXI ст., вплив німців на соціально-економічні процеси в регіоні. Аналізується діяльність товариства німців Волині "Відродження" в сучасних умовах.

In diesem Artikel werden Bildungs- und Entwicklungsstufen der deutschen Gemeinden in Wolynien charakterisiert sowie die Dynamik ihrer Zahl vom 19. Jh. bis zum Anfang des 21. Jh. und den Einfluss der Deutschen auf soziale und wirtschaftliche Prozesse in der Region bestimmt. Die Tätigkeit der Gesellschaft der Wolyniendeutschen "Wiedergeburt" wird unter modernen Bedingungen analysiert.

Волинь належить до регіонів України, де впродовж кількох століть поряд із українським населенням проживали численні компактні етнічні громади поляків, євреїв, чехів, росіян, вірменів. Історично в краї склалися й тривалі українсько-німецькі міжетнічні контакти. Їх початок був закладений ще в добу Київської Русі. Проте найбільш масова імміграція, яка призвела до появи на теренах Волині німецьких колоній, припала на XIX ст.

До кінця 80-х рр. XVIII ст. німці мешкали на Волині лише в містах і були не численними. З 1787 р., часу заснування менонітами, вихідцями з Голландії, колонії Скерневські Голєндри [1], бере свій початок перший етап німецької колонізації краю. Переїзд голландських, а згодом і прусських менонітів до Росії зумовлювався релігійними переслідуваннями, яких вони зазнавали в себе на батьківщині. Запрошені для освоєння малозаселених земель імперії з гарантуванням їм особливих привілеїв, переселенці, рухаючись через Волинь, осідали і в маєтках місцевих землевласників. Згодом до них приєдналися й мігранти, яких до переїзду спонукали економічні вигоди. Однак до 30-х рр. XIX ст. рух німців на Волинь відбувався доволі повільно, оскільки безплатна роздача землі і фінансова допомога російського уряду спрямовували великий потік німецьких колоністів на південь Росії [2].

Починаючи з 1830 р., міграція німців у Волинську губернію активізується. Налякані польським повстанням, колоністи з Царства Польського переселяються на східні суміжні території. Економічні чинники в цей час спонукали до переїзду ремісників. Відчуваючи труднощі у збуті тканин, ткачі з околиць Лодзі заснували на Волині перші ткацькі колонії в Вільнянці, Дубно, Тучині. Загалом з 1830 до 1860 р. в губернії поселилося 11 424 колоністи, які утворили 139 колоній [3].

Найбільш інтенсивно потік іноземних колоністів на Волинь починає зростати з 60-х рр. XIX ст. Знищення кріпосного права й проведення низки економічних реформ стали визначальними чинниками масової імміграційної хвилі в українські землі. Великі землевласники після аграрної реформи 1861 р. переживали гостру господарську кризу й в умовах різкого зростання потреби в робочій силі були зацікавлені у продажі своєї землі, передачі наділів в оренду, залученні робочої сили до лісорозробок.

Придушення польського повстання 1863 р., арешт його учасників, накладення царським урядом великої контрибуції на тих, хто допомагав повсталим, також сприяли масовому продажу землі в краї. Польська шляхта – учасники повстання, – не чекаючи конфіскації, поспішно

© Валентина Надольська

продавала свої володіння. Обмеження самодержавством кола осіб, котрі користувалися правом на придбання у власність наділів у південно-західному краї, матеріальна неспроможність селян її купувати, призвели до встановлення низьких цін на землю *.

Разом з тим, повстання 1863 р. у Польщі стало поштовхом для німців до переїзду із Привісленських губерній на Волинь, де виступ був придушений швидше, і де прибулі знаходили вигідніші умови для проживання [4]. Урядові заходи по відновленню порядку в Царстві Польському, які змінили становище іноземних мешканців-колоністів унаслідок відміни існуючих для них пільг, також стали приводом для виселення звідти багатьох німців і переселення їх на Волинь.

Переважна більшість німців прибувала до краю з Привісленських губерній Царства Польського та Східної Прусії, менше – з Австрії, Галичини, Сілезії, Швабії [5]. Колонізаційний рух був підтриманий урядом, завдяки чому його темпи продовжували зростати. З 1861 до 1870 р. на Волині поселилося 5,5 тис. німецьких сімей, тобто в 6 разів більше, ніж за попередні 60 років. З року в рік кількість переселенців збільшувалася: 1862 р. – 250 сімей, 1866 – 635, 1868 – 989 і в 1870 – 1120 сімей [6]. Такі високі темпи імміграції різко збільшили чисельність німців у краї. Якщо в 1871 р. їх налічувалося 24 704 чол., у 1875 р. – майже 40 тис., то в 1881 р. – вже 87 731 чол., а в 1897 – 171 331 чол. [7] За 30 років (1859 – 1889) кількість німецьких колоністів зросла на Волині у 25 разів. У 1859 р. німці складали 0,3 % всіх мешканців губернії, у 1889 – 4,3 %, 1897 – 5,73 % [8].

За короткий термін німцям вдалося налагодити у Волинській губернії продуктивне сільськогосподарське виробництво з суміжними переробними галузями, що вагомо вплинуло на загальний розвиток економіки краю. Колоністи окультурили значні площі землі, в родючі угіддя перетворили пустища, піски й болота. В записці Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору графу О.П. Ігнатьєву в зв'язку з цим волинський губернський предводитель дворянства С.О. Уваров так оцінив результати іноземного переселення: "Волынская губерния в отношении исправного поступления окладных сборов в период времени с 1884 по настоящее время (1890 г.) заняла в ряду других губерний Российской империи одно из первых мест. За сказанный период времени окладные сборы дали превышение в поступлении против назначения более, чем на 300 000 руб. Это главным образом объясняется введением в оклад, начиная с 1884 года, до 800 000 дес. земли, не облагавшейся до того поземельными сборами, переводом земель из низших разрядов в высшие и из категорий неудобных в удобные, а также благоприятно слагавшимися особенностями местных экономических условий землевладения, усилившего свои платежные силы путем отдачи свободных земель в пользование колонистам… Переселения принесли только пользу губернии и способствовали подъёму экономического благосостояния" [9].

У цьому відношенні найбільшу вигоду від колонізації мали місцеві поміщики, оскільки українські селяни були не в змозі заплатити їм за землю стільки, скільки платили колоністи.

Німецькі господарства, в яких оброблялося понад 5 десятин землі, нагадували собою американські ферми й відрізнялися від більшості селянських вищими прибутками. На початку XX ст. господарства колоністів відносились переважно до категорії заможних, відносно високою була їх товарність. Культура праці, краща агрономія, вміння раціонально вести господарство, широке використання технічних досягнень, розвиненість селянських ремесел забезпечували власникам німецьких господарств порівняно з місцевим населенням вищий рівень життя.

Вплив таких господарств на загальний розвиток економіки губернії був достатньо вагомим. Розвиток промисловості й торгівлі на Волині активізували створені німцями промислові заклади, господарські товариства.

У роки Першої світової війни німецькі колонії зазнали повного розорення. У червні 1915 р. за наказом царського уряду було розпочато депортацію німців з Волині. У доповідній записці від 22 червня 1916 р. волинський губернатор відзначав, що поза межі губернії було виселено 115 892 німці-колоністи [10]. 30 червня 1916 р. газета "Новое время" повідомляла, що в знову

* На Волині десятина найкращої землі поблизу міст або цукрових заводів, яка не потребувала початкового удобрення ґрунту, оцінювалася у 80 руб., що було в 10 разів дешевше, аніж в Австро-Угорщині. В середньому ж у 70-х роках XIX ст. ціна на землю у Волинській губернії коливалася від 11 до 16 руб. за десятину. Значно дешевшими були також продукти харчування, одяг, інші споживчі товари.

зайнятій російською армією Волинській губернії у відання міністерства землеробства перейшло 7,5 тис. окремих землеволодінь німців загальною площею 99 тис. десятин. На цих землях на правах орендарів було поселено 140 тис. біженців [11]. Волинське відділення Селянського банку залишило за собою право розпоряджатися всіма землями, які були секвестровані у виселених німецьких колоністів.

Повоєнне повернення німецьких колоністів із внутрішніх губерній Росії тривало декілька років. У зв'язку з війною і революційними подіями, бідністю переселенців останні групи німецьких реемігрантів прибували на Волинь ще в 1924 – 1925 р. Процес відбудови зруйнованих господарств проходив у різних умовах і різними темпами. Чимало колоній, особливо ті, що придбали землю у власність (наприклад, Гнідава, Антонівка, Гараджа Луцького повіту) досить швидко досягли значного добробуту, а пізнішим репатріантам довелося долати багато труднощів, щоб зміцнити свої господарства. Колонії Лідава, Мацеївка, Мілоші та інші у передвоєнне десятиріччя щодо заможності не відрізнялися від українських господарств.

Станом на червень 1937 р. польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві 43 591 чол. німецької національності *, що становило приблизно 2,2 % загальної кількості населення краю [12]. Понад 300 німецьких колоній існувало в цей час у краї. Найбільше їх концентрувалося в середній частині Волині, особливо в її східних повітах: Луцькому, Костопільському, Рівненському.

У міжвоєнний період у німецьких господарствах набуває значної переваги відгодівля великої рогатої худоби, що пояснювалося зниженням цін на продукти рільництва. Продовжують розвиватися переробні галузі промислового виробництва, ремесла, німці активно залучаються до кооперативного руху.

Початок Другої світової війни, німецько-радянські договори 1939 р. стали вирішальними для німців Волині. У "Конфидециальном протоколе", який було підписано Молотовим і Ріббентропом одночасно з німецько-радянським договором про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939 р. зазначалося: "Правительство СССР не будет создавать никаких препятствий на пути имперских граждан и других лиц германского происхождения, проживающих на территориях, находящихся в сфере его влияния, если они пожелают переселиться в Германию или на территории, находящиеся в германской сфере влияния" [13].

Відповідно до домовленостей у грудні 1939 – січні 1940 рр. більшість волинських німців було репатрійовано до Німеччини. До лютого 1940 р. із західноукраїнських земель виїхало 20 113 господарств німецьких колоністів, які були направлені у польські етнічні землі (Генеральне губернаторство, регіон так званого "Вартегау", що навколо Познані), де створювалися воєнізовані німецькі землеробські поселення вздовж автострад стратегічного призначення [14]. Як свідчать документи і спогади самих переселенців, їхнє повернення до історичної батьківщини було добровільним, добре організованим і пройшло без ускладнень. І Москва, і Берлін виявили активність та зацікавленість в оперативному проведенні цієї операції.

У звітній доповіді першого секретаря обкому КП(б)У про роботу Волинської обласної партійної організації від 24 квітня 1940 р. наводилися статистичні відомості щодо національного складу населення Волинської області і виділялися за кількістю мешканці української, польської, єврейської, чеської та російської національностей [15]. Наведені дані свідчили практично про зникнення з історичної карти краю значної групи волинського населення – німців-колоністів, які ще донедавна посідали за чисельністю четверте місце після українців, поляків та євреїв.

І хоча в повоєнний період на території Волинської області вже не існувало компактних німецьких поселень, однак тут дисперсно продовжували проживати німці. На теренах краю залишилася незначна частина переселенців, які уклали змішані шлюби. З другої половини 60-х рр., після сталінських примусових депортацій в краї за різними життєвими обставинами оселяються німці, постійним місцем проживання яких до війни був СРСР. Проте порівняно з XIX – першою половиною XX ст. їх чисельність була незначною. З 1959 по 1989 рр. кількість німців в області коливалася в межах 180 осіб [16]. Слід припустити, що ця цифра була певною мірою занижена, оскільки частина людей, боячись переслідувань, змінювала свою

* На території східної Волині, яка увійшла до складу радянської України, в цей час проживала 51 тис. німців. У 20 – 30-ті роки XX ст. тут існував німецький адміністративний район Пулин.

національність. Починаючи з 90-х рр. XX ст. активізується виїзд українських німців у ФРН. З Волині за цей час до Німеччини на постійне місце проживання емігрувало понад 500 чол., з них приблизно третина – німецької національності [17].

Згідно з переписом 2001 р. мешканцями Волині було 235 німців [18]. Незважаючи на еміграційні процеси, чисельність громади зросла передусім чергу завдяки відродженню серед її членів національної самосвідомості.

Проживаючи в регіоні, німці стали частиною українського суспільства, адаптувалися до його соціально-економічної організації та етнокультури. Невелика німецька національна громада, як і представники інших національних меншин, дуже активно відреагувала на демократичні перетворення, започатковані в Україні. Процеси державотворення легалізували інтереси меншин, які виявили бажання стати повноправними суб'єктами суспільного життя, зберігаючи при цьому власну ідентичність.

Самовизначитися в новому суспільстві, відроджувати традиції, звичаї, обряди, мову, історію та культуру, об'єднуватися в громадські організації національним меншинам сприяла ухвала цілої низки законодавчих актів, які стали правовою основою державної етнополітики на демократичних засадах. Прийняттям Законів "Про мови" (28 жовтня 1989 р.), "Про освіту" (23 травня 1991 р.), "Про об'єднання громадян" (16 червня 1992 р.), Декларації прав національностей України (1 листопада 1991 р.), Закону "Про національні меншини в Україні" (25 червня 1992 р.), Конституції як основного нормативно-правового документа було закладено основи розвитку національних процесів у незалежній Україні.

Одними із пріоритетних напрямів її політики стали: розвиток етнічної самобутності української нації, її культури й мови; створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, утвердження в міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, взаємної довіри й поваги. Уперше за багато років етнічні меншини одержали право реалізувати власний потенціал як специфічні громади.

Провідниками ідеї національного відродження, її виразниками на Волині, як і в інших регіонах України, виступили громадські національно-культурні товариства та об'єднання найбільш численних і національно свідомих етнічних меншин.

Одним з перших серед національно-культурних товариств Волинської області із об'єднання громадян німецької національності у березні 1991 р. започаткувало активну організаційну та громадську діяльність товариство німців "Відродження". Сьогодні окрім Луцька філії товариства функціонують у м. Ковелі, смт. Іваничах.

Національно-культурне спрямування об'єднання реалізується в низці заходів, які проводяться під його опікою. Це організація вивчення німецької мови, історії, мистецтва й літератури етнічної меншини Волині, проведення вечорів, робота гуртка художньої самодіяльності, тісна співпраця з релігійною громадою євангелічно-лютеранської церкви, участь у днях культури національних меншин, благодійницька діяльність. У товаристві діє кіндер-клуб, дві третини членів якого – українські діти. Члени товариства дбають про збереження традицій і звичаїв, пам'яток матеріальної та духовної культури, створених німцями у краї, співпрацюють з німецькими організаціями України, підтримують тісні зв'язки з колишніми волинянами німецької національності, проводять зустрічі з відомими громадськими діячами етнічної батьківщини.

Велика увага надається проблемі впорядкування і догляду за німецькими цивільними та військовими кладовищами на території області (м. Ковель, смт. Іваничі, с. Жабка, с. Олександрія, с. Сокиричі Ківерцівського, с. Лемешів Горохівського, с. Рокині, смт. Торчин, с. Брище Луцького, с. Доросині Рожищенського районів та ін.) [19], з'ясування прізвищ тих німецьких воїнів, які знайшли спочинок на Волинській землі. Членами товариства допомагають представникам Народної спілки Німеччини доглядати військові поховання [20].

Постійними є зв'язки членів товариства із співвітчизниками, які проживали колоніями на Волині, а в 1939 – 1940 рр. були репатрійовані з краю до Німеччини. Упродовж дев'яти років на їх запрошення колишні волиняни з усіх регіонів ФРН приїздять в область, де мають можливість відвідати населені пункти, в яких народились і де поховані їх батьки та рідні. Регулярними стали візити до області делегацій з Нижньої Саксонії, які підтримуються керівником крайового соціального товариства "Рейхсбунд" (м. Люхов) Гансом Науманом. На

запрошення голови товариства Я.Ф. Тангела Волинь двічі (травень 1994 р., червень 1995 р.) відвідав Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН в Україні доктор А. Арно.

Громадське об'єднання німців "Відродження" тісно співпрацює з історичним товариством "Волинь" (м. Візентхайд, Баварія), яке з часу свого заснування (1975) проводить велику дослідницьку роботу [21]. Бібліотекам області голова товариства Н. Арндт передав цінні наукові видання про минуле, традиції, звичаї німців краю (часопис "Волинські зошити", монографія "Німці на Волині" та ін.). Завдяки налагодженим контактам члени товариства "Відродження" отримали можливість познайомитися з експозицією музею волинських іммігрантів, відкритому за сприяння товариства "Волинь" у с. Лінстові (Мехленбург).

Справжньою подією стало відкриття в Луцьку в червні 2002 р. виставки "Німці півночі України – Волинь та Київ", створеної історичним товариством "Волинь" зі Східно-Європейським інститутом у Мюнхені [22]. Експозиція виставки об'єднала велику добірку документів та фотоматеріалів, що розкривають особливості всіх етапів історичного розвитку німецької діаспори України.

Товариство німців "Відродження", починаючи з 1996 р., стало постійним учасником всесвітнього конгресу волинських німців, який раз у два роки відбувається в м. Уельцин (Нижня Саксонія, ФРН) [23]. У 2002 р. на такій зустрічі були присутні понад 600 чол. німецької національності з США, Канади, Австралії, Чехії, Румунії, України та ін., домівкою яких колись був волинський край.

Членами товариства дбайливо зберігають пам'ять про життя німців на Волині. Практична робота товариства в цьому напрямі всебічно підтримується громадськістю області, її наукових установ. Так, при Волинському обласному краєзнавчому музеї організовано постійно діючу пересувну фотовиставку "Національні меншини Волині: історія і сучасність". Експозиції Любомльського краєзнавчого, Володимир-Волинського, Ковельського, Торчинського історичних музеїв поповнилися матеріалами з історичної спадщини етнічних груп, в тому числі німців. Волинське обласне радіо започаткувало цикл передач "Україна – наша Батьківщина". Товариство німців плідно співпрацює з іншими національними об'єднаннями, громадськими організаціями, органами місцевої адміністрації.

На підтримку діяльності товариств національних меншин з метою донесення до громадськості краю інформації про їх досягнення і проблеми в області започатковано проведення "круглих столів", робота яких висвітлюється на сторінках обласних газет, радіо й телебаченні. За підсумками "круглого столу", який відбувся 16 лютого 1995 р., була досягнута домовленість із Луцьким міським відділом культури про надання допомоги колективам художньої самодіяльності національних меншин провідними фахівцями, а з Волинським державним телебаченням – про періодичне залучення заходів громадських об'єднань до місцевих програм [24].

Товариство німців "Відродження" бере активну участь у традиційних фестивалях німців, які відбуваються у столиці нашої держави. Його аматорський вокально-хоровий колектив став постійним учасником фестивалів культур національних меншин Волині, перший з яких відбувся в області 30 квітня 1999 р. у рамках Всеукраїнського огляду народної творчості. Зі своїм доробком на ньому виступили два хорових, два танцювальних колективи, три вокальні групи, окремі виконавці національних товариств області. Проведення Днів культури національних меншин стало на Волині доброю традицією.

Товариство німців за фінансової підтримки благодійних громадських організацій ФРН проводить в області велику гуманітарну роботу. Постійна допомога продуктами, медикаментами, одягом надається Луцькій, Затурцівській, Головненській школам-інтернатам, Луцькому будинку дитини, пологовому будинку, обласному госпіталю для інвалідів війни. Для Луцького госпіталю УВС та пожежної частини придбано автомобілі, для м. Луцька – поліграфічне обладнання. При підтримці товариства "Відродження" діти Волині з багатодітних сімей і тих, хто постраждав від Чорнобильської аварії, на канікулах перебувають на оздоровленні в Баварії (Марктбрайт, Нюрнберг та ін.). Проводяться зустрічі ветеранів війни в Україні і в Німеччині.

Таким чином, у своєму історичному розвитку на Волині німецька громада пройшла декілька етапів, помітно впливаючи на життєві процеси в регіоні. Попри малу теперішню чисельність,

німці краю є одним з найбільш національно свідомих структурних компонентів суспільства, який активно залучився до державотворчих процесів.

---

[1] Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. І. – К., 1887. – С. 163.
[2] Cichocka-Petrażycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – S. 12.
[3] Забелин А. Вказ. праця. – С. 166.
[4] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 430. – Арк. 1 – 9; спр. 431. – Арк. 1 – 7.
[5] Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б.г., б.г. – прил. № 1.
[6] Там само. – С.30.
[7] ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 14; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904.– С. IX.
[8] Cichocka-Petrażycka Z. Вказ. праця. – С. 21 – 22; Волынские епархиальные ведомости. – 1890. – № 29. – С. 983; Первая всеобщая перепись. – С. IX.
[9] ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 261. – Арк. 249 – 250.
[10] Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 24.
[11] Там само.
[12] Wołyn. – Czerwiec. – 1937. – S. 1.
[13] Канун и начало войны: Документы и материалы. – Л., 1991. – С. 165.
[14] Перковский А.Л. Источники по национальному составу населения Украины в 1939 – 1944 гг.: Людские потери в Великой Отечественной войне. – СПб., 1995. – С. 53.
[15] Волинь Радянська (1936 – 1964 рр.): Зб. документів і матеріалів. – Львів, 1971. – Ч.ІІІ. – С. 48.
[16] Всесоюзная перепись населения на 15 января 1970 года. Волынская область. – Луцк, 1974. – С. 244; Чисельність і склад населення Волинської області за статтю, віком, перебуванням у шлюбі і рідною мовою, чисельністю сімей (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Луцьк, 1990. – С. 136.
[17] Підраховано за матеріалами поточного архіву Волинської облдержадміністрації.
[18] Населення Волинської області. Ч.І. За даними перепису населення 2001 р. – Луцьк, 2003. – С. 136.
[19] Поточний архів Волинської облдержадміністрації (Далі – Поточ. архів). Інформації Міністерству України у справах національностей, міграції та культів про діяльність громадських об'єднань національних меншин і ін. за 1995 рік. – Арк. 11.
[20] Волинь. – 2000. – 5 жовтня.
[21] Див.: Троцюк Т.П. Діяльність історичного товариства "Волинь" // Вопросы германской истории. Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений. Т. 2. – Днепропетровск, 1998. – С. 43 – 51.
[22] Волинь. – 2002. – 8 червня.
[23] Поточ. архів. Інформації Міністерству України у справах національностей та міграції про стан нелегальної еміграції, біженців, діяльність культурно-освітніх товариств національних меншин та ін. в 1996 році. – Арк. 11.
[24] Поточ. архів. Інформації Міністерству України у справах національностей, міграції та культів про діяльність громадських об'єднань національних меншин і ін. за 1995 рік. – Арк.1.

Олександр Огуй
Чернівці

ФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ НА БУКОВИНІ У XVIII – XX СТОЛІТТЯХ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА МОВНІ АСПЕКТИ

У статті простежено шляхи формування німецьких колоній на Буковині у XVIII – XX ст. Показано, який внесок зробили поселенці в економіку краю, зокрема в сільське господарство та в розвиток міської інфраструктури, як спосіб життєдіяльності німців впливав на формування менталітету буковинців, яким чином особливості колонізації відбилися на мові Буковини.

Im Artikel werden die Formungswege der deutschen Kolonien in Bukowina im 18. – 20.Jh. verfolgt. Es wird gezeigt, welchen Beitrag zur Wirtschaft eines Kreises, insbesondere zur Landwirtschaft und zur Entwicklung der Stadtinfrastruktur, die Umsiedler geleistet haben. Es wird veranschaulicht, wie die Lebensweise der Deutschen die Formung der Mentalität von Bukowinern beeinflusst hat und auf welche Weise sich die Besonderheiten der Kolonisierung auf die Sprache der Bukowina auswirkte.

Серед націй, які населяли південно-західний край України – Буковину, суттєве місце займали німці, які проживали як у суцільнонімецьких колоніях, так і розсіяно, працюючи ремісниками, чиновниками тощо у різних населених пунктах краю та складаючи певну частину жителів. У німецькій історіографії проблемою поселення німців на Буковині займалися німецькомовні історики: Франц Адольф Вікенгаузер, Раймунд Фрідріх Кайндль, Йоганн Полек, Карл Ромсторфер, Вільгельм Шмідт, Фердінанд Циглауер фон Блументаль, частково Еріх Бек, Еміль Турчинські, Георг Дроздовські та Рудольф Вагнер. В румунській історіографії деякі аспекти німецької колонізації висвітлив І. Якобеску. В українській історіографії, попри часті згадки німецьких поселень у різноманітних історіях Буковини, детальні дослідження відсутні (за винятком спроби С. Трояна, вивчення німецьких культурних товариств С. Осачука та аналізу німецької мови на Буковині, що провадили І. Яцюк та автор). Поєднання колонізаційного процесу з соціально-економічним фактором та процесом функціонування німецької мови на Буковині, однак, залишається невивченим. Це робить пропонований огляд-аналіз досить актуальним.

Як відомо, в умовах австрійської монархії Буковина початку XX ст. стала хоч і незначним за своїми розмірами, але вірним відображенням тогочасної австрійської різноманітності. За енциклопедичними даними [1], ця мало розвинута, як і Галичина, переважно сільсько-господарська провінція монархії (з її мовною замкнутістю) складала всього 10 тис. 442 кв. км, а її населення охоплювало 929 тис. чол. (1909). Буковина за площею відповідала 1/60 загальноімперської території та 1/50 її населення. У національному відношенні Буковина відображала також у зменшеній формі велику Австрію (за принципом: *Viribus unitis* “все в одному, об’єднаними зусиллями”). Тому за національним складом Буковина була строкатою – 41,2% русинів та 31,7% румунів складали працюючу більшість, 14,4% німців та 3,7 % поляків – в основному управляючу та майстрову меншість; 22% євреїв та 3,3% вірменів, значна частина яких переселилася з Галичини та Семигороду, репрезентували сферу послуг та торгівлі. Угорці (1,3%), чехи та словаки (0,1), росіяни-липовани, чи филипони старобрядської релігії (0,5%), кочівники цигани доповнювали цю різнобарвну картину. Г. Дроздовські [2], старий австрієць, описуючи з деякими сентиментами свій маєток у Калинещах, згадав селян та садівників

© Олександр Огуй

українського й румунського походження, лісника-німця, орендаря-єврея, священика-угорця з сусіднього Істеніегіцу біля Радівців, кондитора-поляка, столяра-чеха, лудильника-словака, городників-болгарів, садівника-липована... Об'єднуючим елементом у межах Габсбурзької монархії були німці.

Як відомо, перші згадки про присутність німців на Буковині відносяться до XIV ст. Сакси з Трансільванії, за заняттям купці та ремісники, поселялися переважно в містах (Мольде, Нямц; Родна, Роман, Серет, Сучава тощо), що й засвідчує ім'я пиркалаба тих часів Хермана чи назва міста Нямц. Церква Святого Іоанна в Сереті була резиденцією католицького єпископа, до єпархії якого належали німецькі переселенці. Однак унаслідок несприятливих умов (постійних воєн, турецького васальства) у XVI ст. еміграції німців припинилися, а нащадки попередніх асимілювали [3].

І тільки в 1760 р., тобто за півтора десятки років до приєднання (Einverleibung) Буковини до Австрії, розпочався новий приплив німецьких переселенців. Саме тоді граф Август Понятовський поселив у Прилипчу німецьких ткачів з околиць Бреслау і Ельбінга для того, щоб вони працювали на його суконній фабриці у Заліщиках. Це поселення, однак, не розвинулося і на 1775 р. знаходилося в стані занепаду [4]. Однією з причин цього були непомірні податки, накладені на працьовитих прибульців. У своєму хризові від 5.08.1762 [5]. Григорій Калімах Вода затвердив права та обов'язки бреславських німців, які осіли у Прилипче Чернівецькій волості у 1759 – 1761 рр. Кожний поселенець, що мав хату, повинен був щороку платити по 10 леїв, що було вдесятеро більше від оплати касариту для бідняка – 1 лей [6]. Більше того, якщо податок з кожного вулика складав для буковинця одну пару [7], то в цій німецькій колонії з 13 вересня 1764 р. – аж 4 пари з вулика [8].

Друга німецька колонія виникла у період російсько-турецької війни (1769 – 1774). Заходами остзейського масона барона Петера Ніколая Гартенберга-Садогурського, який 24 лютого 1771 р. отримав право на відкуп монетного карбування на землях поблизу сіл Рогізна та Жучка (біля Чернівців) була налагоджена робота монетарні. За його проханням на Буковину було переселено певну кількість німців для роботи в монетарні, а також незначну кількість ремісників. Німці-протестанти, переважно з округу Ноймаркт, відкарбували для потреб російської військової адміністрації із 842 турецьких гармат, 120 мортир та 4 гаубиць мідні російсько-молдовські монети на суму 681 629 руських рублів 63 копійки [9]. Поселення, де ці німці жили та працювали, було назване Садгорою на честь його засновника (Гартенберг у перекладі українською мовою означає "сад-гора"). Після укладення миру з Туреччиною у 1774 р. монетний двір було ліквідовано і в Садгорі серед 900 жителів (1775) залишилося кілька десятків "німецьких спеціалістів різних видів", які висловили за умови австрійського сприяння готовність "облаштувати тут цісарське вільне торгове місто" [10].

Після входження Буковини до Австрії в 1775 р. розпочався наступний етап у розвитку німецьких колоній. Йосиф II, сподіваючись у своїх стратегічних замірах зробити Буковину подовженням прикордонної військової зони (*Gränzmilitärsystem*), що тяглася від Адріатики до Трансільванії, віддав цісарське повеління від 8 лютого 1775 р. про запровадження особливого статусу Буковини, який назвали "військовим управлінням" [11]. Це управління Буковини очолювали генерал-майор барон фон Сплені (24.10.1774 – 1779) та генерал барон К. фон Енценберг (1779 – 1787), які значною мірою, використовуючи колонізацію, розпочали ґрунтовну реорганізацію краю, що стосувалася всієї інфраструктури Буковини.

На час, коли австрійці прийшли на Буковину, як зазначав Г. фон Сплені у своїй доповідній записці (1775) [12], сільське господарство суттєво відставало, а ремесло тут було розвинуте дуже слабо. На Буковині відчувалася велика нестача робочої сили для цивілізованого обробітку землі, що лежала облогом, тому органи державного управління намагалися залучити у край німецьких колоністів із Галичини. Ініціатором став той же генерал Г. фон Сплені, який у 1775 р. видав наказ "Про переселення селян Північних земель". Колоністів не вистачало, і запит повторився знову, щоправда, за правління К. фон Енценберга. Тому 14 серпня 1781 р. зі Львова надійшла звістка про те, що з Галичини на Буковину направлялося 50 німецьких сімей (родом із різних областей, у т.ч. із Райнланду, Галичини та Банату) з наміром тут оселитися. 25 липня 1782 р. в Чернівці прибули дві німецькі родини з 12 дітьми. Після переговорів з керівництвом генерал Енценберг поселив їх у будиночки для переселенців у передмісті Роша,

які не були ще ніким зайняті. Незабаром, 10 жовтня того ж року, прибуло ще 7 сімей, а 14 жовтня – наступні 11, які були досить бідні та мали разом 26 дітей. Вони були поселені у Молодії та на Жучці [13]. Переселенці отримали дерев'яні будинки, які здебільшого складалися з кімнати, комори і сіней, поряд знаходились необхідні господарські приміщення. Крім цього вони отримували землю й худобу за певну плату. Основним заняттям німецьких колоністів у буковинській місцевості стало землеробство, садівництво, городництво і тваринництво.

Що стосувалося міст, то для задоволення потреб населення, припинення вивозу грошей за кордон (100 тис. фл. щорічно) австрійці та німці вперше налагодили варіння пива на Буковині. Монополія на виготовлення пива належала німецькій сім'ї з Аугсбурга, яка започаткувала своє ремесло в Сереті. Окрім того, за рекомендаціями Військової адміністрації розпочався розвиток міської інфраструктури, до якої з 1782 р. долучилися й німецькі колоністи Роші родом з Райнланду. Внаслідок цього (з мурів Цецинської фортеці) появилися перші кам'яниці. В одному з таких будинків у 1783 р. відкрили поштамт у Чернівцях, а в 1785 р. в місті було засновано першу і на той час єдину аптеку [14]. Німецькі ремісники працювали в цехах та на перших фабриках і заводах (паперова фабрика Екхарта в Чернівцях; ремонт парових машин). Міста з середини XIX ст. перетворювалися в промислові центри. Сфера послуг у Чернівцях та інших містах завдяки зусиллям адміністрації та колоністів поступово почала наближатися до певних стандартів австрійського міста.

Враховуючи державні потреби та запобігаючи вивозу грошей, Австрія від самого початку звернулася до освоєння буковинських ресурсів (лісів, полів, копалин), для чого знову знадобилася допомога німецьких колоністів. Поряд із сільськогосподарськими колоніями одна за одною почали утворюватися гірські шахти-колонії, заселені переважно німцями зі Шпіса (Ціпса) в Трансільванії (1784 – 1809: 3 тис. сімей). Для потреб жителів та тваринництва (вівчарства) на території Буковини за рішенням адміністрації (1783) почали розроблятися великі соляні родовища в селах Солка, Красна, Слатина, Путна. Для цього були запрошені німецькі службовці й гірники, які почали промисловий видобуток солі, поставивши випарні казани, чим було вирішено "сольову проблему". У 1790 р. відкрили великі поклади солі біля Качики (Південна Буковина), і вже наступного року розпочалась їх промислова експлуатація, що зберегло щонайменше 80 тис. фл. від витрати їх у Молдові на закупівлю солі [15].

У Карпатах були відкриті родовища залізної руди. Прибулі німецькі гірники, родом переважно із Трансільванії, відкрили в 1786 р. залізоробний завод біля Якобен, який незабаром занепав, а згодом заснували Айзенау, Луїзенталь і Букшоя. Викупивши у 1794 р. Якобени, вже в 1796 р. колоніст Т. Манц заакціонував за 24 тис. гульденів долини рік Бистриці та Молдови і розширив там видобуток заліза й міді. У 1797 р. він же знайшов поклади срібла та свинцю в Кирлибабі, які почав експлуатувати у 1801 р. його підприємливий родич А.Манц фон Марієнзеє. Вже у 1806 р. на видобувних заводах працювали 160 осіб, значною частиною німецького походження [16]. З Кирлибаби до 1830-х рр. поступало близько 1000 марок срібла, тобто понад 280 кілограм срібла щорічно [17]. Отримані гроші А.Манц направляв на розбудову Якобенського комплексу.

Про необхідність виробництва скла розмірковував Сплені (1775). Згодом його думку підтримав генерал Енценберг, який опублікував своє розпорядження з цього приводу у львівській газеті від 6 січня 1782 р. Уже на 12 лютого цього ж року була сформована група склярів із Гьотінгена у кількості 12 чоловіків з їхніми сім'ями, які, однак, були направлені на Галичину. Лише економічна блокада Австрії, яку Наполеон проводив у 1793 – 1803 рр., призвела до зміни ситуації – в 1793 р. на Буковину були запрошені німці-склодуви та лісоруби із чеського Бемервальду (Böhmerwald: 1793 – 1817) для заняття гутництвом. Вони заснували містечко Стара Гута (1797: Althutte), чисельність населення якого в 1803 р. становила 108 чоловік. Тут та в Путні, Красній (1803), Фюрстенталі (Furstenthal), Чудині, Новій Гуті (1815), Карсберзі, заселеному виключно німцями із Богемії, німецькі колоністи розпочали інтенсивно випалювати ліси на смолу, дьоготь та особливо поташ, щоб виготовити дефіцитне скло і скляний посуд з нього. У 1789 р. було вже 90 місць поташоваріння, необхідних для виготовлення скла, де, залучаючи місцеве населення, працювали колоністи. На життя вони заробляли, виготовляючи на скляному заводі масові вироби зі скла, посуду та скляні буковинські ікони [18]. Але з часом, після напливу якісного чеського скла, ці галузі стали зовсім

нерентабельними і досить чисельне німецьке населення змушене було шукати інші джерела заробітку. Багато хто з них стали справними лісорубами, теслярами та мулярами.

Як уже зазначалося, наприкінці XVIII ст. розпочалося переселення селян і сільських ремісників із Південно-Західної Німеччини, яких прозвали "швабами" (1782 – 1787). Вони заснували 19 колоній та порозселялися по буковинських селах (с. Айзенау, Людвігсдорф, Фюрстенталь, Фратауц, Тереблеште; Молодія, Роша, Калічанка, Чудей). У XIX ст. знову посилилося переселення цих "швабів" з Райнланду та німців чеського походження з Бемервальду, основним заняттям яких стало садівництво, городництво і тваринництво. У такий спосіб виникли сільськогосподарські колонії: Арбора, Німецькі Бадівці, Іцкани. Пізніше німецькі колоністи поселилися в Гліті, Гура-Гуморі, Глибокій і Шварцталі. Остання найбільша хвиля німецької сільської еміграції проходила у 1850 р., коли з'явилася колонія Августендорф (Сторожинецький район). Жителі колоній, заснованих у 1860-х роках (Александердорф та Катарінендорф у Вижницькому районі) походили вже від буковинських колоністів [19]. Колоністи займалися землеробством, овочівництвом і тваринництвом дуже раціонально, їхні доходи від сільського господарства були рентабельними, і тому німецькі колонії у всіх аспектах розвивалися успішно. Німці привезли у край кращі породи худоби, вони вирощували гарних, сильних і великих коней [20]. Німці виявилися вправними господарями, наслідувати яких почали місцеві жителі. Двох- та більше кімнатні кам'яні чи дерев'яні будинки, частина яких збереглася донині, були гарними та добротними; красивий вигляд мали й господарські будівлі. Всюди (на подвір'ї з маленькими квітниками та у тваринницьких приміщеннях) панувала чистота й порядок.

Певне враження на місцеве населення справляв німецький сімейний устрій (з обов'язковою грамотністю дітей) та організація общини, якою керувала рада громади. Цей устрій, як і громадське життя німців, спосіб організації праці та дозвілля, певним чином відбилися на місцевих українських та румунських громадах, на формуванні менталітету буковинців. Із приходом німців на Буковину один за одним почали виникати цехи ремісників, що згодом призвело до відкриття Торгово-Промислової палати (1852). Формування нових спілок активізувалося після 1848 р., коли з'явилися спілки для підтримки знедолених хворих, овдовілих жінок, сиріт, спілки школярів. Спілки утворювались як на професійному рівні (спілки службовців, учителів, лікарів і навіть пожежників), так і на рівні захоплень (перше спортивне об'єднання в Чернівцях: 1867). У 1862 р. в Чернівцях було створено "Musikverein: Об'єднання по сприянню музичному мистецтву", у 1872 р. було засновано чоловічий хор, у 1851 р. – бібліографічна спілка у сфері культури, у 1869 р. засновано "Спілку по підтримці наукової освіти", а в 1871 р. – об'єднання "Німецький читальний зал" [21]. Економічне життя громад підтримувала участь у касах взаємодопомоги, т.зв. "райфайзенках", що розповсюдилися наприкінці XIX ст. на українські та румунські громади краю.

Особливості колонізації відбилися на німецькій мові Буковини. Австрійці (1900: 29 тис чи 8 – 9%), які прибули в міста краю як урядовці та адміністратори тощо потребували поширення німецького мовного й культурного впливу. Завдяки продуманій політиці розселення, говірки гірників зі трансільванського Шпіса (Ціпсу), склодувів та лісорубів із чеського Бемервальду, селян і сільських ремісників із Південно-Західної Німеччини унаслідок різних професій та територій поселення, відмінних віросповідань (між протестантами Ціпсу та Пфальцу жили католики із Бемервальду) практично не змішалися між собою. Тому німецька мова на Буковині функціонувала в трьох варіантах: як літературна мова (офіційних установ, навчальних закладів та преси), як місцеві рейно-франкські говірки "швабів", грюндлерські ципсів та баварські бемервальдців та як *Buchenlƌndisch* (німецька розмовна мова базару). Внаслідок цієї політики німці та німецькомовні євреї (як редактори газет, ініціатори німецького театру, глядачі та читачі) багато зробили для утвердження саме літературної німецької мови. Завдяки їхнім зусиллям Буковина посідала друге місце (після Нижньої Австрії) серед коронних земель щодо друку преси (120 газет та журналів 1848 – 1914 рр.). Тому Г. Дроздовскі, П. Целан, Р. Ауслендер відзначали, що офіційна німецька мова Буковини була літературною.

В умовах багатомовності (на Буковині були побутували українська, румунська, польська, німецька та їдиш) німецька розмовна мова Буковини (*Buchenländisch; Bukowiner Deutsch; Bukowinerisch*) стала своєрідною мовою міжетнічної комунікації ("lingua franca"). Нею

користувалися і німці, і представники інших національностей, внаслідок чого вона своєрідно "абсорбувала" та інтерферувала особливості, притаманні передусім їдиш, українській та румунській мовам. За цими особливостями буковинські німці легко вирізнялися в інших областях німецького мовного ареалу, що засвідчують як самі мовці (Г. Дроздовскі) [22] та тогочасна преса [23], так і сучасні дослідники (І.Я. Яцюк) [24] та автор цієї праці [25].

У фонетичному відношенні в "Bukowinerisch" відбулися певні фонетичні зміни: під впливом української та румунської зникла аспірація і зімкнені глухі звуки вимовлялися без придиху (pefer замість Pfeffer; kein замість khein). Внаслідок зменшення огубленості зникли умлаути (zerick; kibel; mot чи mut); під впливом української та румунської спростилася довгота голосних та короткість коротких голосних; дещо "піднялася" інтонація тощо. На морфологічному рівні відбулося спрощення морфологічної структури різних частин мови. У системі дієслова претерит поступився розмовному перфекту. Під інтерферуючим впливом румунської та української ряд дієслів стали рефлексивними (er erschreckt sich "він лякається"), спостерігалася й зміна керувань (sie hat sich mit ihm gekisst). Під впливом їдишу та української відбулося заміщення прислівників та прийменників (Wir sind immer noch stärker wie Ihre Partei, де wie з'являється замість als). Специфічно буковинським став ужиток прийменника von за взірцем їдишу та української (Was, der Moritz ist viel älter von Ihnen! Er ist grösser von mir). У синтаксичному відношенні спостерігалося поширення простих речень, у т.ч. часто з утворенням інтерферованих покручів (Wer bin Sie?). Поступове руйнування рамкової конструкції та втрата частки zu відбувалися внаслідок калькування структури українського речення (ich bin gegangen in die Stadt, um kaufen einen Hut)[26]. На лексичному рівні, де особливо активно відбувалися міжмовна інтерференція, Buchenlandisch (часто через близькоспоріднений їдиш) засвоїла місцеві реалії (Opanken, Lammfellkutschma, Pisanki), харчові терміни (Mamaliga, Borsch, Pirogi; Brindsn), сільськогосподарську назви та предмети побуту (Kopize, Kolibe, Balia) та навіть загальновживані слова, які мали в німецькій мові активно вживані відповідники: Pofte "апетит" (рум. pofta), Baschokre тощо. Активним стало запозичення прізвиськ та лайливих виразів; Du Surd, Flamint "ти, дурню, голодний!") [27]. Вплив автохтонних мов (часто через їдиш) зумовив зміни семантичних систем слів (sich stopfen "тіснитися"; sich drehen "крутитися") та калькування фразеологізмів (sich zu einer Arbeit nehmen "братися до роботи", an die Arbeit gehen "йти до роботи"). Під впливом української та румунської мов спостерігалося глибоке проникнення серії емфатичних буковинських вигуків у німецьку мову. Зразками таких випадків були: Ahi (taki)! (як вигук подивування); No! (вигук вагання чи сумніву); Bihme! (переконування); O(i), Йой! (вигук тріумфу та болю); Au wa =Owa! (байдужість); Nu! Oho! (здивування) тощо.

Нині німецька мова як рідна на Буковині зникає, хоча ще в Чернівцях можна зустріти "останніх могікан", як себе називають старі буковинці, а в селах (Снячів-Думанецький, Глибічок, Молодія) нащадків німецьких поселенців (сім'ї Мюллерів, перехрещених на Мельників, Бергерів, Раїнів, Шмідтів тощо), відзначаючи взірцевий порядок на подвір'ях, до цього часу називають "швабами". Пам'ятником австрійському німецтву стоять численні квартали в містах Буковини.

Німецька колонізація, спричинена зовнішніми факторами (анексією Буковини Австрією) була фактором, що "каталізував" економічний, промисловий та сільськогосподарський розвиток краю та вплинув на формування менталітету буковинців. Продумана політика Австрійського уряду забезпечувала єдність багатонаціональної монархії. У перспективі доцільно детальніше вивчити вплив колонізації на розвиток економіки краю, становлення його грошового обігу.

---

[1] Meyers kleines Konversationsbuch. – 7. Aufl. – Leipzig; Wien: Bibłogr. Institut, 1909. – Bd.5: Nordkap bis Schonbein. – 1909. – S. 109 – 111.
[2] Ficker A. Hundert Jahre (1775 – 1875). – Wien, 1875. – S. 20 – 37.
[3] Wagner R. Vom Halbmond zum Doppeladler.– Meitingen; Erlingen,1996. – S. 36.
[4] Ibid. – S. 38.
[5] Balan T. Documente bucovinene . – Vol.V: 1745 – 1760. – Cernauţi, 1939. – S. 9.
[6] Ibid. – P. 52.
[7] Ibid. – P. 148.
[8] Ibid. – Vol.VI: 1760 – 1833. – Bucureşti, 1942 – S. 127.

[9] Див.: Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. Садгірський монетний двір XVIII ст. // Вісник Центру буковинознавства. Серія істор. – Чернівці, 1993. – Вип.І. – С. 13 – 24; Turczynski E. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit, Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteuropäischen Landschaft. – Wiesbaden, 1993. – S. 133; Polek J. Anfänge der deutschen Besiedlungen der Bukowina unter der Militärverwaltung (1774 – 1786). – Czernowitz, 1899. – S. 3 – 10.
[10] Сплені фон, Г. Опис Буковини/ Пер.з нім., передмова та коментар О.Д.Огуя і М.М.Сайка. – Чернівці, 1995. – С. 23 – 24.
[11] Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina (seit 1774). – Czernowitz: Pardini,1898.– S. 18.
[12] Сплені фон, Г. Вказ. праця. – С. 28 – 29.
[13] Wagner R. Spuren der deutschen Einwanderung in der Bukowina vor 200 Jahren // Grenzschutz und Adel in österreichischer Zeit. – München, 1983. – S. 79.
[14] Ibid. – S. 82.
[15] Zieglauer F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militärverwaltung. – Erste Bilderreihe 1: Dargestellt im Spiegel der Denkschriften des kommandierenden Generals Freiherrn von Enzenberg. – Czernowitz: Pardini, 1893. – S. 97, 100.
[16] Державний архів Чернівецької області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1677. – Арк. 112; Огуй О.Д., Сайко М.М. Передмова та коментар // Сплені фон, Г. Вказ. праця. – С. 20; Cocuz I., Cucu D. Bancile si creditul funciar românesc in Bucovina (1840 – 1918). – Suceava: Musatinii; Bucovina Viitoare, 1999. – P. 24, 32 – 35.
[17] Wochenschrift der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer: Organ für inn- und ausländische Handels- und Gewerbeinteressen. – Czernowitz, 1852. – 12 Nov. – S. 358; Ficker A. Op. cit. – S. 19.
[18] Троян С. Буковинське німецтво і його роль у культурному розвитку краю: 1775 – 1914 // Anualele Bucovinei. – 1997. – Vol. 4, Nr. 3 – P. 747; Cocuz I., Cucu D. Op. cit. – P. 32 – 35; Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den altesten Zeiten bis zur Gegenwart.– Czernowitz: Pardini, 1908. – S. 194.
[19] Kapri E. Buchenland – ein österreichisches Kronland verschiedener Völkergruppen. – Stuttgart; München, 1974. – S. 15.
[20] Wagner R. Spuren der deutschen Einwanderung in der Bukowina vor 200 Jahren // Grenzschutz und Adel in österreichischer Zeit. – München, 1983. – S. 78 – 84; Ботушанський В. Сільське господарство Буковини (Друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.
[21] Kapri E. Op. cit. – S. 15.
[22] Drozdowski G. Damals in Czernowitz und rundum. Erinnerungen eines Altösterreichers. – Klagenfurt: Verl. D. Kl.Zeitung Karnten, 1984. – 200 S.
[23] Bukowiner Nachrichten. Organ des deutschen Volksbundes in der Bukowina XVII. Jg. – 1914. – 1. Jänner – 29. August (Nr. 7106 – 7213). – S. 3.
[24] Яцюк І.Я. Німецький діалект Карпатського регіону України: Автореф. дисертації … канд. філол. наук зі спеціальності 10.02.04 “Германські мови”. – К., 1996. – 20 с.
[25] Огуй О. Лексична інтерференція української та німецької мов на Буковині початку XX ст.: Ступінь інтерферованості // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. ст. /М.П.Кочерган (ред.).– Вип.6.– К.:, 2003. – С. 28 – 34.
[26] Drozdowski G. Op. cit. – S. 69 – 77; Bukowiner Nachrichten. Organ des deutschen Volksbundes in der Bukowina XVII. Jg. – 1914. – 1. Jänner – 29. August (Nr. 7106 – 7213). – S. 3.
[27] Drozdowski G. Op. cit. – S. 69 – 81.

Віктор Панасюк
Луцьк

“ВОЛИНСЬКА ПОЛІТИКА” ВОЄВОД Г. ЮЗЕВСЬКОГО ТА А. ҐАВКЕ-НОВАКА 1928 – 1939 РОКІВ: ПРОБЛЕМИ УКРАЇНО- ТА НІМЕЦЬКОМОВНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена дослідженню проблем україно- та німецькомовної освіти крізь призму розгляду так званої “волинської політики” польських воєвод Г. Юзевського та А. Гавке-Новака в 1928 – 1939 рр.

Особлива увага приділяється аналізу політики колонізації та утраквізації на Волині по відношенню до українського та німецького населення, що спричинила боротьбу за національну школу українців і німців як боротьбу за свою загрожену етнічність.

Der Artikel dient der Erforschung der Probleme der ukrainisch- und deutschsprachigen Bildung unter dem Gesichtspunkt der Betrachtung der sogenanten “Wolyniener Politik” von Heerführern G.Jusewskyj und A.gawke-Nowak 1928 – 1939.

Es wird schwerpunktmäßig eine Analyse der Kolonisierungspolitik und der Utravisation in Wolynien im Bezug auf die ukrainische und die deutsche Bevölkerung, die einen Kampf für nationale Schulen der Ukrainer und der Deutschen so wie einen Kampf für ihre bedrohte Volkszugehörigkeit bewirkt hat, durchgeführt.

Дуалізм економічної та соціокультурної занедбаності, переобтяжений поліетнічністю та поліконфесійністю населення Західної Волині впродовж міжвоєнного двадцятиріччя Польського державного урядування, став чинником неспромоги випрацювати всеосяжну, оптимальну та результативну концепцію входження краю до цілокупності ІІ Речі Посполитої. Це попервах оберталося, з одного боку, нездоланним песимізмом польських владців, що, мовляв, із огляду “на швидко зростаючу українізацію Волинь уже видається втраченою для польськості” [1], а з другого, – раціоналізацією розуміння нагальної необхідності власне “волинської політики” задля “скерування українського руху в певні рамки, які ускладнювали б агітацію зі Східної Галичини” [2]. Програмно-політичне узасадничення “волинської політики” воєвод Г. Юзевського та А. Ґавке-Новака мусило би забезпечити досягнення поставленої мети.

Відтак, із твердим переконанням про те, що польська рація стану вимагає якнайтіснішого поєднання Волині з Річчю Посполитою, прибув до Луцька у червні 1928 р. новопризначений воєвода Генрик Юзевський. Обрання інтеґрації як засадничої мети було покладено в основу “волинського експерименту” Г. Юзевського [3].

Воєвода розпочав зі з’ясування загальної ситуації на Волині та визначення найважливіших намірів на майбутнє, у шкільництві зокрема. Як стривожено зазначив у звіті Г. Юзевський, спроможність освітньої інфраструктури залишалась доволі низькою, тому, що “в 1927 – 28 н.р. на Волині отримувало освіту 111843 дитини (51,1 %) у 1185 початкових школах, а 106943 (48,9 %) – зростає до цього часу в неосвіченості та неписьменності” [4]. Такий стан був реальною загрозою на шляху долучення української молоді до польської культури.

Національно-освітні складові “волинської програми” Г. Юзевського визначалися поволі та обачно. Конкретні способи її виконання було викладено волинським воєводою у грудні 1929 р. на конференції воєвод східних кресів у Луцьку: “Державну асиміляцію та тісне згуртування краю з Річчю Посполитою варто розуміти не як винародовлення, не тільки як творчий процес взаємного проникнення двох культур, але й як насичення українських

© Віктор Панасюк

національних рис паростками польської [культури]". Максимально результативною мусила стати запропонована Г. Юзевським програма створення системи освітнього бікультуралізму – програма "поєднання національних елементів із державною культурою", а тому контрольованих поступок українцям у сфері їхніх культурно-освітніх зацікавлень через будівництво нових шкіл, створення підручників українською мовою і т.п. Та по суті Г. Юзевський залишався прихильником утраквістичної, двомовної школи, яку в програмі було приховано під назвою "бікультуральної" школи. Суголосну з воєводою позицію у дискусіях щодо тез програми посів куратор Волинського шкільного округу Г. Шельонговський, який за бажаний тип школи вважав утраквістичну або польську школу з українською мовою як предметом навчання, бо саме такі школи "повинні забезпечувати знання польської мови та культури як державної". Долучаючись до обговорення теми утраквізму та курсу на асиміляцію у шкільництві, візитатор Кременецького ліцею Ю. Понятовський застеріг від "як надто поверхневих, так і надто механічних методів асиміляції та поквапливої ліквідації українських шкіл", то ж бо лише бікультуральні школи "не забезпечать успіху державній позиції у освітній політиці на східних кресах". А воєводи віленський та новогрудський В. Пачкевич і З. Бечкович висловились критично щодо утраквістичних шкіл у порівнянні з кращими та конкурентноспроможнішими польськими школами на шляху ліквідації непольських шкіл [5].

Основні напрями ментальної перебудови як передумови польсько-українського порозуміння на Волині Г. Юзевский визначив на нараді керівників воєводської адміністрації 16 липня 1929 р. Завданням першорядної ваги було конструювання українського життя на Волині відповідно до ідеології опертя на Польщу на засадах дифузії культур, оскільки із надто загальної точки зору воєводи, українська громада піддатна державній асиміляції та готова до співпраці з поляками [6].

Здійснення цього завдання змушувало Юзевського зосереджувати увагу на шкільних справах, бо школа створювала широкі можливості для взаємин польської та української молоді згідно з основними тезами його програми. В основу шкільної політики воєводи було покладено переконання, що "система і організація початкового шкільництва на Волині мусить дати найбільші гарантії забезпечення істинних потреб людності. Існуюча система шкільництва, викликаючи постійне занепокоєння і незадоволення української людності, мусить допровадити до започаткування бурхливого процесу українського приватного шкільництва, вочевидь імпортованого із Малопольщі" [7].

Всупереч декларацiям, поступки освітнім інтересам українців були мізерними. Домінуюче на Волині утраквістичне шкільництво не викликало жодних застережень Г. Юзевського, а от можливості його корекції на користь українців через шкільні плебісцити непокоїли воєводу. Волинський першоурядовець уважав, що українці використовують опитування для антидержавної пропаганди і роздмухування конфліктів на кресах [8]. Санкціонований воєводою опір шкільним опитуванням став причиною того, що у воєводських документах, ситуаційних звітах повітових коменд поліції плебісцити називались "українською націоналістичною акцією" [9], а місцеві чиновники не досить прагнули проводити на Волині повторні опитування, які зініціювало в 1932 р. товариство "Рідна школа" зі Львова. Як свідчить звіт самого воєводи у 1932 р. шкільні плебісцити мали відбутися у 742 школах, а відбулися – у 120, результати ж визнані – лише у 63. На українську та польську мови переведено по одній школі, а зутраквізовано – 6 шкіл. У 1933 р. плебісцити не проводились, хоча таких шкіл було 869 [10], тож і залишилось на Волині лише чотири приватні українські школи. У той же час олинські чехи мали 13 своїх національних шкіл, росіяни – 5, євреї – 57, німці – 66 [11]. Утішений воєвода писав до Варшави: "Останні результати плебісциту не дали негативних результатів" [12]. То ж проголошуваний Г. Юзевським бікультуралізм у шкільництві проявляв себе у переважанні двох типів шкіл – однорідної польської та утраквістичної.

Варто також зазначити, що при всьому оригінальному ідеологічному оформленні національно-освітні компоненти "волинської програми" Г. Юзевського улягали практиці адміністрування багатонаціональною територією. Неоднозначне ставлення воєводи до інших національних меншин, зокрема чехів і німців, – визначалось їхнім ставленням до його політики.

Як чужорідний елемент поціновував Г. Юзевський, зокрема, німецьку меншину Волині, вбачаючи в ній ще й постійно діючу приховану загрозу [13], а тому послідовно дотримувався

"Директив польської внутрішньої національної політики" (1926) щодо одержавлення німецького шкільництва та постійного контролю за освітньо-культурними ініціативами [14]. Початок урядування Г. Юзевського на Волині виявляє "дивовижний" статистичний феномен щодо німецькомовного шкільництва. Так, згідно "Rocznikow Statystyki RP" за 1928 – 1930 рр. на Волині у 1927 – 1928 н.р. була одна державна початкова школа з німецькою мовою навчання (45 учнів), а в 1928 – 1929 н.р. – вже 30 (891 учень). Такий стрімкий кількісний ріст державних початкових шкіл із 1928 р. дозволяє припустити, що по суті справи приватне шкільництво було набагато чисельнішим, аніж згідно з офіційними даними. Як інформує З. Ціхоцка-Петражицка, державні школи виникали через цілеспрямовану ететизацію (одержавлення) тих приватних шкіл, які мали найпридатніші шкільні приміщення та кваліфікованих учителів. Щодо способів одержавлення, то вони були, радше, примусово-бюрократичними, аніж договірно-консенсусними. "Обрахунки ці є неправдоподібно заниженими, – пише дослідниця, – бо ж у кожній із більших німецьких колоній існує школа: напр., у Луцькому повіті згідно переліку немає жодної німецької школи, в той час як у ході власних об'їздів зустрічала їх у низці таких колоній, як Антонівка, Гараджа, Гнідава та ін. Тому кількість німецьких шкіл, які подає GUS (Головне управління статистики) є неправдиво низькою, а за найбільш вірогідну варто вважати інформацію, отриману від волинських пасторів". Згідно з інформацією пасторів, які до 1932 р. були організаторами більшості німецькомовних шкіл, у чотирьох парафіях, де проживали німецькі колоністи: Луцькій – Рожищенській, Рівненській та Тучинській у 1929 р. було 70 шкіл, із них 53 – приватні, а 17 – державних. Школи відвідували від 3 до 3,1 тис. дітей, із них у приватних школах навчалося від 2,2 до 2,3 тис. дітей, а в державних – 800 дітей. Основним типом німецькомовних шкіл були "канторські школи" [15].

Шкільний кураторіум на Волині підтримував канторські школи до запровадження у березні 1932 р. реформ Януша Єнджеєвіча ("єнджеєвічувки"), а потому вирішив ці школи просто зліквідувати, а на їх місці у перспективі планував заснувати державні, але вже неодмінно утраквістичні, польсько-німецькі школи. Свавільно-бюрократичний спосіб ліквідації канторських шкіл на Волині спричинив скандал на рівні МЗС Польщі, після того як женевський журнал "Semaine religieuse" за 1 та 8 квітня 1933 р. опублікував статтю "La situation religeuse en Pologne" про освітній чинник урядового переслідування протестантів на Волині. Міністерство релігійних культів і народної освіти (MWRiOP) Польщі за поданням шкільного куратора з Луцька так визначило причину дій властей: "Науковий і виховний рівень канторських шкіл незмінно низький, господарські умови – злиденні, канторами були і є люди без учительської освіти, а колишні вчителі державних початкових шкіл звільнені за професійну невідповідність" [16]. Тоді Німецька шкільна спілка – центральна інституція із проблем німецького шкільництва в Польщі, відкривши на Волині шкільний відділ (Shulstelle Wolhynien) для координації освітньої діяльності та розпорядження цільовими субвенціями, відряджає на Волинь 15 випускників учительської семінарії у Лодзі та приступає до будівництва нових шкільних приміщень для організації приватних німецьких шкіл. Ці школи мали значно вищий рівень викладання, аніж канторські [17]. Також у Рожищах щороку відбувалися з'їзди молодих учителів для підвищення їх кваліфікації та набуття досвіду громадської діяльності, які державна адміністрація поціновувала як спроби перетворити "школи на острови німецької культури, які відкидають все що є польське" [18].

За даними президії Ради міністрів у 1934 – 1935 н.р. 4,3 тис. німецьких дітей на Волині відвідували 334 державні початкові школи з польською та українською мовами навчання, 1,6 тис. – 26 приватних шкіл із німецькою мовою навчання і 80 – три приватні школи з польською мовою навчання [19]. Однак будівництва та відкриття нових приватних німецьких шкіл державні органи не дозволяли, воліючи відкривати винятково державні утраквістичні школи. Так, під офіційним приводом недопущення дезорганізації навчання в державній однокласній утраквістичній школі с. Річище Дубнівського повіту місцевій німецькій громаді не дозволили відкрити приватну школу, використавши під неї молитовний дім. Однак мізерія годин на німецьку мову в школі, вірогідно, змушувала кантора О. Льойшнера вдатися до додаткового нелегального навчання дітей. Для вчителя та шкільного інспектора, які 16 червня 1936 р. відвідали молитовний дім, розташування лав у ньому, демонстраційні карти на стінах та зошити стали свідченням того, що кантор навчає дітей. І хоча дубнівський повітовий староста визнав дефіцит належних доказів, О. Льойшнера було-таки оштрафовано на 100 зл. або 25 днів

арешту [20]. Однак із місячного ситуаційного звіту за березень 1937 р. довідуємося, що в Річищах попри всі адміністративні репресалії "людність не задоволена навчанням дітей у державній школі, а тому посилає їх до приватного вчителя О. Льойшнера, який навчає їх німецькій мові у нелегальній школі" [21].

За таких умов урядування Г. Юзевського дійшло до відчутного обмеження приватного німецького шкільництва на Волині. У меморіалі пастора А. Кляйндінста, надісланого до MWRiOP у травні 1938 р., вказувалося на те, що після впровадження "єнджеєвічувки" на Волині залишилось лише 27 приватних шкіл. Згодом було закрито ще дві школи, а в 1938 р. кураторіум надіслав попередження про намір закрити ще п'ять шкіл із причин невідповідності приміщень, низького рівня викладання та порушення статуту. Внаслідок дій шкільних властей серед 7,5 тис. німецьких дітей шкільного віку 5,8 тис. не вивчали в школі німецької мови [22].

Не виділяв Г. Юзевський і українців, бо був, як зазначає Я. Кенсік, послідовним прихильником сформульованого Ю. Пілсудським "кардинального постулату польської рації стану в шкільництві", на сторожі якого був тодішній учительський корпус Волині, сформований переважно з поляків, що походили з Малопольщі та Познанського воєводства. Так, у 1932 – 1933 н.р. у всіх типах шкіл на Волині працювало 3446 учителів, та лише 451 (13,1 %) були українцями, 128 (3,7 %) – були росіянами, а 2795 (81,1 %) складали поляки [23]. Що ж до частки початкових українських шкіл на Волині, то впродовж десяти років вона залишалася незмінною, ледь сягаючи 0,4 % = 8 приватних початкових шкіл, а державних через свідомо обрану де етатизацію (роздержавлення) не було зовсім. У загальній структурі волинського шкільництва домінували польські школи з українською мовою як предметом викладання – 40,9 % (853) від загалу, школи польські – 26,6 % (555) та утраквістичні 24,9 % (520) [24].

Таким чином, кількість українських шкіл була в крайній диспропорції до кількості українців на Волині, а шкільну політику Г. Юзевського щодо українських запитів відзначала глибока обережність. Але у квітні 1938 р. Г. Юзевського було-таки звільнено з посади та переведено воєводою до Лодзі. Тільки після цього у ґрунтовному підсумковому рефераті щодо своїх бачень майбутнього національних відносин на східних кресах він зазначив, що "подальший розвиток відносин на Волині можна уявити як збільшення українського стану посідання в шкільництві" [25].

На подібну політику годі було й розраховувати. Прибуття до Луцька наприкінці квітня 1938 р. новопризначеного та останнього воєводи Алєксандра Ґавке-Новака спричинило суттєві зміни політичної лінії властей саме щодо освітніх зацікавлень національних меншин. Інспірування військовиками, досконалим протеже яких був, як твердить І. Політ, А. Ґавке-Новак [26], програми "зміцнення польськості" на Волині свідчило про "нерозуміння Варшавою волинських справ, то очевидно треба передбачати, – вважав волинський посол С. Скрипник, – у недалекій уже будучині багато прикрих несподіванок" [27]. Занепокоєння справдилося, коли в лютому 1939 р. за ініціативою воєводи була розроблена та затверджена міністерством внутрішніх справ нова "програма державної політики на Волині". Воєвода "категорично стверджував, що жодної іншої, крім усталеної в програмі, державної політики адміністративні органи проводити не можуть і не будуть" [28].

Реалізація програми мала сприяти, по-перше, "найтіснішій органічній соборності Волині з цілокупною Річчю Посполитою"; по-друге, "обов'язковому розширенню та поглибленню засад співжиття польської та не польської людності, зважаючи на основоположне твердження про те, що саме державна та національна асиміляція непольської людності є головною метою цього співжиття". Об'єктом подвійної асиміляції, за А. Ґавке-Новаком, повинні були стати росіяни, чехи, німці, а передовсім українці – "національно несвідома православна людність". Спільна турбота властей, школи та польської громадськості робитиме цей наступ настільки сильним, аби паралізувати конкурентну пропаганду та посилити асиміляційну польську освітньо-культурну потугу за допомогою забезпечення не тільки переваг, а й винятковості польської культури в системі виховання; всеосяжності, універсальності та виключності польського виховного ідеалу; домінування польської мови над непольською; такого шкільного устрою, який би ліквідовував окремі національні елементи [29].

Така програма, ясна річ, була програмою контрольованого розширення переваг на користь волинських поляків, закріплення дискримінаційних диспропорцій у стані посідання передусім української громади Волині. Тенденція виразної полонізації шкільництва через вилучення

української мови як предмета викладання, закриття української гімназії та духовної семінарії у Кременці, посилення відчуття залишковості та залежності українського шкільництва і вчительства від польських політиків та військовиків лише увиразнювали статус підлеглої нації. Це, як влучно, без жодної упередженості до А. Ґавке-Новака, прогнозував Г. Юзевський, дуже швидко викликало небажані та небезпечні зміни в умовах життя на Волині: "Тут у Речі Посполитій патріотична рука польського політика та урядовця з найбільшою жадібністю витісняє краплини української мови за рецептами Ст. Грабського, а одночасно з Совєтів нестримним потоком лине українська мова, якою насолоджується людність Волині" [30].

Набагато загостренішими були взаємини воєводської адміністрації з німецькою громадою Волині. Саме стан дискримінування німецького приватного шкільництва став найпотужнішою причиною зростаючого протистояння, перетворивши антишкільну кампанію волинських німців майже на безперервну акцію громадянської непокори [31]. Але воєвода у своїй діяльності ретельно дотримувався визначених у грудні 1938 р. міністерством внутрішніх справ "Директив ставлення до німецької меншини", які передбачали зосередження німецьких дітей у державних школах, карно-адміністративне переслідування учасників шкільних страйків, саботаж державними інституціями процесу будівництва приватних німецьких шкіл [32], а згодом і повну ліквідацію німецького шкільництва [33]. За таких умов годі було вести мову про виконання однієї з головних цілей "волинської програми" А. Ґавке-Новака, як її визначив сам воєвода: "З меншинами на Волині мусить бути налагоджена співпраця і співжиття в атмосфері спокою та взаємної довіри" [34].

Таким чином, "волинська політика" воєвод Г. Юзевського та А. Ґавке-Новака стала помітним регіональним суспільно-політичним явищем на схилку 1920 – 1930-х років як із точки зору її політичного впровадження, так із ментальних вимірів її узасадничення. Побудувавши освітню політику на твердому переконанні, що системи національного шкільництва є інституційованими формами усталення та збереження національних ідентичностей, що було вкрай важливо для багатонаціонального громадянства волинського воєводства, Г. Юзевський та А. Ґавке-Новак, однак, діючи націоналістично, уможливлювали використання освітніх установ для забезпечення процесів переінакшення тамтешніх етнічних меншин на ґрунті польської самототожності: чи еволюційно-неминучого (Г. Юзевський), чи радикально-примусового (А. Ґавке-Новак). Обрані заради цього на Волині полонізація та утраквізація – або в спосіб роздержавлення україномовного, або через одержавлення німецькомовного шкільництва – спричинилися до зворотнього ефекту – боротьби за національну школу українців і німців як боротьби за свою загрожену етнічність. Запанування у тодішній шкільній політиці на Волині функціоналістського підходу – штучного конструювання структури шкільництва та його мовного режиму без послідовного зв'язку з національною структурою населення воєводства – викликало суспільне (в межах національних громад) несприйняття та спротив, а по тому – конечний неуспіх самої "волинської політики".

---

[1] Centralne archiwum wojskowe w Warszawie (далі – CAW), Ministerstwo Spraw Wojskowych (далі – MSW), Biuro Wyznań Niekatolickich, sygn. I. 300. 20. 63 "O polityce państwowey wobec prawoslawia w Polsce".

[2] Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9-а. – Спр. 2. – Арк. 39.

[3] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), Urząd Wojewódzki Wołyński (далі – UWW), sygn. 277/ I – 1 "Wojewoda Józewski o sprawie ukraińskiej – wywiad przeprowadzony M. Pruszyńskim dla czasopisma "Bunt Młodych" 5. IX. 1935 r." – k. 33.

[4] ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 547. – Арк. 1.

[5] AAN, UWW, sygn. 277/ I – 1 "Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2 – 3. XII. 1929 r." – k.2, 20, 21 – 24, 26, 30, 28 – 29.

[6] ДАВО. – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 143 зв., 144.

[7] Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (далі – BUW), Dział Rękopisów (äŕëł – DR), Papiery S. Stempowskiego, akc. 361 "H. Józewski, Sprawozdanie obrazujące sytuację woj.Wołyńskiego, XI. 1935 r."

[8] AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (далі – MSW), Wydział Narodowościowy, sygn. 1037 "Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające" Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyńiu". 1933 r." – k. 4.

[9] ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3254. – Арк. 4, 5, 6.

[10] AAN, UWW, sygn. 277/ I – 1 "Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie wojewody Józewskiego. 1936 r." – k. 30.

[11] ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4832. – Арк. 19; Там само. – Спр. 4831. – Арк. 15.

[12] AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (далі – MSW), Wydział Narodowościowy, sygn. 1037 “Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające” Stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyńiu”. 1933 r.” – k. 4.
[13] AAN, UWW, sygn. 277/ I – 1 “Protokół konferencji wojewodów z Kresów Wschodnich w Łucku dnia 2 – 3. XII. 1929 r.” – k. 11.
[14] ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4831. – Арк. 5.
[15] Cichocka-Petrażycka Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – S. 140, 142 – 143.
[16] AAN, MWRiOP, Dep. V. Wyznań Religijnych Międzywyznaniowe, sygn. 385 “Informacja prasowa, konferencje międzyministerialne, zajścia na tle wyznaniowym, wytyczne polityki Ministerstva. 1918 – 1939”. – k. 99, 106.
[17] Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918 – 1939. – Warszawa, 1978. – S. 223.
[18] CAW, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (далі – GISZ), sygn. 302. 10. 24 “Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939”. – k 15.
[19] Mauersberg St. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918 – 1939. – Wrocław, 1968. – S. 153.
[20] ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 3866. – Арк. 28, 31, 32.
[21] AAN, UWW, Wydział Społeczno-polityczny, sygn. 277/ II – t. 8 “Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne z ruchu społeczno-politycznego i narodowościowego za 1937 r.” – k. 4a.
[22] AAN, MWRiOP, Wydział Szkolnictwa Powszechnego, sygn. 162 “Sprawy szkół z niemieckim językiem nauczania. 1934 r.” – k. 122 – 123.
[23] Kęsik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna J. H. Józewskiego. 1892 – 1981. – Wrocław, 1995. – S. 90 – 91, 121.
[24] Statystyka szkolnictwa, 1937/1938. – Warszawa, 1939. – S. 27.
[25] BUW, DR, Papiery S. Stempowskiego, akc. 361 “Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody wołyńskiego w sprawie polityki państwowej na Wołyniu. 1938”.
[26] Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka (1938 – 1939)// Przegląd Wschodni. – 1999. – T. V. – Z. 4 (20). – S. 711 – 712.
[27] ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 34.
[28] Там само. – Оп. 9. – Спр. 4671. – Арк. 14 – 15.
[29] Там само. – Арк. 16, 17 – 18, 2, 6, 17 – 18.
[30] BUW, DR, Papiery S. Stempowskiego, akc. 361 “Memoriał Henryka Józewskiego b. wojewody wołyńskiego w sprawie polityki państwowej na Wołyniu. 1938”.
[31] AAN, MSW, Wydział Narodowościowy, sygn. 984 “Korespondencja w sprawie likwidacji szkolnictwa niemieckiego w Polsce. 1938 – 1939”; CAW, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (далі – GISZ), sygn. 302. 10. 24 “Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939”.
[32] CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302. 4. 121 “Referat dot. ruchu naturalnego ludności w Polsce, emigracjach żydowskich oraz wytyczne postępowania z mniejszością niemiecką. 15. I. 1938 – 21. XII. 1938.” – k. 77b – 78.
[33] CAW, GISZ, Biuro Inspekcji, sygn. 302. 4. 123. “Sytuacja niemców w Polsce – referat. Wytyczne polityki wyznaniowej na ziemiach wschodnich. 13. I. 1939 – 21. VIII. 1939.” – k. 128.
[34] CAW, GISZ, sygn. 302. 10. 24 “Komunikaty tygodniowe, informacja z życia mniejszości narodowych. 1939”. – k. 184.

Олександр Самойленко
Ніжин

НАУКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.Х. БУНГЕ

У статті досліджується життєвий, викладацький і науковий шлях одного з представників німецького народу в Україні – Миколи Християновича Бунге – видатного державного діяча, політика, реформатора, вченого та педагога Російської імперії середини – другої половини XIX ст. Докладно описується його талановита викладацька діяльність в Юридичному ліцеї князя Безбородька в Ніжині, а згодом – в університеті Св. Володимира, де Бунге тривалий час працював викладачем, кілька разів обирався ректором.

Im Artikel wird der Lebens-, Lehr- und wissenschaftliche Weg eines der Vertreter des deutschen Volkes in der Ukraine erforscht. Mykola Chrystyjanowitsch Bunge war berühmter Staatsmann, Politiker, Reformator, Wissenschaftler und Pädagoge des Russischen Reichs in der Mitte der zweiten Hälfte des 19.Jh. Ausführlich wird seine talentierte Lehrtätigkeit zuerst im Rechtslyzeum von Fürsten Besborodko in Nishyn und später in der Wolodymyr Universität beschrieben, wo Bunge eine lange Zeit als Lehrer arbeitete und einige Male zum Rektor gewählt worden war.

У XVIII – XIX ст. представники німецького народу відіграли помітну роль в науковому та культурному житті України, як і Російської імперії в цілому. Це, зокрема, відомі вчені фізик М. Шіллер, математик Г. Пфейфер, астроном Р. Фогель, ботанік І. Шмальгаузен, фізіолог О. Вальтер, природознавець П.С. Паллас, філолог Б. Варнеке, археолог Е. Штерн, історик мистецтва Ф. Ернст та багато інших [1].

Гідне місце серед них посідає Микола Християнович Бунге – видатний державний діяч, політик, реформатор, учений та педагог Російської імперії середини – другої половини XIX ст., який більшу частину свого життя провів в Україні.

Народився Микола Бунге 11 листопада 1823 р. в Києві у відомій в місті родині німецького походження, яка переселилася до України в середині XVIII ст. Дід Миколи Християновича, Георг-Фрідріх, був власником першої київської приватної аптеки і засновником євангелістської (лютеранської) общини [2]. Він помер у 1792 р., залишивши після себе численних нащадків: 8 синів та 4 доньок, слава про яких та їхніх дітей поширилася далеко за межі Києва.

Один із синів, Андрій, успадкував аптеку і продовжив фармацевтичну справу батька. Його сини були відомими вченими, професорами Дерптського університету: Георг-Фрідріх – юрист, видавець пам'яток Остзейського краю, Олександр – ботанік, досліджував Киргиз-Кайсацькі степи, Алтай, Китай; Микола Андрійович – видатний хімік, професор Київського університету, голова Київського відділу Російського технічного товариства (1873 – 1906 рр.), голова товариства природознавства.

Інший син Георга-Фрідріха, Христофор, який народився в 1781 р., був заслуженим професором ветеринарної науки і терапевтичної клініки в Московському університеті.

Старший син Георга-Фридриха, Християн (народився в 1773 р.), був доктором медицини, служив у 1802 – 1835 рр. в Київському військовому шпиталі, Київській духовній академії та інших навчальних закладах. Навчання розпочав у Києві, а продовжив його в Петербурзькому інституті (1792 – 1796) та Йєнському університеті (1796 – 1798), де отримав ступінь доктора медицини за дисертаційне дослідження "Об эпидемических болезнях в Киеве". У 1791 р. Київське депутатське зібрання видало йому грамоту на дворянство. За свідченням сучасників, Християн Бунге був хорошою людиною і талановитим лікарем, широко відомим як спеціаліст по лікуванню дитячих захворювань. Помер Х.Г. Бунге в 1857 р., залишивши по собі гарну пам'ять у киян.

Його дружина, Катерина Миколаївна Гебенер, була жінкою розумною, освіченою та

© Олександр Самойленко

надзвичайно начитаною. Не маючи дітей від першого шлюбу і народивши в тридцятишестирічному віці єдиного сина від другого шлюбу з Християном Бунге – Миколу, вона вклала всю душу в справу його виховання та освіти. Зберігаючи відданість традиціям пращурів і прихильність до лютеранства, в родині культивувалися працелюбність, любов до знань і прагнення їх удосконалення. І хоча про дитячі та юнацькі роки М.Х. Бунге збереглося мало свідчень, вони переконують, що становлення майбутнього ректора Університету Св. Володимира в Києві та першого міністра Російської імперії протікали мирно під опікою люблячої матері, і це взаємообожнювання збереглося на все життя. В таких умовах виховувався Ніколас Паул Карл (Микола) Бунге, який на все життя залишився відданим та люблячим сином, постійно відвідуючи батьківську домівку, не зважаючи на відстань, яка була між ними. Микола Християнович навіть ніколи не одружувався, "чтобы не ввести новую хозяйку в дом любимой матери" [3]. Такі теплі, відверті стосунки в родині не могли не відбитися на моральному обліку М. Бунге. Сучасники відзначали його кришталеву чистоту душі, рідкісну скромність, надзвичайну делікатність, стриманість та замкнутість.

Початкову освіту Микола Бунге отримав в 1-й Київській гімназії, де вирізнявся високою працездатністю і відповідальним ставленням до доручених справ, був наділений гарною пам'яттю, мав ґрунтовні знання з кількох іноземних мов. Протягом усього навчання він вважався кращим учнем в класі [4]. Прагнення до знань та книг в гімназійні роки поєднувалася в ньому з любов'ю до природи і рослин. М. Бунге був пристрасним садівником і палко захоплювався кактусами, яких у нього була велика колекція, в ті часи досить рідкісних у Києві.

У 1841 р. Микола Християнович поступив на юридичний факультет Київського Університету Св. Володимира, де пройшов повний курс наук. У студентські роки почалося захоплення Бунге політичною економією, яке на все життя визначило коло його наукових інтересів. Видатні здібності, знання іноземних мов і наполегливість у праці спонукали до того, що вже в рік закінчення університету зі ступінню кандидата законознавства його було направлено викладачем законів казенного управління до Юридичного ліцею князя Безбородька в Ніжині, на місце Глушановського. З 31 листопада 1845 р. в двадцятидворічному віці Микола Християнович Бунге розпочав свою діяльність на викладацькій ниві. Він знайшов серед "своих слушателей однолеток и даже лиц старше себя" [5], що зближувало його зі студентами. Але ще більше цьому сприяло вміння молодого педагога зробити свій курс цікавою дисципліною, яка вважалася до появи Бунге в Ніжині найнуднішою зі всього курсу. Він займався не стільки розвитком теоретичної частини свого предмета та з'ясуванням, як слухачі засвоїли теорію і вміють виводити закони, скільки намагався розвивати у них самостійність мислення, вміння застосовувати свої знання на практиці.

Для поглиблення своїх знань з предмета ліцеїсти мали знайомитися з іноземними джерелами. Оскільки знань іноземних мов декому з них не вистачало, Микола Християнович перетворив свій кабінет у навчальний клас для вивчення французької та німецької мови. Всі бажаючі удосконалити свої знання в мовах могли приходити в різні дні, читати, перекладати і пояснювати один одному під керівництвом викладача письменників-економістів – від Тюрго до Листа. "С необычайным терпением Н. Бунге просиживал со своими учениками по несколько часов в день и достигал того, что его адепты, едва умевшие прочесть прежде иностранную грамоту, по истечении 3 – 4 месяцев могли читать и понимать французские и немецкие книги" [6]. Він охоче підтримував здібних студентів. Довідавшись, що на якому-небудь курсі з'являлися ліцеїсти, які бажали серйозно працювати, він кликав їх до себе, перетворюючись із суворого й вимогливого викладача в старшого товариша, "никогда не спускавшегося до уровня младших, но всегда умевшего поднять их до себя, всегда дававший широкий простор свободе обсуждений и умевший никого не подавлять своим авторитетом" [7].

Лекціями Микола Християнович не обмежувався. Він залучав своїх слухачів до практичних занять з предметів, які викладав. На цих заняттях аудиторія не була особливо повною, оскільки він притримувався принципу – якщо займатися, то ці заняття повинні бути систематичними і насиченими. Так, у 1849 р. слухачів із законів казенного управління було – 20, а в 1850 р. – 27. Ліцеїсти, які брали участь у заняттях, дуже прив'язувалися до свого вчителя і назавжди залишалися його палкими прихильниками.

Інтереси М.Х. Бунге виходили за межі аудиторних занять. Він з радістю зближувався із

прогресивно мислячими людьми, з якими познайомився в Ніжині. Це були: професор російської словесності М.А. Тулов – талановита, освічена людина, чудовий знавець словесності, прихильник Гегеля, блискучий лектор, але "скептического мировоззрения, более эпикуриец и эклектик"; учитель словесності Ніжинської гімназії М.Т. Симонов – "непреклонных пуританских убеждений"; В.С. Коперницький – обдарований ентузіаст, але "узких национально-польских стремлений" [8]. Роки проведені в Ніжині, стали часом становлення його ліберально-політичних переконань. М.Х. Бунге став "главой и душой кружка, горячо сочувствовавшего проповеди Грановского и Белинского – кружка, не скрывавшего отрицательное отношение свое к тогдашним язвам русского общества – крепостному праву и взяточничеству – и искавшего идеалов на Западе" [9]. Направлення гуртка М. Бунге мало вплив не лише на студентів, а й на викладачів. Цей вплив значно посилився після того, як Микола Християнович захистив магістерську дисертацію і був призначений професором ліцею. Попри свою схильність до "западничества", М. Бунге "был убежденный и бескорыстный монархист", який вважав, що "целостность и сохранность государства может быть ограждена лишь единством власти; он полагал, что русский народ, не способный по свойствам своего характера к систематической постоянной мелкой повседневной борьбе и усилиям, может в минуты подъема духа делать под руководством единой твердой власти такие шаги и успехи, которые граничат с чудесами". Його політичним ідеалом була самодержавна монархія, яка спиралася на суворе дотримання законів, на гласність в обговоренні суспільних проблем і на розвиток місцевих виборних закладів за англійським зразком, на рух до вдосконалення системи управління шляхом реформ [10].

Кінець 40-х рр. XIX ст. – період наступу реакції в Російській імперії. Але Микола Християнович, хоч не приховував своїх поглядів, ніколи не був підозрюваним в "неблагонадежности". І в цьому, як свідчать його сучасники, "главную роль сыграла чистота души его и прямота, при отсутствии духа прозелитизма".

Педагогічна і наукова діяльність М.Х. Бунге в Ніжинському ліцеї є прикладом виняткової старанності і серйозності у ставленні до дисциплін. Вже в 1847 р. він захистив магістерську дисертацію на тему "Исследование начал торгового законодательства Петра Великого", уривки з якої було надруковано в "Отечественных записках" за січень 1850 р. 19 грудня його було затверджено виконуючим обов'язки професора законів казенного управління, а вже 28 квітня 1848 р. він стає професором по цій кафедрі [11].

Отримавши кафедру в Ліцеї, Микола Християнович продовжив викладати Закони казенного управління й Устави про повинності на третьому курсі, де його предмету відводилося 7,5 год. Викладання велося на основі IV – VIII тт. Зведення Законів, рахункових уставів і праць Рау, Горлова, Канкріна та ін.

Цікава в цьому відношенні "Программа по кафедре Законов Казенного Управления на 1-е полугодие 1850/1851 учебного года", складена Миколою Християновичем 8 липня 1850 р., яка зберігається в Філії Чернігівського державного обласного архіву в м. Ніжині і є єдиним документом такого роду, який дає уяву про той курс, який М. Бунге викладав у ліцеї [12].

Вже в період праці в Ліцеї у Бунге остаточно визначився інтерес до політичної економії. Формування наукових економічних поглядів відбулося під впливом манкуанського / фрітредерського/ напряму західної політекономії, головними принципами якого була вимога свободи торгівлі, не втручання держави в приватнопідприємницьку діяльність. Поділяючи їх погляди, молодий науковець вважав, що головне завдання держави в цьому напрямі має зводитися лише до законодавчої діяльності з метою стимулювання господарського життя. Слід зазначити, що М.Бунге не прагнув створити власного напряму в політекономії, а лише намагався у кожній теорії знайти слабкі сторони і вразливі місця.

Уже в Ніжині вчений розпочав роботу над докторською дисертацією. Для святкового акту в Ліцеї в 1849 р. він підготував промову "О кредите", яка лягла в основу майбутнього капітального дослідження "Теория кредита", котре 16 червня 1852 р. було публічно захищено, і М.Х. Бунге було присуджено ступінь доктора політичних наук. Ще в жовтні 1850 р. Миколу Християновича перевели до університету Св. Володимира виконуючим обов'язки ад'юнкта по кафедрі політекономії і статистики, а після захисту дисертації він стає екстраординарним професором по цій кафедрі і спочатку секретарем, а з 1859 по 1862 рр. – віце-головою комісії для опису губерній Київського навчального округу.

Початково М. Бунге викладав політичну економію і статистику на історико-філологічному факультеті, а з прийняттям уставу

1863 р. ці дисципліни були переведені на юридичний факультет, куди й перейшов молодий професор (26 березня 1854 р. М.Х. Бунге був затверджений на посаді ординарного професора). З 1853 по 1859 рр. Микола Християнович викладав також у Київському інституті благородних дівиць.

Після того, як університет залишив професор поліцейського права М.Д. Іванішев, викладання цього предмета тимчасово було доручено Бунге, який в 1869 р. остаточно перемінив кафедру політекономії і статистики на кафедру поліцейського права. Але М. Бунге-економіст надовго залишився в пам'яті студентів. Жодним предметом молодь не цікавилася в такій мірі, як предметом Миколи Християновича. Ні один з київських професорів того часу не мав стільки учнів і послідовників, як він. М. Бунге створив цілу "школу" київських економістів. "Мы, студенты, вряд ли даже могли оценить гигантский труд профессора; только теперь, припоминая прошлое, я дивлюсь изумительному его терпению и самоотверженному трудолюбию. Николай Христианович, по-видимому, сам хорошо осознавал, что усвоение его чересчур содержательных лекций не легко достается студентам. Поэтому он часто устраивал, помимо лекций, особые повторительные беседы со студентами в вечерние часы, свободные от занятий; а, кроме того, двери его дома всегда были широко открыты для всех, кто нуждался в каких либо пояснениях, пособиях или книгах. Если принять в соображение, что Николай Христианович посвящал еще много труда своим учено-литературным работам, то невольно задаешься вопросом: как выдерживала человеческая природа подобную степень умственного напряжения?" [13]

Його слухачами були майбутні професори Цехановський, Сидоренко, Патлаєвський, Пихно, Антонович, Тарасов та ін. Серед учнів і послідовників професора були економісти різних поглядів і напрямів.

Лекції М.Х. Бунге відвідували й студенти інших факультетів. Як згадував майбутній доктор права і ординарний професор Київського університету О.В. Романович-Славатинський, "политическая экономия нам, юристам, в то время не читалась, но после того как, защитивши свою докторскую диссертацию в апреле 1851 г. Николай Христианович Бунге занял кафедру этой науки в нашем университете, я часто и охотно посещал его лекции. В этих лекциях светилось так много любви к науке и веры в нее, так много доброжелательства к своей аудитории, что для меня, после казенных и формальных лекций юридического факультета, они были очень привлекательны" [14]. В студентському середовищі улюблені професори мали прізвиська. Миколу Християновича називали Юноною.

Микола Бунге був відомим не лише як блискучий лектор, а й як учений-публіцист. Володіючи світлим розумом, Микола Християнович не міг не відгукнутися на найбільш наболілі суспільні питання, результатом чого стали статті, які друкувалися, починаючи із 1852 р., в різних періодичних виданнях. Він став постійним автором і співробітником часописів "Отечественные записки", "Журнал для акционеров", "Санкт-Петербургские ведомости", "Экономический указатель", "Русский вестник". Його праці поширювали і зміцнювали славу М. Бунге як ученого-економіста.

Друга половина 50-х років стала тяжким часом для університетів, яких позбавили самоврядування і внутрішньої самостійності. Попри це, М.Х. Бунге з гідністю стояв на чолі Київського університету (в 1859 – 1862 рр. він перебував на посаді ректора за призначенням). За кілька років до цього Бунге увійшов до ліберального угруповання викладачів університету і спільно з професорами історії В.Я. Шульгіним та П.В. Павловим очолив його. Колеги вбачали в своєму ректорові не лише представника урядових інтересів, а й високоморальну людину, з гуманним ставленням до оточуючих його викладачів та студентів. Любов і повага до М. Бунге підтвердилася тим, що після повернення університетам виборчого права Миколу Християновича ще двічі в 70-х рр. XIX ст. обирали ректором університету (1871 – 1875 та 1878 – 1880 рр.). Як згадував колишній студент історико-філологічного факультету Київського університету, відомий літературний критик і белетрист В.Г. Авсеєнко, "медлительный, серьезный, несколько сухой по натуре, несколько отзывавшийся немцем, он никогда не пользовался слишком горячими симпатиями студентов, но, конечно, между нами не было ни одного, который отказал бы ему в безусловном уважении. И как профессор, и как ректор, Николай Христианович был неизменным представителем законности, справедливости, долга, серьезного отношения ко всякому делу. При всем том он был очень живой человек, без

всякой примеси педантизма и немецкой ограниченности, отзывчивый на все общественные и культурные интересы. Но главное – это был очень надежный человек, и знающие его были уверены, что всякое дело, зачинающееся при его участии, непременно будет поставлено и сделано хорошо, т.е. умно, дельно, справедливо и гуманно, с немецкой серьезностью и без русской страстности и распущенности”[15].

27 квітня 1859 р. за височайшим наказом при Редакційній комісії, створеній для підготовки загального положення про селян, було створено особливу фінансову комісію, для участі в якій запросили найдосвідченіших економістів та фінансистів, зокрема й М.Х. Бунге. З 16 червня 1859 р. по 26 жовтня 1860 р. Бунге займався розробкою однієї з найскладніших сторін селянської реформи – викупними операціями, чим здійснив значний внесок в підготовку “Положения о выкупе”[16].

Не менш активною була участь Миколи Християновича в спеціальній комісії Міністерства народної освіти щодо створення Уставу університетів, який було затверджено 18 червня 1863 р. З 3 вересня 1863 р. по 11 червня 1864 р. М. Бунге був закликаний викладати політекономію і фінансове право цесаревичу Миколі Олександровичу При цьому він користувався працею німецького фінансиста Карла фон Гока “Про податки і державні борги”, яка була видана в перекладі на російську мову Бунге в 1865 р. в Києві[17].

Після повернення до Києва Микола Християнович поєднував викладацьку роботу з управлінням Київською конторою Держбанку, обирався гласним міської Думи.

У 1870 р. виповнився 25-літній термін служби в освіті, але М.Х. Бунге було залишено в університеті ще на п’ять років, а в 1875 р. цей термін було ще продовжено на друге п’ятиріччя. В 1876 р. вченому було надане звання заслуженого професора. Його заслуги як вченого були загальновідомі. Він був почесним членом Академії наук, членом Російського географічного товариства Петербурзького, Новоросійського та Київського університетів, історичного товариства Нестора-літописця, Київського юридичного товариства, Товариства для сприяння російському торговельному мореходству. Його працю було відзначено багатьма орденами та медалями.

З червня 1880 р. М.Х. Бунге переходить на державну службу, займаючи посади товариша міністра фінансів, міністра фінансів та голови Комітету міністрів, розробивши за цей час цілу низку законопроектів.

З липня 1895 р. Микола Християнович Бунге помер в Царському Селі, залишивши після себе величезний науковий спадок. Він увійшов в історію як талановитий учений, видатний педагог і суспільний діяч.

---

[1] Німці на Україні // Енциклопедія українознавства / Перевидання в Україні. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1772.
[2] Гирич Ігор. Німці в Києві // Пам’ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С. 17.
[3] Картавцев Е.Э. Николай Христианович Бунге: Биографический очерк // Вестник Европы. – 1897. – № 5.
[4] Плансон А.А. Былое и настоящее. – СПб., 1905. – С. 27.
[5] Сребницкий И.А. Очерк из истории лицея князя Безбородко (1832 – 1875) // Сборник статей о Гимназии высших наук. – Нежин, 1895. – С. 121.
[6] Там само. – С. 122.
[7] Там само. – С. 123.
[8] Там само. – С. 123 – 124.
[9] Степанов В.Л. Николай Христианович Бунге // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 122.
[10] Там само.
[11] Філіал Чернігівського державного обласного архіву в м. Ніжині. – Ф. 1105. – Оп. 1. – Спр. 64. – Прошение о зачислении на должность № 228. – Арк. 1 – 2.
[12] Там само. – Спр.67. – Программа по кафедре Законов казенного управления на 1-е полугодие 1850/51 учебного года. – Арк. 1 – 8.
[13] Ромер Ф. Київський університет в 1855 – 1860- ті роки // З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 30 – 31.
[14] Романович-Славатинський О. Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843 – 1854 роках // Там само. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 170.
[15] Авсеєнко В.Г. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. // Там само. – Кн.1. – С. 261 – 262.
[16] Степанов В.Л. Вказ. праця. – С. 124.
[17] Троцина К. Н.Х. Бунге // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородка. – Изд. 2-е, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – С. 235 – 236.

Василь Сиволапов
Луганськ

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ НА ТЕРЕНІ ЛУГАНСЬКОЇ ОКРУГИ У 20 – 30-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються питання, пов'язані з історичною долею німецьких колоній на території Луганської округи у 20 – 30 рр. XX ст. Автор на підставі аналізу відповідного архівного матеріалу, розглядає, зокрема, проблему ставлення радянської влади до релігійної активності німців-колоністів у зазначений період часу.

Im Artikel werden die Fragen beschrieben, die mit dem historischen Schicksal der deutschen Kolonien auf dem Territorium des Lugansker Kreises in den 20er und 30er Jahren des 20. Jh. verbunden sind. Aufgrund der Analyse des entsprechenden Archivmaterials befasst sich der Autor insbesondere mit dem Problem des Verhältnisses zwischen der Sowjetunion und der religiösen Aktivität der deutschen Kolonisten in der erwähnten Periode.

Різнопланова за проблематикою тема німецьких колоній в Україні, на жаль, ще й досі не отримала в сучасній українській історіографії вичерпного наукового дослідження.

Із набуттям Україною незалежності виникли нові можливості висвітлення цієї теми з урахуванням норм діючого в державі Закону "Про Національний архівний фонд і архівні установи", який повною мірою визначив механізм регулювання суспільних відносин, що виникають під час використання ретроспективної документної інформації, тобто архівних документів та фондів, доступ до яких ще в зовсім недалекому минулому був обмеженим. Насамперед ідеться про значну кількість документів Національного архівного фонду України з питань державної політики у галузі національних відносин, що відбувалися в Україні у 20 – 30-ті рр. XX ст.

Зважаючи на сучасні тенденції розвитку української історіографії та демократичного суспільства, виникає необхідність об'єктивно переглянути, доповнити або навіть з іншої точки зору оцінити долю німців колоністів в Україні в умовах сталінського тоталітарного режиму.

Деякі дані, підтверджені архівними документами, мапами, публікаціями, дають підстави говорити про те, що на терені сучасної Луганської області існувало у різні історичні періоди, починаючи з 1901 р. близько 50 німецьких колоній, але ця цифра не може бути остаточною, адже значну кількість архівних документів, що зберігаються в архівних установах України, ще не введено в наукове коло, вони чекають своїх дослідників.

Список населених пунктів Луганської округи за 1927 р. свідчить про те, що тут існувало декілька національних (а саме німецьких) адміністративних одиниць – сільських рад, серед яких Мирська німецька сільрада Дмитровського району, в якій мешкало 1327 чол. німців-колоністів, Олександрівська сільрада Краснолуцького району – 707 чол., Іванівська сільрада – 1025 чол., Шмідтівська сільрада Новосвітлівського району – 652 чол. Лише ця остання сільрада охоплювала вісім німецьких колоній на терені Новосвітлівського району в 20 – 30-ті рр. XX ст., а саме: колонії Шмідт, Енгельс, Лібкнехт, Ленінфельд, Драйлінден, Буденівка, Бурчак-Михайлівка, Люксембург.

Наприкінці 1920 р. більшість німців-колоністів прагнули повернутися до своїх примусово залишених в Україні колоній та земельних наділів. За час їх відсутності колонії прийшли в занепад, адже часи були не кращі – економічна розруха, голод, антиселянська політика радянської влади. Як відомо, з початком Першої світової війни 1914 р. царський уряд Росії, враховуючи негативність ситуації у зв'язку з наближенням лінії фронту до місць, де компактно

© Василь Сиволапов

розташовувалися німецькі колонії, провадить репресивну політику відносно німців-колоністів, вилучає у них землю, а їх самих депортує у східні райони Російської імперії, зокрема в Сибір.

Адміністративно-територіальною реформою 1923 – 1925 рр. було ліквідовано волості, що призвело до повного ігнорування інтересів національних меншин, порушення національного, культурного, релігійного укладів німців-колоністів. Німецькі колонії опинилися у складі адміністративно-територіальних одиниць з інонаціональним населенням.

Так званий "новий поділ" сприяв кардинальному порушенню мовнокультурних традицій та господарських зв'язків, що історично складалися протягом багатьох років. Інтенсивно руйнувався специфічний національно-культурний та соціально-побутовий уклад життя німців колоністів.

Господарське безладдя ускладнювалося ще й тим, що радянське та партійне керівництво адміністративно-територіальних одиниць, до яких були приєднані німецькі колонії, здебільшого було неспроможне забезпечити потреби їх етнокультурного розвитку. В результаті різко скоротилося використання німецької мови в суспільно-політичному й культурному житті німецьких колоній.

Урядовці радянських, партійних та адміністративних органів (сільських рад та районних адміністративних відділів) не завжди були здатні вирішувати досить складні специфічні питання, які виникали у сфері національних відносин та міжконфесійних взаємин національних меншин.

Важливо підкреслити, що однією з головних складових національно-культурного та соціально-побутового укладу життя німців-колоністів було відправлення релігійного культу. Ще маніфестами Катерини II від 4 грудня 1762 р. про запрошення іноземних колоністів до Росії наголошувалося, між іншим, право на "вільне відправлення віри згідно їх статуту та обрядів безперешкодно". За цими маніфестами колоністи мали право будувати церкви, дзвіниці та мати своїх пасторів.

Разом із поверненням німців-колоністів з міст депортації в Україну у 30-х рр. активізувався процес відродження та перереєстрації в органах державної влади німецьких релігійних громад. Проте, як свідчать архівні документи, радянська влада здебільшого негативно ставилася до релігійної активності німців-колоністів.

Так, інспектор відділу культів Доноблвиконкому Лукас листом від 10 лютого 1933 р. за № 7/8 повідомляє Луганську міськраду про таке:

До Луганської міськради
Інспектору культів
На ч.5. к/2 від 8/1-33р.

Відділ культів Доноблвиконкому повідомляє, що дати дозвіл на переведення рел. зборів у приватному будинкові Першохристіян, релігійній групі німців Євангельских лютеран – ні в якому разі не можна.

Що ж торкається рел. громад, розташованих у колоніях Шмідт, Драйлінден, Енгельс, Лібкнехт, Ленінфельд, Буденівка, Бурчак-Михайлівка, – то на такі необхідно скласти угоди та зареєструвати кожну рел. групу окремо.

Перереєстрацію рел. громад поки що не провадить.

Інспектор культів /Лукас/[1]

Зважаючи на наполегливі прохання німців-колоністів щодо відродження та організації релігійних громад у колоніях, радянська влада змушена була розпочати роботу з перереєстрації релігійних громад та розповсюдила серед колоністів типовий статут.

Текст типового статуту релігійних громад, особливо ті його розділи, що мали безпосереднє відношення до функцій релігійної громади, свідчить про цілеспрямоване обмеження віруючих:

Статут релігійних громад

II Функції громади

3. Для здійснення цієї мети (тобто об'єднання громадян) релігійна громада має такі функції:

1) улаштовує молитовні збори;

2) керує майном, що його одержала за умовою від місцевих органів влади;
3) бере участь у з'їздах релігійних громад, що їх дозволили органи влади;
4) призначає (або обирає) служників культу для відправи релігійних обрядів.
Релігійна громада не має права:
а) організовувати біблійські, мусуонерські, літературні, хорові, музичні, рукодільницькі та інші зібрання та гуртки;
б) провадити спеціяльну роботу серед жінок, молоді та дітей.
VI Порядок зміни статуту громади
14. Статут громади може бути змінений загальними зборами членів релігійної громади більшістю 2/3 голосів з наступним затвердженням округового адміністративного відділу або за пропозицією відповідних органів влади.
VII Порядок ліквідації громади
15. Громаду можна ліквідувати:
а) за постановою округового адміністративного відділу або НКВС УСРР у разі зламання статуту громади або умови, що її склала релігійна громада з окрадмінвідділом [2].

Попри усі штучні перешкоди та труднощі перереєстрації релігійних громад, німці-колоністи продовжують вважати відправлення релігійного культу першочерговою потребою. В усіх колоніях Луганської округи вони проводять оперативні збори мешканців з метою перереєстрації своїх релігійних громад, про що свідчать численні архівні документи:

Протокол від 25 травня 1930 року загальних зборів Євангельських християн "Баптистів", які відбулися у с. Міхайлівкі Новосвітлівського району в оселі Шенкнехта, на якому було присутньо необмежених у правах за судом громадян у кількості 50 чоловік віруючих.

Головою зборів обрано: А. Феттер
Секретарем: Ф. Проценко

Порядок денний

1. Про перереєстрацію статуту громади.
Слухали *Постановили:*
1. Про перереєстрацію статуту громади. *Клопотати перед Новосвітлівським райвиконкомом про перереєстрацію статуту громади.*

53 підписи присутніх на зборах.

Голова зборів: А. Феттер
Секретар: Ф. Проценка [3]

За підсумками проведених загальних зборів того ж самого дня члени релігійної громади звертаються до Новосвітлівського райвиконкому із заявою:

До Новосвітлівського РВК
від релігійної громади Євангельських Християн "Баптистів", яка знаходиться у с. Михайлівкі Миколаївської сільської ради в оселі громадянина Вільгельма Фридриховіча Шенкнехта.

ЗАЯВА

Дійсним Євангельська громада Християн "Баптистів" у кількості 50 чоловік засновників, просить Новосвітлівський РВК затвердити статут громади і перереєструвати на підставі обов'язкової постанови Луганського Окрадмінвідділу за № 23 від 19 квітня 1930 року її під найменуванням Євангельських Християн "Баптистів" при с.Михайлівкі. При чому додаються усі необхідні документи для перереєстрації.

1. Дійсна заява у 3-х примірниках.
2. Статут громади у 3-х примірниках.
3. Протокол загальних зборів у 2-х примірниках.

Голова громади Карл Бауєр
Секретар Христіян Іванович Шитц

25 травня 1930 року.
53 підписи членів релігійної громади.
Підписи голови релігійної громади (Баптистів) Карла Бауєра та секретаря Шитца Христіяна Івановича Миколаївська сільська рада засвідчує.

Голова ради /підпис/
Секретар /підпис/
29 травня 1930 р.

Нижче урядовцем сільради додається таке:

У с. Михайлівкі баптистів мешкає не 50 чоловік а лише 13, решта інших з різних сільрад [4].

Влада не дуже поспішала з вирішенням цього питання. Лише 20 липня 1930 р. статут вищеозначеної громади було зареєстровано Новосвітлівським райадмінвідділом Луганської округи, про що свідчить напис червоним чорнилом на самому статуті громади.

Очевидно, процедуру перереєстрації влада мала намір провести одноразово, тому що на багатьох статутах релігійних громад німців-колоністів Луганської округи стоїть саме ця дата.

Складний економічний стан німецьких колоній, конфліктні ситуації, що виникали внаслідок численних випадків закриття молитовних будинків, переслідування віруючих та порушення їхніх прав, відсутність належної уваги й піклування з боку місцевої влади про забезпечення національно-культурних, мовних та інших інтересів німецького населення – все це є найхарактернішими рисами життя німців-колоністів в Україні у 20 – 30-х рр. XX ст.

Яскравим прикладом вищезазначеного є заява колоніста Зальцзайлера до адміністративного відділу Луганської міськради про таке:

До адміністративного відділу Луганської міськради

ЗАЯВА

Я, нижче склавший підпис, колонії Шмідт Шмідтівської сільради Іван Якобович Зальцзайлер відмовляюся надавати мою оселю під Богослужіння у чому й складаю підпис /підпис олівцем/ Зальцзайлер.

Шмідт
23 жовтня 1932 року Підпис Зальцзайлера
Шмідтівська сільрада засвідчує
Голова сільради /підпис/

Вірно: голова Євангельсько-Лютеранської громади Фітц [5].

Німці-колоністи завжди вважалися за почесний обов'язок надавати свою оселю для проведення Богослужіння, але ж що за подія примусила пана Зальцзайлера написати вищезгадану заяву до місцевого органу влади? Здається, не треба мати надмірну фантазію, щоб відповісти на це питання. Сама історія перебування німців-колоністів в Україні дає відповідь.

[1] Державний архів Луганської області. – Ф. Р-693. – Оп. 1. – Спр. 1213. – Арк. 56.
[2] Там само. – Спр. 1214. – Арк. 3,4.
[3] Там само. – Арк. 7.
[4] Там само. – Арк. 5.
[5] Там само. – Спр. 1213. – Арк. 54

Олексій Сокирко
Київ

НІМЕЦЬКІ НАЙМАНЦІ В ГЕТЬМАНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті розглядається малодосліджене питання, що пов'язане з присутністю німецьких найманців в гетьманському війську доби Хмельниччини. Автор приходить до висновку, що найманці німецького походження у козацьких збройних силах були позастановою формацією, чисельність якої не переросла рамки надвірного війська й не мала шансів істотно поширитися в українській армії.

Man betrachtet im Artikel eine wenig erforschte Frage, die mit der Anwesenheit der deutschen Freiwilligen in der Hetmanarmee der Periode von Chmelnizkyj zu tun hat.

Der Autor kommt zum Schluss, dass die Freiwilligen deutscher Herkunft in den Streitkräften von Kosaken eine kleine Formation war, deren Zahl im Rahmen der übermäßigen Armee nicht gewachsen war und keine Chancen hatte, sich in der ukrainischen Armee zu verbreiten.

Українсько-німецькі стосунки періоду Козацької революції середини XVII ст. достатньо давно перебувають у полі зору вітчизняної історіографії, про що свідчать значна кількість статей, розділів у монографічних працях, присвячених козаччині. Пожвавлення зацікавлень істориків цією проблематикою часто-густо спричинювалося політичними мотивами, які стимулювали суспільний інтерес до них, відкривали можливості для опрацювання фондів закордонних архівосховищ (це особливо актуально для першої половини XX ст.), й відтак стосувалися цілком певних предметів студій – дипломатичних відносин, участі в коаліційних війнах, культурних зв'язків тощо. Разом із тим, інші сфери контактів лишалися упродовж тривалого часу на маргінесах наукових досліджень. Одна з них, яку ми спробуємо окреслити, певним чином пов'язана з відносно добре опрацьованим блоком політичної історії українсько-німецьких стосунків. Йдеться про перебування в українському війську за часів Богдана Хмельницького найманих вояків німецького походження.

Ця проблема опосередковано вже заторкувалася в історіографії. На думку Ф. Шевченка, німці навіть служили в козацькому війську, потрапивши до "Реєстру всього Війська Запорозького" (1649): Максим Цимерман, Янко Німець, Андрій Тузен, Андрій Острогман та ін. "Очевидно, серед вписаних у козацький "реєстр" німців, шведів і латишів були люди, для яких військова служба стала професією. Вони звикли… "шаблею своєю шматок хліба заробляти". Але були й такі, що потрапляли у полон. Частина полонених залишалася в Україні, переходила на бік повсталого народу, а інші різними шляхами, зокрема через Росію, поверталися додому"[1]. Варто, однак, зазначити, що подібні міркування не знаходять підтримки в більшості істориків-мовознавців, оскільки виведення чужоземного походження людини тільки з "незвичності" його прізвища є недостатньо коректним. Сучасні дослідження з української антропонімії довели, що лише хресне ім'я може відносно точно вказати на релігійну (але не обов'язково етнічну) належність його носія. З огляду на це, вважати записаних до "Реєстру" німцями не випадає[2].

Крім того, добре відомо, що в польській та руській актових мовах XVI – XVII ст. "німцями" часто називали не тільки вихідців із власне німецьких держав (Австрії, Пруссії, Бранденбургу та ін.), а й іноземців англосаксонського походження загалом. Так, німецькими названо полки Артура Астона й Якуба Батлера на службі ВКЛ в 1622 р., хоча достеменно відомо, що вони були укомплектовані англійцями та ірландцями відповідно[3]. В пізніший час піхота

© Олексій Сокирко

“чужоземського авторамента” в Литві й короні набиралася як з числа рекрутів німецького, так і шведського й латвійського походження. Всі ці нюанси ускладнюють коментування й оцінку загалом нечисленних повідомлень джерел про німецьких вояків в Україні.

Симптоматично, що перші подібні згадки припадають на початковий період формування й становлення гетьманського війська, коли уряд намагався шляхом організаційних заходів усунути недоліки, властиві становому козацькому війську. Проекти його реорганізації з’явилися в Гетьманаті, щойно він постав у якості окремого державно-політичного утворення. Всі достоїнства й вади козацтва ясно усвідомлював і Хмельницький, закордонні інформатори якого пильно вивчали досвід військового будівництва сусідніх країн. Спершу для підвищення рівня матеріального забезпечення вже існуючих козацьких полків планувалося врегулювати джерела та порядок їхнього фінансування, а згодом запровадити військовий вишкіл [4].

Одночасно Хмельницький намагався створити професійні військові формування, котрі існували б паралельно з традиційними становими й урівноважували б їхні вади. В тих умовах це було можливо шляхом запровадження найманих частин, котрі формувалися, забезпечувалися та управлялися безпосередньо гетьманом. Загалом, поповнення армій за допомогою вербунку вояків за договором і на певний термін на кінець XVI – в XVII ст. стало для більшості держав Європи звичайним явищем. У найрозвинутіших країнах (Франція, Бранденбург, Священна Римська імперія) наймані війська були основним військово-політичним інструментом абсолютизму, повністю витіснивши рицарське ополчення [5]. Найманий вояк, порівняно з іншими категоріями, володів значними перевагами: професіоналізмом і відсутністю якихось соціально-політичних симпатій чи антипатій. Головним стимулом його служби були висока платня та кар’єра.

Передумовами появи найманців у війську Хмельницького було зосередження в руках гетьмана значних фінансових можливостей (контроль над військовим скарбом) й існування певної кількості кадрів для набору частин. Виходячи з того, що досвід вербування й практика організації відповідних формувань були відомими принаймні частині старшини й покозаченої шляхти, можна припустити, що ставка робилася на ті вже сформовані ринки найманства, котрі існували в самій Україні або в суміжних із нею регіонах.

Звичайно, найбільш якісним у професійному відношенні “матеріалом” для вербунків були саме німецькі найманці, котрі мали значний досвід і стабільно високе, ще від часів XVI ст., реноме на європейських театрах воєнних дій. Попри значні витрати, яких вимагало утримання цих вояків, вони були найкращими кадрами, бо відповідали європейським стандартам, орієнтованим на лінійну тактику.

У середині – другій половині XVII ст. “німецький” (читай західноєвропейський) військовий устрій спирався на уніфіковані організаційно-тактичні засади, які в імпортованому до Східної Європи вигляді могли різнитися лише деталями. Піхота складалася з пікінерів і мушкетерів, кіннота – з драгунів і рейтарів *. Вищою тактичною та адміністративно-господарською одиницею був полк (regiment), який поділявся на роти (compania) чисельністю 100 – 180 чоловік. У полку могло бути від 4 до 12 рот. Нижчі підрозділи кінних полків утворювали ескадрони з тією ж кількістю солдатів, що й у піхотних.

Штаб частини складався з полковника, підполковника, майора, полкових квартирмістра, каптенармуса, вагенмістра (обозного), інтенданта, писаря, фельдшера, профоса та барабанщика. Ротою доводили капітан-лейтенант, лейтенант, прапорщик, фельдфебель, сержант, каптенармус, фурьєр, помічник фурьєра й два ротні барабанщики [6].

Рядовий (gemajn) піхотної частини (мушкетер) озброювався шпагою або шаблею та мушкетом із кремінним замком (замість мушкета пікінери мали піки довжиною 3,99 м). У кінноті (драгунській чи рейтарській) використовувалися довгі кавалерійські шпаги або палаші, а з вогнепальної зброї – пістолі й карабіни. Жалування драгуна чи мушкетера становило не менше 12 злотих на місяць [7]. Паралельно з грошовим жалуванням гемайни одержували сукно для пошиття одягу. Уявлення про зовнішній вигляд німецьких найманців-мушкетерів маємо з автентичних малюнків, виконаних Абрагамом ван Вестерфельдом під час його перебування

* Оскільки німці у Хмельницького, як буде показано далі, несли, в основному, функції особистої охорони, традиційного поділу на ці роди могло й не існувати.

в Києві в складі литовських військ князя Януша Радзивілла (1651). Солдати вбрані в опанчі з відлогими комірами, короткі панталони й каптани довжиною до колін. Вони озброєні мушкетами (очевидно, з ударно-кремінними або коліщатими замками) та шпагами на портупеях і перевісях [8].

Кожна німецька частина мала при собі невеличкий обоз, який складався з п'яти парокінних возів. У ньому перевозилися боєприпаси й провіант (борошно, крупи, горох, сіль і солонина) [9]. Недоліки цієї системи постачання полягали, головним чином, у тому, що запаси продовольства вважалися власністю полковника, тому солдати мали платити за них з власної кишені (причому за цінами, встановленими командиром).

Тактика німецької піхоти являла собою класичні зразки, вироблені протягом Тридцятирічної війни. Завдяки вдосконаленню ручної вогнепальної зброї роль пік значно знижувалася. Відтепер пікінери, котрі раніше були основною ударною силою піхотних порядків, відіграють лише допоміжну роль при мушкетерах, котрі ведуть вогневий бій. Змінилося і співвідношення між пікінерами та мушкетерами. Піхотні полки здебільшого складалися з 2/3 мушкетерів і 1/3 пікінерів, а деякі з них були суцільно мушкетерськими [10]. Зростання вогневої міці призвело до виникнення нових шикувань (передусім у піхоті), котрі дозволяли якнайефективніше використовувати мушкетний вогонь. До бою полк ставав у три або шість шерегів. Інтервали між рядами й дистанції між шерегами дорівнювали одному метру. У центрі розташовувалися пікінери, на флангах – мушкетери. Стріляння здійснювалося дивізіонами (вогневими підрозділами на час бою) або шерегами [11].

Однак, за деякими відомостями, німецьку піхоту в Речі Посполитій навчали діям і в старих бойових порядках зі щільним розташуванням, що, отже, свідчить про їх стійке побутування в Центральній та Східній Європі. Основним типом такого шикування було караколе – десятишереговий стрій мушкетерів. У бою перший шерег робив випал, розділявся на дві частини й переходив у тил для заряджання мушкетів. Цей маневр повторювали другий, третій й інші шереги. Таким чином створювалася безперервність ведення вогню. Контрмарш караколе міг здійснюватися не тільки назад, а й уперед і до флангів [12].

Теоретично Хмельницький мав змогу поповнювати своє військо німецькими вояками двома способами, однаково поширеними на той час в європейській практиці. Першим були вербунки (т. зв. "затяги") за кордоном, другим – переманювання на свій бік солдатів противника або схиляння до служби полонених найманців.

Уже в листопаді 1648 р., готуючи облогу Замостя, Хмельницький відправив листа до полковника німецької залоги міста Людвіка Вайгера, пропонуючи йому перейти на бік Війська Запорозького [13]. У своєму посланні гетьман зробив аналогічну пропозицію всім найманцям, підкреслюючи, що кожен вояк "і у нас зістанеться при своїм регіменті й повазі і не будете голодні й голі або піші – будете вдоволені з нас і обопільного товариства нашого". Цікаво, що серед аргументів, які підкріплювали ці заклики, наводився приклад колишніх польських жовнірів, які приєдналися до повстання. Їхня кількість, за словами гетьмана, дорівнювала 7 тис. чоловік.

Спроби гетьманського правління перетягти на свій бік німецькі частини одразу викликали занепокоєння в поляків, яке істотно зросло після спроб провадити самостійні вербунки в коронних землях. Сильне збентеження при королівському дворі в січні 1651 р. спричинила звістка про те, що до Хмельницького з Німеччини вирушило кілька найманих відділів. Прикордонні повіти негайно обіслали універсалами з повідомленням, "начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з неприятелем против Речі Посполитої" [14]. 27 лютого коронний кухмістр Анжей Мнішек у листі до львівського підстарости писав: "Король наказав мені, щоб я вас перестеріг, бо туди (під Львів. – *О.С.*) йдуть німці-волонтери, що прямують до Хмельницького, не маючи жодного мобілізаційного листа. З такими треба обережно поводитися й добре їх перевіряти. Розіслано універсали, думаю, що вони й до Львова дійдуть, про те, щоб їх скрізь громили; треба наказати, хоч би де вони з'явилися, їх треба бити" [15].

Реакція коронних влад цілком зрозуміла, коли зважити на сувору конкуренцію на ринках найманства Європи, а також складну ситуацію з поповненням польських збройних сил. За законами Речі Посполитої, набір добровольців до війська був дозволений лише серед міщан і селян королівських та духовних маєтностей, якими комплектували переважно піхоту [16]. Втім, цих новобранців доводилося ще багато чому навчати, перш ніж вони ставали до строю. Тому

влада традиційно надавала перевагу німецьким найманцям-ветеранам Тридцятирічної війни.

Після поразок коронного війська під Жовтими Водами й Корсунем, сейм – головний розпорядник коштів, які йшли на оплату найманців, – ухвалив рішення про набір 1400 солдатів. Побоюючись впливу повстанців, регіментарі вирішили проводити "затяги" в західних воєводствах. Однак зібрані піхотні частини, за винятком одного полку Людвіка Вайгера, що спізнився до битви, були повністю винищені під Пилявцями. Коронаційний сейм 1649 р. дозволив поновити набори, однак відновити боєздатність частин лише за рахунок польських новобранців було неможливо, а спроби вербунку іноземців-професіоналів наштовхнулися на суттєві труднощі. З політичних причин після Вестфальського миру 1648 р. Польща опинилася відрізаною від німецьких протестантських князівств, котрі були основними постачальниками найманців. Коронний уряд кількаразово вдавався до послуг спритних посередників, що пропонували свої послуги для вербування солдатів у Франції, Нідерландах та Священній Римській імперії, але основним результатом їхньої роботи, як правило, ставали фінансові зловживання [17].

В умовах дедалі інтенсивніших воєнних дій в Україні й успіхів повстанського війська, проблема з набором нових солдатів катастрофічно загострилася. На офіційні звернення Речі Посполитої щодо дозволу завербувати певну кількість найманців сусідні держави, зокрема Швеція, відповідали відмовами [18]. Католицькі князі Німеччини, котрі вважалися традиційними союзниками польського короля, також не могли нічим зарадити, оскільки папа римський Інокентій X заборонив подавати допомогу Речі Посполитій через її відмову втрутитись у війну Венеції та Османської імперії за острів Кандія. Члени посольства єрусалимського патріарха Паїсія під час перебування в Москві у розмові з князем Єфимом Мишецьким переповідали: "А польские де люди ныне безлюдны, нанять в немецких решах не добудут, потому, что папа римской во все неметцкие реши (русифіковане німецьке Reich – земля, держава. – *О.С.*) положил заклятую, чтоб они у польских людей не наймовались; и ни в чем им не помогали для того, чтоб он Кипрскому острову и Виницем помочь учинил, и польской де король папиных листов не послушал, на помочь к Виницем и к Кипрскому острову никово не прислал и против де того ему польскому королю, ни которым решам помогать не велел" [19].

Вихід у цей скрутний для поляків час на ринки найманства молодої козацької держави міг стати приводом для погіршення й так украй складної ситуації. Важливим є саме те, що Хмельницький вдавався не тільки до традиційних способів контролювання найманської вольниці (переманювання з армії супротивника на свій бік більш високою платнею), а й прагнув сформувати свою сферу впливу на конкурентному ринку боротьби за найману військову силу центрально-східної Європи.

На перешкоді реалізації планів Хмельницького стояли в першу чергу геополітичні чинники – Україна в силу специфіки свого розташування не мала безпосереднього сусідства з європейськими ринками найманства. Найзахіднішими з них були Лівонія, Курляндія, Королівська Пруссія та інші віддалені регіони, доступ до яких до того ж частково контролювався ворожою Річчю Посполитою. Її основною метою, як ми вже говорили, було недопущення туди української присутності, що фактично позбавляло Хмельницького підставового способу поповнення іноземних найманих формувань – прямих вербунків. Через це основну ставку було зроблено на опосередковані способи добування професійних військових фахівців – переманювання солдатів з супротивного табору.

У цій ситуації гетьманське правління мусило підкріплювати таку політику солідним фінансуванням. Як відомо, в коронному та литовському війську грошове утримання іноземної піхоти та кінноти сягало доволі високих ставок, нерідко перевищуючи оплату елітних гусарських відділів. Місячне жалування рядового солдата в середині XVII ст. пересічно становило 8 – 13 польських злотих. Щоправда, в умовах постійного зниження купівельної спроможності злотого і подорожчання утримання війська, жолд (плата) істотно не зростав [20]. Фінансова слабкість уряду призводила до поступового погіршення становища піхоти, даючи в руки Хмельницького додатковий козир в агітаційній грі на настроях найманців. Одночасно сам гетьман мусив активно зміцнювати своє фінансове становище, аби мати можливість запропонувати іноземним воякам кращі умови служби й вище жалування, що в умовах війни й перманентної руйнації господарства було зробити вкрай важко.

Апробованим способом доступу до найманських ринків були також обопільні домовленості з країнами, котрі контролювали регіони з високою концентрацією соціально мобільного населення або вже сформованими найманськими контингентами. Коли Річ Посполита за будь-яку ціну прагнула домовитися стосовно дозволу або сприяння вербункам з західними "донорами" (Пруссія, Швеція, Священна Римська імперія), Хмельницькому доводилося розраховувати на менш витратні, але територіально близькі, отже й більш доступні в тій ситуації, країни – Трансильванію і Молдову. Під час зближення з першою влітку 1656 р. гетьман запевнив Д'єрдя II Ракочі в непорушності союзу з ним та його спільниками – Молдовою і Валахією, спеціально зазначивши, що "ні на чиє доручення чи вимогу ми не піднімемо зброї і не дамо допомоги проти них – ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо. Ми не дозволимо набирати або записувати воїнів і не дамо ворогам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння"[21]. Застереження стосовно найманців у домовленостях з Трансільванією й "обома Валахіями" свідчать, що на середину 50-х років гетьманат був зацікавлений у взаємних гарантіях контролю над ними, очевидно розглядаючи їх як один з суттєвих факторів зовнішньополітичної гри.

Таким чином, апелювання до іноземного найманства як паралельного формування поряд із козацьким військом мало свої передумови, причини й доволі відшліфовану практику реалізації. Але чи матеріалізувалася вона в реальних військових частинах, які брали участь у бойових діях? Й що, зокрема, нам відомо про німецьких найманців?

Наведена вище інформація джерел відносно німецьких полків, які Хмельницький зваблював своїми універсалами наприкінці 40-х років, надто туманна й ми не можемо точно сказати, чи увінчалися вони успіхом й чи не були його слова відносно перебування 7 тисяч німців в українському війську звичайною агітаційною риторикою, що часто використовувалася в подібного роду документах.

Не надто прояснюють ситуацію і суперечливі вказівки джерел на підрозділи німців з середини 50-х рр. XVII ст. Так, під час міжусобної боротьби між молдавським господарем Василем Лупу та логофетом Стефаном Георгіцу в квітні 1653 р. на боці першого билося 300 німецьких солдатів, присланих з України зятем господаря Тимофієм Хмельницьким. Описуючи втечу переможеного Лупу на польську територію, семигородський хроніст Георг Краус відзначає роль цих найманців, котрі обороняли місце переправи двору господаря через Дністер, фактично врятувавши йому життя. Оточений підрозділ до останнього відбивав атаки військ воєводи Януша Кемені, поки не був остаточно знищений [22].

Хроніст Лупу Мирон Костін, який не був учасником цих подій, але чув про них від очевидців, описує їх дещо інакше. Замість 300 солдатів Костін веде мову лише про 100, причому з його оповіді важко точно визначити, кому саме вони належали – власне Лупу чи його зятеві Хмельниченку. Користуючись затримкою військ Георгіцу на підході до переправи, Лупу безперешкодно форсував ріку, так що "жовніри воєводи Штефана застали відділ німців, що не встигли ще переправитися, на тому березі"[23]. Отже, найімовірніше, що ці солдати виконували роль прикриття переправи, тоді як майже вся охорона господаревої ставки разом із двором готувала оборону на протилежному березі. "Люди воєводи Штефана, атакуючи, забили кілька німців на переправі через міст. – продовжує Костін. – Стріляли також і сеймени * воєводи Василія з мушкетів з-за Дністра, так що ніхто не міг спуститися в долину"[24].

Той факт, що, за словами Крауса, німців прислано не гетьманом, а його сином, може свідчити про те, що їхній найм був результатом приватної ініціативи Тимофія Хмельницького. Наявність "екзотичних" німецьких солдатів цілком логічно вписується в практику комплектування надвірних військ з притаманною їй наявністю іноетнічних елементів (татар, сербів, угорців, турків), й значними матеріальними витратами на їхнє утримання. Ця деталь яскраво демонструє монолітність, невідсепарованість приватного (власницького) й публічного (державного) у військовій сфері, властиву пізньосередньовічним і ранньомодерним формам організації армії.

Цікавою є згадка про німецьких військових інструкторів у козацькому війську, виряджених в Україну царем Олексієм Михайловичем невдовзі після укладення Переяславської угоди. Як

* Сеймени – прибічна варта в молдавських та волоських господарів.

свідчив у серпні 1654 р. у королівському таборі під Зборовом полонений повстанець, німці "вчать козаків так, як і в нас (тобто поляків – *О.С.*), а московський цар платить (цим) офіцерам щомісяця по 50 зл." [25]. За аналогією навчань "полков нового строя" московського війська, організованих на основі посібника з тактики Валльхаузена "Kriegskunst zu Fuss", більш відомого в російському перекладі як "Учение и хитрость ратного строения пехотных людей" (1649 р.), можна припустити, що іноземні інструктори навчали козаків шикуванню в шереги й ряди, поворотам, здвоюванню рядів тощо [26].

Про можливість перебування у Війську Запорозькому німецьких старшин, причому досить високого рангу, повідомляють матеріали посольства бранденбурзького дипломата фон Сомніца. З-поміж численних доручень, наданих йому курфюрстом у серпні 1655 р., є завдання з'ясувати стан українського війська та довідатися про долю двох німецьких полковників – Олександра Ахіллеса та Бендікса. Залежно від здобутих результатів посол мав спертися на них у налагодженні стосунків безпосередньо з гетьманом. Однак роздобути більш-менш певні відомості про них не вдалося. У своїй реляції від 26 жовтня 1655 р. Сомніц писав: "Щоб взагалі під Золотаренком, який під Гродном знаходився, були німецькі полковники, я не міг цілком дізнатися, всі про це заперечують. Тим багато менше міг я отримати вістки про них від полковників Хмельницького, який на багато дальшому просторі знаходився, де ті два могли десь перебувати. Радше вони могли бути при Хмельницькім, ніж при Золотаренкові" [27]. Якщо Сомніц у своїх пошуках не прислухався до чуток (що є цілком реальним), найбільш імовірно, що ці полковники могли очолювати особисту охорону гетьмана, котра, як ми бачили вже на прикладі Тимофія Хмельницького, складалася з німецьких найманців. Можливо, саме їхня близькість до Хмельницького пояснює ту завісу таємничості, що перешкодила Сомніцові зустрітися з ними.

Описані вище явища лише позначили тенденцію до постановки "питання" про наймане військо – своєрідне підкріплення для збройних сил Війська Запорозького. Найманці були позастановою формацією, орієнтованою на зовсім нові реалії соціально-політичного і воєнного розвитку Європи. Передумовами появи найманої служби стали фінансове зміцнення гетьманської влади, яка потребувала оперативної військової підтримки, та формування ринків найманства, приступних для України. Молода козацька держава вже в 1648 – 1649 рр. шукає самостійного доступу в ці регіони, найбільш престижними і дорогими з яких були ринки вербовки німецьких найманців. Жорстока конкуренція тут між кількома центральноєвропейськими державами, в тому числі й Річчю Посполитою, не дозволила Гетьманщині скористатися цим джерелом поповнення війська. Через дороговизну й віддаленість ринків набору німецька піхота за часів Хмельницького навряд чи переросла рамки надвірного війська й не мала шансів істотно поширитися в українській армії.

---

[1] Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 16.

[2] Детальніше про це див.: Єфименко І.В. Українські прізвищеві назви 16 ст. – К., 2003. – С. 25, 123.

[3] Wisner H. Wojsko litewskie I połowy 17 wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1978. – T. 21. – S. 107.

[4] Аналіз реорганізаційних заходів див.: Сокирко О. Військове будівництво за доби Б.Хмельницького (маловідомі факти) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку /Інститут історії України НАН України. – К., 2000. – Вип.7. – С. 62 – 68; Його ж. Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького // Український історичний збірник-2001 / Інститут історії України НАН України. – К., 2002. – С. 109 – 126; Його ж. "Незнане" військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату (до постановки питання) // Молода нація. – К., 2001. – № 4. – С. 73 – 91.

[5] Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – М.,1938. – Т. 4. – С. 55 – 57, 60 – 62; История Европы. – М., 1994. – Т. 4. – С. 138, 147; Разин Е. История военного искусства. – М., 1995. – Т. 3. – С. 680 – 681.

[6] Gorski K. Historya piechoty polskiej. – Krakow,1893. – S. 43 – 44.

[7] Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. – Warszawa,1965. – T. 1. – S. 377 – 381; T. 2. – S. 48 – 51.

[8] Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVII века. – М., 1908. – Табл. 4, рис. 2; Табл. 5, рис. 1.

[9] Gorski K. Op. cit. – S. 53.

[10] Разин Е. История военного искусства. – М., 1995. – Т. 3. – С. 386 – 389.

[11] Там само. – С.87; Gorski K. Op. cit. – S. 43, 46.
[12] Gorski K. Op. cit. – S. 49.
[13] Жерела до історії України-Руси. – Львів,1913. – Т. 6. – С. 130; Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1922. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 97; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 114.
[14] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 168.
[15] Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. // Військово-історичний альманах. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 133.
[16] Gorski K. Op.cit. – Krakow, 1893. – S. 42.
[17] Wimmer I. Historia piechoty polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1978. – S. 198 – 199.
[18] Ibid. – S. 217, 224.
[19] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 2. – С. 90.
[20] Wisner H. Wojsko litewskie I połowy 17 wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – S. 113.
[21] Універсали Богдана Хмельницького: 1648 – 1657. – К., 1998. – С. 199.
[22] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 510 – 511; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 134.
[23] Власний переклад подаємо за: Costin Miron. Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwore historyczne. – Poznań, 1998. – S. 201 – 202. Див. також менш адекватний переклад українською: Костін Мирон. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // УІЖ. – 1992. – №12. – С. 108.
[24] Costin Miron. Latopis ziemi Mołdawskiej… – S. 202.
[25] Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців //Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 33.
[26] Епифанов П. "Учение и хитрость ратного строения пехотных людей" //Ученые записки кафедры истории СССР МГУ. – 1954. – Вып. 157. – С. 96.
[27] Олянчин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 175 – 177.

Сергій Стельмах
Київ

ВЧЕНІ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В НІМЕЦЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ (XIX – початок XX ст.)

В XIX – на початку XX ст. багато професорів і доцентів Київського університету отримали можливість тривалих закордонних поїздок. Насамперед, це були представники природничих факультетів і медики, які використовували поїздки для дослідницької роботи в лабораторіях і клініках Німеччини, Англії, Франції та Австрії. Вибір країни, університету і професорів обумовлювалися, з одного боку, персональними інтересами вчених, а з іншого – станом розвитку наукових дисциплін. В багатьох із них першість вели німецькі університети – Берлін, Гайдельберг, Геттінген, Тюбінген, Лейпциг та ін. Крім відвідування лекцій та участі в семінарах українські вчені використовували закордонні поїздки для роботи в архівах і бібліотеках для підготовки власних наукових праць.

In der 40er Jahre des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts hielten sich vielen Professoren und Dozenten der Kyjiver Universität zu längeren Studienreisen im Ausland auf. Vor allem waren es Vertreter der Naturwissenschaftlichen Fakultäten und Mediziner, die die Reisen zu Forschungsarbeiten in den Laboratorien und Kliniken Deutschlands, Englands, Frankreichs, Österreichs u.a. nutzten. Die Auswahl des Landes, der Universitäten und Professoren wurde einerseits von den persönlichen Wissenschaftsinteressen der Gelehrten bestimmt, andererseits vom Entwicklungsniveau der Wissenschaftsdisziplinen. Dabei wurden deutsche Universitäten – Berlin, Heidelberg, Göttingen, Tübingen, Leipzig – bevorzugt. Die deutsche Wissenschaftsschule durchliefen etwa so bekannte Professoren der Kyjiver Universität wie der Physiker M. Avenarius (Berlin, Heidelberg), die Chemiker P. Alekseev (Tübingen, Göttingen, Berlin, Leipzig) und N. Bunge (Berlin, Leipzig), die Mathematiker I. Rachmaninov (Berlin), V. Ermakov (Heidelberg), die Biologen O. Baraneckij (Halle, Leipzig), I. Borščchov (Würzburg) u.a. Außer dem Besuch von Vorlesungen und der Teilnahme an Seminaren nutzten die ukrainischen Wissenschaftler die Auslandsreisen zu Studien in Archiven und Bibliotheken mit dem Ziel der Vorbereitung eigener Forschungsarbeiten. Die Erfahrung mit dem Universitätsleben in Deutschland führte zum Vergleich zweier Unterrichtssysteme und Organisationsformen von Wissenschaft sowie zu dem Bestreben, Neuerungen in der Heimat einzuführen.

У XIX ст. відбуваються ґрунтовні зміни в розвитку багатьох наукових дисциплін, які стали наслідком професіоналізації й інституціоналізації науки, насамперед в університетах, моделлю для яких став відкритий у 1810 р. Берлінський університет з тісним поєднанням “освіти” (*Bildung*) і “науки” (*Wissenschaft*) [1]. Важливим елементом європейського наукового життя XIX ст. стала міжнародна кооперації, яку необхідно розглядати як результат внутрішнього розвитку окремих наукових дисциплін (накопичення знань, розвитку методології досліджень) і усвідомлення факту, що наука є комунікативним процесом й неминуче призводить до її інтернаціоналізації. Науковий космополітизм з часу заснування університетів в середньовічній Європі в епоху Гуманізму і Просвітництва має тривалу традицію. Однак до 1900 р. міжнародна наукова кооперація обмежувалась переважно сферою кореспонденції, публікаціями в періодичних виданнях, дослідницькими поїздками, запрошенням для читання лекцій в зарубіжних університетах, проведення досліджень в зарубіжних інститутах та лабораторіях, участю в

© Сергій Стельмах

міжнародних конференціях, засіданнях в зарубіжних наукових товариств тощо [2]. Наприкінці XIX ст. спонтанні персональні контакти набули організованих форм міжнародної співпраці у вигляді численних інтернаціональних наукових конгресів і міжнародних об'єднань, особливо представників природничих наук. Їх вищим проявом стало утворення у 1899 р. Міжнародної Асоціації Академій.

В умовах розширення контактів вчених різних європейських країн й інтернаціоналізації науки відбувалося взаємопроникнення і запозичення різних елементів національної "наукової культури", які впливали як на внутрішній розвиток окремих наукових дисциплін, суспільне становище вченого як інтелектуала і його статус в академічному співтоваристві, так і на національне культурне і духовне середовище загалом. Очевидно, неможливо говорити про гомогенний процес інтернаціоналізації науки наприкінці XIX – на початку XX ст. за наявності істотних відмінностей в соціально-економічному розвитку європейських країн і рівні розвитку наукових дисциплін. Водночас спілкування вчених з різних націй неминуче породжувало проблему сприйняття ними "чужої" культури і суспільних відносин, і часткове їх запозичення із спробою перенесення на "власний" ґрунт. Ця проблема тісно пов'язана з питанням про інтеграцію наукової і культурної еліти в "чуже" інтелектуальне середовище, оскільки існувала можливість тривалих багаторічних зарубіжних наукових поїздок, навчання в європейських університетах і політична еміграція [3]. Не менш важливим для розвитку сучасної науки є дослідження двох полярних тенденцій, які виділялися в європейському житті наприкінці XIX – на початку XX ст.: з одного боку, зростаючий націоналізм, як наслідок мілітаризації економіки провідних європейських країн, що призвів до експансіоністської зовнішньої політики й породив Першу світову війну, а з другого – численні прояви міжнародної культурної і наукової співпраці [4].

На початку XIX ст. закордонні поїздки вітчизняних вчених визначалися переважно практичними потребами підготовки вітчизняних професорсько-викладацьких кадрів в російські університети (Харківський, Казанський, Петербурзький і Київський). У цей період більшість їх професорського складу складали іноземні вчені – вихованці переважно німецьких університетів (Гайдельбергського, Геттінгенського, Ієнського й ін.) [5]. Для розв'язання цієї проблеми розпорядженням імператора Миколи I в жовтні 1827 р. при Дерптському університеті був створений спеціальний Професорський інститут [6]. Однак незабаром діяльність Професорського інституту в Дерпті припинилася і університети отримали право самостійно вирішувати питання про направлення за кордон своїх випускників. Наприклад, в 1843 р. Рада юридичного факультету Університету св. Володимира ухвалила рішення направити на два роки в німецькі університети (Берлінський, Гайдельбергський, Геттінгенський і Лейпцигський) і на рік у Францію та Англію трьох своїх випускників, які повинні були згодом зайняти вакантні кафедри на факультеті [7].

Все ж, практика відправки за кордон російських вчених в першій половині XIX ст. обмежувалася переважно майбутніми юристами і медиками, що було зумовлено практичними потребами російського суспільства. В умовах ізоляції Росії від європейських країн в епоху Миколи I (1825 – 1855) поїздки в європейські університети з науковою метою, крім юристів і медиків, дозволялися у виняткових випадках тільки представникам природничих наук. За даними "Биографического словаря профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира" у першій половині XIX ст. в закордонних університетах побували: юристи – С. Богородский (Берлін, 1829 – 1832), І. Вігура (Берлін, Гайдельберг, 1843 – 1846), К. Неволін (Берлін, 1829 – 1832); М. Пілянкевич (Берлін, Лейпциг, Геттінген, Гайдельберг, 1843 – 1846), П. Тутковский (Берлін, 1843 – 1846); медики – А. Вальтер (Берлін, Відень, 1841 – 1843), В. Караваєв (Берлін, Гайдельберг, 1834 – 1836); математик М. Ващенко-Захарченко (Париж, 1846 – 1848); природознавці – К. Кеслер (Геттінген, Мюнхен, Франкфурт, 1845), П. Корнух-Троцький (Берлін, 1833 – 1835), О. Рогович (Берлін, Геттінген, 1843 – 1847), К. Феофілактов (Берлін, Бонн, Дрезден, Тюбінген, 1843 – 1845) та ін. [8]

Систематичні закордонні поїздки російських вчених з метою ознайомлення з системою викладання в європейських університетах, новітніми науковими досягнення, встановленням контактів із зарубіжними колегами почалися з другої половини XIX ст. Їх треба розглядати в загальному контексті "лібералізації" російського суспільного життя в "епоху Великих реформ" імператора Олександра II (1855 – 1881) і введення нового ліберального університетського

статуту 1863 р., який, крім розширення автономії університетів, передбачав також значне збільшення кафедр на факультетах і професорсько-викладацьких кадрів [9]. Розв'язання проблеми з професорськими кадрами здійснювалося через інститут "професорських стипендіатів" шляхом підготовки магістерської дисертації під керівництвом професора в університеті, або ж закордонними відрядженнями молодих вчених у провідні університети і наукові центри Європи. При цьому вибір кандидатів для закордонного наукового відрядження відтепер не залежав від їхньої наукової спеціалізації.

У квітні 1867 р. Міністерством народної освіти були розроблені спеціальні правила, якими Ради університетів повинні були керуватися при відправці кандидатів за кордон. Формальною основою служив вчений ступінь магістра (для медиків – доктора); підготовлена, але незахищена магістерська дисертація; дворічна викладацька діяльність на посаді приват-доцента. Правила визначали дворічний термін закордонного відрядження (в окремих випадках воно продовжувалося) і матеріальне забезпечення (1200 крб. на рік) [10]. Крім "професорських стипендіатів", які направлялися в зарубіжні університети для завершення своєї освіти й підготовки дисертації, можливість закордонних наукових відряджень отримали також професори і викладачі університетів. У цьому випадку мета закордонних поїздок полягала в знайомстві з системою університетського викладання, станом лабораторій, клінік, встановленням контактів із зарубіжними колегами, завершенням наукової роботи тощо. Для таких відряджень була розроблена складна бюрократична схема, якої повинні були дотримуватися Ради університетів. На початку кожного учбового року ректор університету надавав на розгляд попечителя учбового округу списки викладачів, яких вчені Ради рекомендували для поїздки за кордон. Вони затверджувалися міністром народної освіти. За період з 1860 по 1884 роки 57 професорів і доцентів Київського університету побували в тривалих наукових відрядженнях за кордоном [11]. Переважно це були представники природничих факультетів і медики, які використали поїздки для дослідницької роботи в лабораторіях і клініках Німеччини, Англії, Франції, Австрії та ін. Але за кордон направлялися також і гуманітарії, які використовували цей час для наукових досліджень в архівах і бібліотеках. Так, професор-історик М. Бубнов у листі до свого колеги Т. Флорінського 9 вересня 1894 р. писав, що для наукової роботи він був направлений у Нюрнберг, Мюнхен і Париж, однак "за одну поїздку, я бачу, я не зможу з усім закінчити, але головне все ж зробив ґрунтовно" [12]. Наприклад, у 1898 р. в літній канікулярний період (з 1 липня по 20 серпня) в закордонні наукові відрядження були направлені професори і викладачі історико-філологічного факультету Київського університету: Т. Флоринский (Австро-Угорщина), Ю. Кулаковський (Греція), Н. Бубнов (Німеччина), І. Лучицкий (Франція). У середньому щорічно під час літніх відпусток в закордонних відрядженнях перебувало 30 – 40 професорів і викладачів університету [13].

Вибір країни, університетів і професорів визначався, з одного боку, особистими науковими інтересами вчених, а з іншого – рівнем розвитку наукових дисциплін. При цьому перевага віддавалася німецьким університетам: Берлінському, Гайдельберзькому, Геттінгенському, Тюбінгенському, Лейпцігському та ін. У другій половині XIX ст. Німеччина перетворилася на визначний центр розвитку європейської науки. Понад третина німецьких студентів навчалася на філософських факультетах університетів. Одночасно помітно падало значення теологічних факультетів. Наприклад, в Ієнському університеті з 1781 р. по 1790 р. вивчали теологію 51% студентів, у 1851 р. – 25%, у 1913 р. – лише 6%; на філософському факультеті у 1791 – 1800 рр. навчалось 1% студентів, у 1851 – 1860 рр. – 37%, у 1908 – 1911 рр. – 58% [14]. Серед німецьких університетів виділявся Гейдельберзький, розташований у невеличкому затишному містечку на півдні Німеччини. Навчальний план провідного філософського факультету складався з численних лекцій з семи фахових спеціальностей: філософські науки, філологія і класичні мови, історія, математичні науки, природознавство, державознавство і камералістика (Kameralwissenschaften), теорія мистецтва. У 1865 р. на факультеті був створений археологічний семінар, у 1873 р. – семінар нових мов, у 1887 р. – семінар Давньої історії, у 1890 р. – семінар Середньовічної і Нової історії [15]. Славився Гейдельберзький університет професорами. Державознавство і поліцейське право читали відомі правознавці – професор Р. Моль і його наступник і послідовник Й. Блюнчлі, вихованець знаменитого Ф. Савін'ї. Відповідно швидкими темпами зростала і чисельність викладачів філософських факультетів,

відбувався процес оновлення професорсько-викладацьких кадрів. На філософському факультеті Гейдельберзького університету за 40 років чисельність викладачів зросла вдвічі – якщо у 1840 р. тут працювало 10 ординарних професорів,1 почесний професор і 9 приват-доцентів, то у 1880 р. – 19 ординарних, 10 екстраординарних професорів, 1 почесний професор, 20 приват-доцентів і 1 лектор. Другим центром справжнього паломництва російських учених був Берлінський університет, де наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. продовжували працювати такі корифеї німецької науки, як К. Ріттер, Л. фон Ранке, Ф. Раумер, І. Дройзен та ін. Лекції цих вчених слухали: О. Романович-Славатинський, П. Павлов, В. Демченко. М. Драгоманов, О. Кістяківський, О. Кирпичников та ін.

Для вибору німецьких університетів важливими тут були також наступні чинники: а) німецькі зразки внутрішньої організації університетів (вибори ректора і деканів, створення колегіальних органів, наукових товариств і ін.) були введені в російські університети Статутом 1863 р. і становище викладачів вищої школи, як і в Німеччині, визначалася їх становищем державних службовців; б) традиційно сильним впливом німецької науки – велика кількість німецьких професорів, які працювали в російських університетах на початку XIX ст., наукове середовище університету в Дерпті, як центра підготовки наукових кадрів. Призначений російським урядом організатор зарубіжних поїздок М. Пирогов в 1865 р. зазначав, що з особливою увагою до російських вченим ставляться Т. Моммзен (*T. Mommsen*), Л. фон Ранке (*L. von Ranke*), Р. Вірчоу (*R.Virchou*), Р. Бунзен (*R. Bunsen*), Г. фон Гельмгольц (*H. von Helmgoltz*) та ін. [16]

Наприклад, наукову школу в Німеччині пройшли відомі вчені і професори Київського університету: фізик М. Авенаріус; хіміки П. Алексеєв і М. Бунге; математика І. Рахманінов, П. Ромер, В. Ермаков; біологи О. Баранецкий, І. Борщов, Я. Вальц, К. Кеслер, А. Ковалевський та ін. Німецькі університети привертали увагу і вчених-гуманітаріїв. У Гайдельбергськом університеті лекції Куно Фішера (*Kuno Fischer*), К. Барча (*K. Bartch*), Е. Целлера (*Ĺ. Zeller*) слухали професори Київського університету М. Владимирский-Буданов, А. Романович-Славатинский, М. Драгоманов, А. Кірпічников, М. Зібер, В. Демченко. У Берлінському університеті в семінарах Л. фон Ранке, І. Г. Дройзена, Т. Моммзена знайомилися з практикою дослідницької роботи А. Романович-Славатинский і М. Драгоманов. У семінарі професора м. Вайц (*G. Waitz*) в Геттінгені в 1875 р. працював київський історик професор Ф. Фортинський. Крім слухання лекцій і участі в роботі семінарів, вчені з України використали зарубіжні поїздки для дослідження в архівах і бібліотеках з метою підготовки наукових робіт, брали участь в різних конференціях і конгресах. Інтереси вчених не обмежувалися тільки знайомством з новітніми досягненнями своєї спеціальності. Вони відвідували лекції провідних німецьких філософів, лінгвістів, правознавців і ін. Знайомство з університетською організацією в Німеччині стало наслідком порівняння двох систем навчання і організації науки, прагнення перенести новації на вітчизняну основу. Наприклад, І. Лучицький, Ф. Фортинський, В. Антонович, активно використали в учбовому процесі в університеті Києва практичні семінарські заняття зі студентами.

Вчені намагались найефективніше використати наукове відрядження для ознайомлення з музеями, архітектурними пам'ятниками, з політичним і суспільним життям Заходу, побутом європейських народів. Наприклад, професор російської історії Київського університету П. Павлов під час закордонного відрядження у 1857 – 1858 рр. оглянув стародавні пам'ятники і археологічні зібрання Парижа, Брюсселя, Роттердама, Галле, Лондона, Дрездена, Праги, Відня, Венеції [17].

Розширення наукових контактів київських вчених в умовах інтернаціоналізації науки у другій половині XIX – початку XX ст. сприяли їх інтеграції в європейську науку. Це виражалося в публікації наукових досліджень у провідних зарубіжних виданнях, обранні професорів Київського університету в члени зарубіжних наукових товариств. Наприклад, М. Авенаріус, фундатор київської школи експериментальної фізики, був іноземним членом-кореспондентом Берлінського фізичного суспільства, П. Алексеєв, відомий хімік-органік, Паризького і Берлінського хімічного товариств, М. Ващенко-Захарченко – Математичного товариства в Бордо та ін.

---

[1] Докладніше про процеси професіоналізації й інституціоналізації див.: Ben-David J. Academy, University and Research Institute in the 19th and 20th Centuries: A Study of Changing Functions and

Structures // E.K. Scheuch, H. v. Alemann (Hrsg.) Das Forschungsinstitut. Formen der Institutionalisierung von Wissenschaft. Erlangen, 1978. – S. 27 – 46; Raphael L. Organizational Frameworks of University Life and Their Impact on Historiographical Practice // R. Torstendahl / I.Veit-Brause (Ed.) History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Stockholm, 1996. – P. 151 – 167; Jarausch K. (Ed.) The Transformation of Higher Learning 1860 – 1930. Stuttgart, 1983; Siegrist H. (Hrsg.) Bürgerliche Berufe: zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich. Göttingen, 1988; McClelland Ch. u.a (Hrsg.) Professionen im modernen Osteuropa. Berlin, 1995. На нашу думку, найкращий огляд численної літератури, присвяченої "ідеї німецьких університетів" і становлення фахових наукових дисциплін в Німеччині впродовж XIX ст., запропонувала Арлеен Тухман: Tuchman Arlen Marcia. Institutions and Disciplines: Recent Work in the History of German Science // The Journal of Modern History. 69 (June 1997). – P. 298 – 319.

[2] Fuchs E. Wissenschaft, Kongreßbewegung und Weltausstellungen: Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg // Diesener G. und Middell M.: Historikertage im Vergleich (Comparativ, Jg.6, H. 5 – 6). Leipzig, 1996. – S. 159 – 160.

[3] Dahlmann D. Bildung, Wissenschaft und Revolution. Die russische Intelligencija im Deutschen Reich um die Jahrhundertwende //G. Hübinger und W.J. Mommsen (Hrsg.), Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich, Frankfurt a.M. 1993, – S. 141 – 157; Willams R. C. Russians in Germany: 1900 – 1914 // The Journal of Contemporary History 1 (1966), (4). – S. 121 – 149.

[4] Erdmann Karl Dietrich. Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comitč International des Sciences Historiques. Göttingen, 1987. – S. 13 – 14.

[5] Див., наприклад: Багалей Д.И. Характеристика просветительной деятельности Харьковского университета в первые деятилетия его существования (1805 – 1814) // Русская школа. 1892. – X. – Октябрь. – С. 9 – 23; Kravčenko Vladimir V. Die Gründung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen // Jahrbuch für Universitätsgeschichte, Bd. 4 (2001). – S. 137 – 145; Hösch, E. An Episode from German-Ukrainian Scholarly Contacts: Dietrich Christoph von Rommel // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton, Toronto 1994. – PP. 1 – 9; Стельмах С. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX ст. // Вісник Київського університету. Історія. Вип. 47 (2000). – С. 59 – 62.

[6] Докладніше про Професорський інститут див.: Петухов Е.В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, Университет за сто лет его существования (1802 – 1902). Т.1. – Юрьев,1902; Schmid G. Das Professoren-Institut in Dorpat (1827 – 1838) // Russische Revue. Bd.XIX. 1881. – S. 136 –166; Иванов А.Е. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. М., 1994. – С. 72 – 75; Стельмах С. Історична думка в Україні... – С. 27 – 28.

[7] Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки Національної Академії Наук України ім. В. Вернадського (далі – ІР ЦНБ НАН України) – Ф. VIII. – Спр. 2842. – Арк. 4 – 4 зв.

[8] Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834 – 1884). – К., 1884.

[9] Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. – М., 1985; Flynn J.T. Russia's 'University Question': Origins to Great Reforms 1802 – 1863 // History of Universities 7. – Oxford, 1988. – S. 1 – 35; Kassow S.D. Students, Professors and the State in Tsarist Russia. – Berkeley, Los Angeles, London, 1989; Maurer T. Hochschullehrer im Zarenreich: Ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte, Köln u.a 1998; Stel'mach S. Die Entstehung der Professorenkorporation an der Universität Kiev (1834 – 1917) // Jahrbuch für Universitätsgeschichte. Bd. 4 (2001). – S. 146 – 160;

[10] Stel'mach S. Hochschullehrer und Studenten aus der Ukraine in deutschen Universitäten am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts// Hartmut Rüdiger Peter (Hrsg.). "Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?" Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Universitäten vor dem 1. Weltkrieg, Frankfurt/Main-Berlin-Bern u.a.,2001. – S. 145 – 146.

[11] Стельмах С.П. Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині XIX століття // Вісник Київського університету. Історія. – 1998 (38). – С. 3 – 9.

[12] ІР ЦНБ НАН України. – Ф. III. – Спр. 19576б. – Арк. 1 зв. – 2.

[13] Палієнко М. Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у XIX – на початку XX століття // Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури. Частина І. – К., 1999 – С. 46.

[14] Maschke E. Universität Jena. – Köln,1969. – S. 97.

[15] Klauser R. Aus der Geschichte der Heidelberger Philosophischen Fakultät // Ruperto-Carola. Sonderband. Aus der Geschichte der Universität Heidelberg und Ihrer Fakultäten. – Heidelberg,1961. – S. 277.

[16] Dahlmann D. Bildung, Wissenschaft und Revolution. – S. 145.

[17] Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834 – 1917 роки. – К., 1994. – С. 16.

Елла Стьопченко
Київ

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НІМЦІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ у 20-ті роки XX століття

У статті розглядаються процеси національно-культурного відродження німецької етнічної спільноти Півдня України у 20-ті роки XX століття. Автор визначає вплив національної політики СРСР на культурний розвиток німців у цей час.

Im Artikel werden die Prozesse der national-kulturellen Wiedergeburt der deutschen ethnischen Gemeinschaft der Süd-Ukraine in den 20er Jahren des XX. Jahrhunderts betrachtet. Der Autor bestimmt den Einfluß der nationalen Politik der UdSSR auf die kulturelle Entwicklung der Deutschen in dieser Zeit.

У різні періоди історичного розвитку України важливе місце посідали етнонаціональні проблеми, оскільки за понад як тисячолітню історію країни на сучасних українських землях проживали різні етнічні спільноти.

Особливо актуальними дані питання виявилися для представників німецької етнічної спільноти, які з X століття перебували на теренах України. З другої половини XVIII століття, у зв'язку з активною колонізаторською політикою уряду Російської імперії, зацікавленого в освоєнні величезних південноукраїнських степових просторів, німці почали постійно проживати на території Півдня України, заснувавши в регіонах сучасних Запорозької, Донецької, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей свої сільськогосподарчі колонії. Однак, з початком першої світової війни і майже до сьогодення для них почалися справді тяжкі випробування: депортації, репресії, постійні переслідування.

Наслідком такого стану речей стала практично повна відсутність в українській історіографії XX століття наукових праць, теми яких були присвячені історії німців Півдня України, оскільки вони виявлялися небажаними для наукових досліджень, що було обумовлено національною політикою СРСР.

Слід зауважити, що дослідження історії німецьких колоній, заснованих у Новоросійському краї в кінці XVIII – першій половині XIX століття розпочалися з середини XIX століття. Інтерес до німецьких господарств був викликаний їх прогресивним економічним і суспільно-політичним розвитком, що привернуло увагу не тільки дослідників, але й службовців, які в процесі своєї службової діяльності мали змогу детальніше ознайомитися з внутрішнім станом та організацією німецьких колоністських поселень. Так з'явилися "Спогади" чиновника Опікунського комітету іноземних поселенців А.М. Фадєєва [1] та подорожні записки військового чиновника В. Павловича [2].

Пізніше О. Клаус в своїй роботі "Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России"[3], яка вийшла у 1869 році, одним з перших розглянув процес переселення німців у причорноморські степи, чим одразу привернув увагу науковців та громадськості до необхідності вивчення історії й побуту німецьких колоністів Російської імперії. На його думку, розуміння основних засад організації німецьких колоній та успішної системи господарювання, допомогло б, з'ясувати певні засоби для поліпшення становища російських селян [4].

Більш докладніше причини, хід та наслідки німецької колонізації були викладені на початку XX століття у праці професора Г. Писаревського "Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке"[5], в якій автор на основі великої кількості архівних матеріалів Петербургу та Москви, розкрив різні хвилі еміграції німецького населення в Новоросію протягом XVIII століття та заснування ними сільськогосподарчих колоній в цьому краї.

© Елла Стьопченко

В роки першої світової війни загострилося “німецьке питання”, що викликало цілу низку досліджень іноземних та російських авторів. Найбільш значними у вирішенні цього питання були роботи С. Бондаря [6], К. Ліндемана [7], Я. Штаха [8], в яких дослідники виступали проти політики царського уряду по відношенню до німецьких та менонітських переселенців, зазначаючи їх важливу роль у розвитку окремих регіонів Російської імперії.

Однак, в цей час, виявилася інша тенденція ставлення певних верств населення Російської імперії до колишніх німецьких переселенців, що знайшло своє відображення в окремих працях, автори яких висловлювали протилежну точку зору до ролі німецьких колоністів в господарському освоєнні Новоросійського краю та їх участі у різних сферах життя населення краю. Особливо яскраво це відобразилося у виступі члена Одеського окружного суду та Історико-Філологічного Товариства при Імператорському Новоросійському Університеті С. Шелухіна на одному з засідань цього товариства у 1914 році, доклад якого був потім виданий окремою книгою [9]. В ній С. Шелухін розглянув процес переселення німців до Херсонської губернії, їх життя та побут протягом XIX століття, але висловлював дуже негативні думки щодо існування німців в російському суспільстві. Він відмічав, що німці-колоністи були і залишаються ворогами Росії, оскільки вони не тільки нічого не дали населенню Новоросійського краю в культурному, господарському, матеріальному та духовному відношенню, а всілякими засобами ускладнювали життя українських і російських селян, скуповуючи майже всі їхні землі, спричиняючи подальше розорення селян, що являє велику небезпеку розвитку Російської імперії” [10].

Подібна тенденційність та негативне ставлення до німецьких колоністів зберігалася і в радянському суспільстві навіть до кінця 80-х років XX століття. Особливо це виявлялося в дослідженнях 20 – 30-х рр., що було обумовлено політичними змінами в СРСР до німецького населення країни, в результаті зміни напрямків зовнішньої політики Германії щодо СРСР. Роботи А. Рейнмаруса [11], В. Жирмунського [12], А. Клібанова [13], які вийшли в той час і були присвячені німцям-колоністам України та менонітам Півдня України, відображали історичне минуле німецьких поселенців у спотвореному вигляді, всілякими засобами виставляючи німців як жорстоких катів та ворогів народів Росії, що свідчило про політичну заангажованість та упереджене ставлення авторів до німецьких колоністів.

Незважаючи на негласну заборону в СРСР досліджень історії німців України, в 60 – 70-х рр. XX століття з’являлися роботи, які певною мірою торкалися зазначених проблем. Так, О. Дружиніна [14] та А. Кабузан [15], хоча і займалися вивченням, головним чином, історії Південної України, однак, в своїх фундаментальних працях докладно розглядали різні аспекти іноземної колонізації Росії в кінці XVIII – першій половині XIX століття, приділяючи увагу також питанням переселення німців й менонітів в цей край та методам їх господарювання в XIX столітті. Слід зауважити, що багатоплановість цих досліджень не завадили авторам ґрунтовно і більш-менш об’єктивно, спираючись на архівні матеріали, до яких вони мали змогу залучитися в радянські часи висвітлити ці проблеми, оскільки закритість основних фондів з історії українських німців було одним з головних факторів, які зашкоджували розробці питань історичного та культурного розвитку німців в різні періоди їх життя в Україні.

Розбудова української незалежної держави вивела на новий рівень вирішення проблем національних меншин України, привернувши увагу науковців й до дослідження німецької спільноти України.

Однією з перших спроб змінити ставлення громадськості до актуальних, але недостатньо досліджених проблем німців України була поява у 1990 році на сторінках “Українського історичного журналу” статті доктора історичних наук, професора, головного наукового співробітника Інституту історії України НАН України І.М. Кулинича “Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.)” [16], в якій він закликав істориків до необхідності проведення неупереджених досліджень і об’єктивного визначення ролі та місця німецьких колоністів в історії України. Подальша розробка І.М. Кулинича в цьому напрямку призвела до більш ґрунтовних досліджень протягом п’яти років та появі, у співавторстві з Н.В. Кривець, серйозної монографії “Нариси з історії німецьких колоній в Україні” [17]. В ній на підставі нових та маловідомих джерел, переважно архівних, розглядали питання політики радянської влади щодо національних меншин у 20 – 30 - ті роки XX століття та соціально-політичне, економічне,

культурне життя німецького населення України в цей час, що має неабияке значення для нашого дослідження.

З початку 90-х років XX століття історією німецьких колоній Південної України почали активно займатися дослідники України – у Києві, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі та Донецьку, та Росії – у Москві, Саратові, Барнаулі та ін. Різноманітні матеріали їх плідної діяльності стали приводом для проведення міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів, а пізніше, – створення науково-дослідних інститутів.

Так, при Дніпропетровському державному університеті у 1990 р. була відкрита лабораторія по вивченню історії україно-німецьких зв'язків в новий та новітній час, яка в 1997 р. набула статусу науково - дослідного інституту. Одним з головних його досягнень стало видання ґрунтовної праці колективу наукових співробітників інституту під редакцією його голови С. Бобильової "Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины в конце XVIII – первой половине XIX века" [18], в якій докладно розглядаються процеси заснування німецьких колоній на Півдні України на основі нових документів з місцевих та німецьких архів, в чому полягає цінність цієї роботи для сучасних науковців даних проблем.

В Інституті політичних та етнонаціональних досліджень НАН України були розпочаті серйозні наукові пошуки однієї з цікавих, драматичних та маловідомих сторінок життя німців України в радянські часи з 20-х до 90-х років XX століття. Результатом досліджень стала поява роботи В. Євтуха, Б. Чирка [19], а також археографічна робота колективу авторів Л. Яковлевої, Б. Чирка, та С. Пишка [20], в яких певним чином розглядалися питання національно-культурного розвитку німців України в 20-30-ті роки XX століття, що представляє великий інтерес для нашого дослідження. Однак вони носять більш загальний характер і не розкривають в повному обсязі процесів, що відбувалися у певних регіонах УРСР в той час, а саме в причорноморському краї, де з кінця XVIII століття були засновані численні німецькі колонії.

Тому мета даного дослідження полягає у необхідності з'ясувати вплив процесів національно-культурного відродження, яке розгорнулося у 20-ті – на початку 30-х рр. XX століття в результаті проведення національної політики СРСР на культурний розвиток німців Півдня України.

Драматичним для німців України постало XX століття, протягом якого відбувалися процеси підйому та занепаду національно-культурного розвитку громадян України німецького походження, що було обумовлено специфікою національної політики більшовицького тоталітаризму.

Одним з найважливіших етапів піднесення національної свідомості німецького населення України вважається період 20-х - початку 30-х років XX століття. Саме тоді починає створюватися нова державна політика щодо національних меншин, спрямована на забезпечення національно-культурних інтересів всіх етнічних спільнот України, оскільки перед державним та партійним керівництвом новоствореної держави СРСР все частіше поставали проблеми врегулювання міжнаціональних взаємин. Згідно з рішеннями X (1921 р.) та XII (1923 р.) з'їздів РКП(б) основні напрями цієї політики стосувалися процесів "українізації" та заходів щодо національних меншин [21]. Останній напрям, зокрема, передбачав підготовку національних кадрів, формування системи національного адміністративно-територіального районування, відкриття відповідних навчальних закладів, організацію видавничої справи мовами національних меншин, глибоке вивчення історії, відродження національних традицій та культури [22].

На перший погляд основні завдання такої політики ґрунтувалися на певних демократичних засадах, які сприяли ренесансу національних меншин України. Щоб з'ясувати дійсні наслідки національної політики 1920-х років для національно-культурного розвитку різних етнічних груп, зокрема німецьких колоністів, потрібно на основі документальних матеріалів розглянути як практично впроваджувалися пропоновані заходи в їх життя.

На початку 20-х років одним з перших таких заходів було проведення адміністративно-територіальної реформи, основна мета якої полягала в утворенні національних адміністративно-територіальних одиниць (волостей, повітів, районів, селищ, сіл), де компактно проживали національні групи, локалізовані на певній території.

Досить важливе значення ця реформа мала для регіонів з полі етнічним складом населення.

Південна Україна з давніх часів відрізнялася складною етнічною історією. В процесі свого історичного розвитку вона входила до складу різних державних утворень: Золотої Орди, Туреччини, Кримського ханства та Російської імперії. На початок 20-х років XX століття на її території було сформовано етнічно неоднорідне населення, серед якого німецька етнічна група посідала не останнє місце. Як відбувалися процеси національно-культурного розвитку німців Причорномор'я спробуємо розглянути на прикладі однієї з губерній краю – Донецькій губернії, яка з 5 лютого 1919 р. до 3 червня 1925 р. була самостійною адміністративно-територіальною одиницею на території причорноморського краю [23].

Докладні відомості про національний склад населення цього регіону в зазначений час дають нам "Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.)", за якими, з загальної кількості населення губернії 2 518 010 чоловік, українці складали – 1 609 723, росіяни – 655 962, греки – 86 615, німці – 56 834, євреї – 42 727, татари – 5 347, поляки - 6 622, болгари – 867, та представники інших нацгруп – 16 899 чоловік [24].

Як бачимо, серед населення губернії однією з найчисленніших (після росіян та греків) національних груп були німці, які ще з 1790 року почали селитися в Маріупольській окрузі. За підрахунками В. Євтуха та Б. Чирка на початок 1920-х років в Донецькій губернії налічувалося 113 німецьких хуторів, колоній та сіл [25]. Однак, В. Нікольський, на основі даних "Итогов сплошной подворной переписи…1923 г." вказує на наявність 155 подібних поселень. А саме: в Артемівській окрузі – 24 німецькі колонії та 4 хутори, в Луганській – 4 хутори, 1 село, 16 колоній, в Маріупольській – 9 сіл, 40 колоній, 19 хуторів, в Сталінській – 24 колонії, 10 хуторів, 2 села, в Старобельській – 2 колонії [26]. Також на території Причорномор'я знаходилися Гнаденфельдська та Гальбштадська волості, які, внаслідок проведеної реформи, як і 25 волостей в Україні, де німецьке населення проживало компактними масами, опинилися у складі адміністративно-територіальних одиниць з інонаціональним населенням. Так, Гнаденфельдська волость (28 німецьких колоній з населенням 18 тис. чоловік) була приєднана до Чернігівського району Бердянської округи, а Гальбштадтська – (33 колонії, понад 19 тис. чол.) – до Токмацького району Мелітопольської округи [27].

В результаті такого адміністративно-територіального поділу, німецькі колонії, що вважалися в господарському відношенні зразковими і мали високий рівень агротехнічної культури, опинилися майже в розореному стані. Працівники ж земельних і податкових органів, радянських та партійних організацій продовжували вважати німців заможними і застосовували щодо них жорстоку податкову політику. Як зазначалося у звіті Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У (грудень 1924 р.) "німецькі колонії Донецької губернії були обкладені сільськогосподарським податком на 2 та 3 розряди вище в порівнянні з сусідніми українськими селами" [28].

Ці дії свідчили про порушення прав німецьких колоністів, що вели до господарського безладдя в німецьких колоніях, яке ускладнювалося майже повним ігноруванням з боку партійного керівництва новостворених адміністративно-територіальних одиниць національно-культурних, мовних, релігійних запитів німецького населення.

Доречи, релігійні питання були одними з важливих в житті німецьких колоністів, які, за традиціями віросповідання поділялися на 4 групи: меноніти, католики, лютерани та баптисти, і частіше за все, створювали свої колонії окремо від прибічників інших релігійних течій.

Обстеження комісією ВУЦВК трьох католицьких колоній Урицької сільради Маріупольської округи: Урицьке, Ново-Дворівка та Роза показало, що фактичною владою в колоніях наділені церковна рада та священик Михайло Гаценбеллер, а селяни були дуже набожні, бо окрім священних книжок нічого не читали. Комісія відзначала, також, що навіть молодь майже зовсім не брала участь у громадському житті, оскільки на три колонії виписувалося всього 9 газет, не діяла ні одна партійна, комсомольська або піонерська організації. Але були виявлені дві консервативні релігійні організації – "Маріенкіндер" та "Орденсвейбер" [29]. До складу першої організації входили різні за соціальним станом дівчата: доньки бідняків та заможних селян. За уставом їм заборонялося ходити на вечірки, театральні вистави, зустрічатися з хлопцями до шлюбу. В іншій організації "Орденсвейбер" (Орден монахів-францисканців) необхідно було суворо дотримуватися канонів католицької віри, проводити вільний час в постах та молитвах. Були зафіксовані випадки, коли восени члени організації протягом доби не мали права їсти,

пити, розмовляти, а повинні були постійно молитися [30]. Однак, на час обстеження, ці релігійні організації почали розпадатися внаслідок випадків закриття молитовних будинків та припинення проведення в них спеціальних проповідей, про що свідчать дані з протоколу засідання президії ВУЦВК від 16 липня 1924 р. В ньому йдеться про "неможливість розгляду питання про викладання закону божого та проповідей для дітей в молитовних домах, оскільки це виявляється порушенням основної лінії радянської влади в області релігії" [31]. До того ж, радянське керівництво на місцях намагалося вперто не "помічати" національних свят німців (як релігійних, так і традиційних), прирівнюючи їх до "звичайних" робочих днів та вважало несуттєвою формальністю здійснення релігійних обрядів [32].

Таким чином, на початковому етапі проведення заходів національної політики виявилося багато недоліків та серйозних порушень з боку партійного керівництва. Реалії життя показали неспроможність та неготовність низових місцевих апаратів адміністративних органів влади до розв'язання складних і специфічних питань, що виникали у сфері національних відносин та міжконфесійних взаємин національних меншостей України, взагалі, та німецької етнічної групи Півдня України, зокрема.

Як ми побачили, до дуже негативних наслідків в житті німецьких колоністів призвела адміністративно-територіальна реформа 1922 – 1923 рр., в ході проведення якої не був врахований "національний" фактор – багатоетнічний склад населення утворюваних районів та сільрад, що "по живому" різало мовно-культурні та господарські зв'язки, які історично склалися, призводило до занепаду традиційних форм господарської діяльності, до руйнування специфічного національно-культурного, релігійного та соціально-побутового укладу життя німецького населення.

Помітивши явні недоліки, які виявилися на початку проведення національної політики в погіршенні економічного стану німецьких колоній та масовому еміграційному русі в Америку (Канаду), який охопив всі верстви німецького населення країни, державне керівництво України вдалося до енергійних заходів, спрямованих на забезпечення національно-культурних інтересів німецького населення.

Виходом з кризового стану, в якому опинилися німецькі колонії причорноморського краю, на думку Центрального Бюро німецьких секцій, могла стати реалізація принципу "виділення колишніх компактних німецьких волостей у самостійні адміністративні райони" [33] Значну роботу по виділенню національних адміністративно-територіальних одиниць та організації їхньої діяльності провела Центральна Комісія у справах національних меншин при ВУЦВК, яка на другому засіданні ЦКНМ (23 травня 1924 р.) прийняла рішення "Про виділення німецьких районів та сільрад", в результаті якого був виділений, як самостійний, німецький національний район Рози Люксембург у Маріупольській окрузі Донецької губернії (25 тис. німецького населення) [34].

Функціонування системи національного районування сприяло забезпеченню мовних інтересів німецького населення, впровадженню німецької мови у різні сфери державно-правового та суспільно-політичного життя, коли німецька мова поступово почала використовуватися в діяльності місцевих органів влади та управління, що законодавчо було обумовлено інструкцією "Про впровадження рівноправності мов на території УРСР", яка була прийнята у 1929 році. В ній, в п. 5. підкреслювалося: "Громадянам інших національностей, що мешкають в адміністративно-територіальних одиницях, які утворені за нацознакою, надається повне право скликання зборів, конференцій, звертатися в органи влади та отримувати відповіді, виступати на всіх зборах виборців, засіданнях рад, райвиконкомів, а також у всіх інших органах влади своєю рідною мовою" [35]. Разом з тим реалізація на практиці цих положень не завжди відбувалася. Так, комісія ВУЦВК, в ході обстеження Люксембурзького німецького району, а саме, Ольгінської сільради Маріупольської округи, відзначала, що німецька мова недостатньо застосовується в роботі райвиконкому, вся робота сільської ради виконана російською чи українською мовами [36].

Особливо важливу роль у забезпеченні мовних та культурно-освітніх інтересів німецького населення відігравала система національної освіти, до якої входила мережа загальноосвітніх, середніх спеціальних та інших учбових закладів, навчання в яких здійснювалося німецькою мовою. Слід зазначити, що, рівень освіченості німецького населення Донецької губернії,

порівняно з іншими національними групами був одним з найвищих. Так, ще в 1921 р. в губернії було 190 німецьких шкіл, в яких навчалися 9093 учня та працював 221 вчитель. За кількістю німецьких шкіл губернія займала друге місце після Катеринославської. А до 1929 р. тільки в Маріупольській окрузі було 55 шкіл першого ступеня та дві семирічки. Для дорослих працювали два пункти знищення неосвіченості, 12 сільбудів, та 22 будинку-читальні [37].

Отже, незважаючи на негативні наслідки національної політики, які мали місце на початку 20-х років XX століття, в подальшому ході її реалізації було зроблено чимало позитивного для забезпечення національних інтересів німців Причорномор'я. Однак цей "національний ренесанс" тривав тільки до початку 30-х років, оскільки з приходом до влади сталінського тоталітарного режиму почалася трагічна сторінка в долі німецького населення України.

Однак, в історіографії дотепер немає однозначної оцінки національної політики 1920 – 1930-х років, оскільки вона тривалий час висвітлювалася не об'єктивно, багато її аспектів замовчувалися або подавалися у спотвореному вигляді. Докладний аналіз основних напрямків національної політики на прикладі процесів національно-культурного розвитку німецької етнічної групи Півдня України в 20-ті роки XX століття, дає нам підстави зробити певні висновки.

Державна політики в Україні у сфері національних відносин 1920-х років стала своєрідним шансом для німців Півдня України здобути політико-правові гарантії для рівноправного розвитку та задоволення своїх національно-культурних потреб. У процесі її реалізації була прийнята низка практичних заходів радянського партійного керівництва по створенню самостійних німецьких національних районів та сільських рад, формування системи загальноосвітніх та середніх учбових закладів, організації видавничої діяльності німецькою мовою, що може вважатися позитивним впливом на розвиток господарчих, мовних, та культурних традицій та свідчити про певні передумови для національно-культурного відродження німецького населення цього регіону.

Однак, національна політика завжди розглядалася більшовиками України, як стратегічна гра, мета якої полягала в залученні українців і національних меншин до процесу побудови соціалістичного суспільства. Тому, незважаючи на багато позитивних моментів, в ході її проведення виявлялися певні недоліки, причини яких полягали у відсутності належної матеріальної бази для впровадження в життя деяких проектів, в поспішних рішень партійного керівництва, в відсутності належної уваги і піклування з боку місцевої влади про забезпечення національно-культурних, мовних та релігійних інтересів німецького населення Півдня України. З утвердженням в СРСР тоталітарно-репресивного режиму ці тенденції поглиблювалися, внаслідок чого, національна політика 1920-х років, яка безумовно викликала "національний ренесанс" німців України була жорстоко згорнута радянською владою, а гасло: "Право націй на самовизначення" до 90-х років втратило свою актуальність для німецького населення України.

---

[1] Фадеев А.М. Воспоминания А.М. Фадеева 1790 – 1867. – Одесса, 1897. – 256 с.

[2] Павлович В. Екатеринославская губерния: материалы для географии и статистики России, собранные членом Генерального штаба: В 2-х т. – СПб., 1862. – Т. 1. – 351 с. + прилож.

[3] Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – 568 с.

[4] Там само. – С. 3.

[5] Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. (по неизвестным архивным документам). – М., 1909. – 340 с. + 84 с. приложение.

[6] Бондарь С.Д. Секта меннонитов Россию. – Пг., 1916.

[7] Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. И 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. И их экономическое состояние южной России. – М., 1917.

[8] Штах Я. Очерки из истории современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916.

[9] Шелухин С.П. Немецкая колонизация на юге России. – Одесса, 1915. – 84 с.

[10] Там само. – С. 3; С. 4; С. 77 – 78.

[11] Рейнмарус А. Меннониты. – М., 1930.

[12] Жирмунский В.М. Die deutschen Kolonisten in der Ukraine. – Moskau, 1928.

[13] Клибанов А. Меннониты. – М. – Л., 1931.

[14] Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М., 1981.
[15] Кабузан В.М. Заселение Новороссии / Екатеринославской и Херсонской губернии / в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). – М., 1976.; Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX века (По материалам ревизий). – М., 1963.; Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав. – М., 1990.; Кабузан В.М. Немецкое население в России в XVIII – начале XX в. // Вопросы истории. – 1989. – № 12. – С. 18 – 29.
[16] Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990 – № 9. – 18 – 30.
[17] Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. – 272 с.
[18] Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылёвой. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.
[19] Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920 – 1990-ті роки). – К., 1994.
[20] Німці в Україні 20 – 30-ті рр. XX століття. Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. – К., 1994.
[21] Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 118.
[22] Там само. – С. 119.
[23] Никольский В.Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн. 2. – Донецк, 1992. – С. 51.
[24] Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923 г.) Том четвертый: Итоги демографической переписи Донбасса. – Харьков,1923. – С. 461.
[25] Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-1990-ті роки). – К., 1994. – С. 10.
[26] Никольский В.Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн. 2. – Донецк, 1992. – С. 60.
[27] Німці в Україні 20-30-ті рр. XX століття. Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. – К., 1994. – С. 5.
[28] Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО).– Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 402. – Арк. 102.
[29] Донецький облдержархів. – Ф. Р. 1202. – Оп. 2.– Спр. 32. – Арк. 178.
[30] Там само.
[31] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 413. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 110.
[32] Там само.
[33] ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 402. – Арк. 25.
[34] Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920 – 1990-ті роки). – К., 1994. – С. 10.
[35] ЦДАВО.- Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 452. – Арк. 2.
[36] Донецький облдержархів. – Ф. Р 1202. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 27.
[37] Донецький облдержархів. – Ф. Р 1202. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 282.

Олександр Суліменко
Житомир

ВОЛИНСЬКІ НІМЦІ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (історіографічний огляд проблеми)

Статтю присвячено комплексному дослідженню стану розробки теми "Волинські німці в кінці XVIII – на початку XX ст." Розглядається історіографія проблеми та джерельна база, починаючи з XIX ст. і до кінця 90-х рр. XX ст.

Der Artikel ist der komplexen Untersuchung des Niveaus vom Thema "Woliner Deutschen Ende des XVIII. – Anfang des XX. Jahrhunderts" gewidmet. Es wird die Historiographie des Problems und Quellenbasis untersucht, beginnend vom XIX. Jahrhunderts bis zum Ende der 90. Jahre des XX. Jahrhundert.

Проблеми історії німців України в цілому і Волині зокрема давно цікавили вчених. Але в багатьох загальних роботах з питань соціально-економічного розвитку, освіти, етнографії, краєзнавства міграційні процеси серед німецького населення Волинської губернії у XVIII – на початку XX ст., їхнє господарське, культурне життя не знаходили достатнього відображення. Якщо до Жовтневої революції з'явилося чимало праць, які в контексті загальноімперських проблем висвітлювали історію появи німців у різних регіонах Росії, то в радянські часи, особливо в 20-х роках, про колоністів писалося дуже скупо.

Значно ширше розроблялася ця проблема зарубіжними авторами, зокрема німецькими. Найбільший вклад у вивчення історії німців Волині внесли колишні вихідці з її теренів, які виїхали до Німеччини, США, Канади, а також і ті, що залишилися проживати в колишньому СРСР.

З кінця 30-х і до другої половини 80-х рр. XX ст. проблеми виникнення німецьких колоній в Україні та її регіонах фрагментарно відображалися в роботах з етнографії, народонаселення тощо. Лише з кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. українські вчені почали активніше звертатися до проблем історії німців в Україні.

Сподіваємося, що історіографічний огляд літератури та коротка характеристика джерел з історії німецьких колоній на Волині дасть можливість глибше вивчити та висвітлити цю проблему.

В імперській Росії інтерес до вивчення стану німецьких колоній на її теренах у цілому та Волині, зокрема, з'явився в XIX ст. [1]

Зацікавленість до вивчення етнічного складу Росії та її окремих регіонів різко зросла в 60-х рр. XIX ст., що було пов'язано з великим напливом іноземців в імперію. У цей період вийшли роботи П.І. Кеппена, А. Клауса [2]. Однак відомості про німців Волині у названих працях були незначні.

У 70 – 80-х рр. XIX ст. з'явились праці А. Вороніна, П. Чубинського, А. Забєліна [3]. Перший з авторів, описуючи іноземну колонізацію Південно-Західного краю в цілому та Волині, зокрема, фактично обходить 30-ті роки XIX ст., коли потік колоністів у регіон був досить значним.

Певний вклад у вивчення німецької меншини Волині вніс П. Чубинський, подавши у своїх "Трудах…" коротку довідку про життя та побут німців Волині, їх кількість, ареал розселення. Однак окремі сторони життя колоністів не були висвітлені. До того ж автор допустив ряд неточностей, часом матеріал подано однобоко.

Стосовно дослідження А.Забєліна, то це фактично була перша праця, в якій значна увага приділялася дослідженню німців Волині, наводилися дані про їхню чисельність, особливості

© Олександр Суліменко

розселення, види господарської діяльності. Проте життя й діяльність німців автор здебільшого показує з негативного боку, і це дещо зменшує цінність дослідження.

У кінці 80-х рр. XIX ст. в журналі "Русский вестник" А. Вєліцин опублікував ряд статей, які започаткували антинімецькі мотиви у російській історіографії [4]. Окрім його праць тут друкувалися й інші матеріали про німецьку колонізацію. Так, у 1890 р. в розділі "Внутреннее обозрение" був опублікований огляд під назвою "Немцы на Волыни" [5], де подано загальну характеристику німецької колонізації регіону з 1781 по 1890 рр. При цьому автор робив висновок про онімечення краю.

З інших позицій дивилися на цю проблему німецькі дослідники, які проживали в Росії. Окремі з них наводили значний фактичний матеріал про німецьких колоністів, ідеалізували їхні порядки, досягнення [6].

На початку XX ст. науковий інтерес до німецької проблематики дещо ослаб, проте з новою силою активізувався напередодні та в роки Першої світової війни. Праці цього періоду можна розділити на дві групи. Дослідження А.Е. Богдановського, С.П. Шелухіна, А. Реннікова [7], були відверто шовіністичними, розпалювали антинімецьку істерію. Попри явну тенденційність цих робіт, в них міститься певний фактичний матеріал про розселення німців на Волині, їх землеволодіння, освіту, побут, релігійне життя.

Г. Писаревський, Я. Штах, К. Ліндеман, у своїх працях намагалися дати об'єктивний аналіз життя німецьких поселенців у Росії [8]. До речі, роботи які виходили в дореволюційний період, в основному торкалися німецької колонізації Півдня Росії і Волинь відображена в них фрагментарно.

Буремні 1917 – 1920 рр. притупили цікавість дослідників до німецької проблематики в Росії та Україні. Знову вона проявилася лише в 30-х рр. XX ст. Серед праць цього періоду варто виділити дослідження С. Нікеля [9]. Зацікавленість історією німецьких колоністів у Росії почали проявляти й закордонні дослідники. Так, в цей час виходить ряд праць німецьких істориків, зокрема А. Карасека й К. Люка, М. Хенніга [10] та інших.

Початок Другої світової війни припинив роботу радянських істориків над німецькою проблематикою. Німецькі ж учені продовжили дослідження, і в 1941 – 1943 рр. з'явилися праці А. Бройєра, К. Штумпа, К. Шьопке [11].

У післявоєнний період радянські вчені-історики фактично не зверталися до розробки проблем німецьких колоністів. Лише ряд узагальнюючих праць з питань народонаселення, певною мірою відображали процеси колонізації окремих регіонів України. Це праці А.Г. Рашина, В.І. Наулка, В.М. Кабузана, С.А. Макарчука [12], в яких німецька національна меншина відображена досить фрагментарно. Це пояснювалось тим, що з ідеологічних міркувань радянські історики з 50-х та до початку 80-х рр. XX ст. практично обходили увагою проблеми національних меншин.

Тим часом німецькі вчені в ці роки підготували ряд досліджень. Так, у 1954 р. в Штутгарті колишніми "російськими німцями" засновано часопис "Heimatbuch" ("Краєзнавча книга"), де друкувалися праці Ф. Рінка, К. Штумпа [13]. Про німецьких колоністів писали й окремі українські вчені, які проживали за межами СРСР [14]. Варто зазначити, що вищеназвані праці не містять повного аналізу появи німців на теренах Волині, їхнього життя та діяльності.

У 1990-х роках в українській історіографії з'явилися дослідження І.М. Кулініча, Н.В. Кривець, В.І. Сергійчука, А.І. Кудряченка, М.І. Панчука, Б.В. Євтуха, М.Г. Щербака, В.І. Наулка, О.О. Рафальського [15] та інших, у яких певне місце відводилося проблемам німецької колонізації України.

1990-ті роки стали періодом пожвавлення краєзнавчої роботи і саме краєзнавці внесли помітний вклад у дослідження окремих сторінок життя волинських німців [16]. Деякі аспекти колонізації регіону знайшли відображення в роботах О.М. Іващенко та Ю.М. Поліщука [17].

У ряді дисертацій цього періоду аналізувалася життєдіяльність основних етнічних груп Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, цій проблематиці були присвячені дисертаційна робота та монографія М.В. Бармака і дисертація В. Надольської [18]. Однак в них німці не виступали окремим об'єктом дослідження, а розглядалися паралельно з іншими етнічними групами.

Аналіз німецької колонізації Волині [19], починаючи з 60-х років XIX ст. і до 1914 р. подано в

дисертаційній праці М.П. Костюка. Однак як початок їх розселення в краї, так і масова депортація у 1914 – 1915 рр., автором не розглядаються.

У тих же 1990-х роках активізувалося вивчення історії колонізації Волині й німецькими істориками (праці М. Арндта, Х. Шмідта, Б. Праксенталера, Д. Нойтатца [20] та інших). Частину праць було опубліковано в німецькомовному часописі "Wolhynische Hefte" ("Волинські зошити") [21].

Історія появи колоністів на Волині, їхнє життя та діяльність певним чином відображена в спільній праці німецьких "волинян" та Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині [22].

Джерельну базу дослідження складають і раніше опубліковані, і вперше залучені до наукового обігу документи та матеріали, які поділяються на кілька груп.

До першої фактологічної групи джерел входять неопубліковані матеріали. Насамперед це стосується документів Центрального державного архіву України у м. Києві. Особливе місце серед них займає фонд Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442), де міститься найбільше матеріалів про німців Волині. Важливим для вивчення німецької школи є фонд Управління Київського навчального округу (ф. 707).

Багато цікавого про поведінку німецьких колоністів, їхнє ставлення до місцевого населення містить фонд Прокурора Київської судової палати (ф. 317). Ряд важливих відомостей зберігають джерела фонду Помічника начальника Волинського головного жандармського управління в Житомирському, Овруцькому і Старокостянтинівському повітах (ф. 1599). Окремі аспекти діяльності німців відображено у фондах Канцелярії Київського окремого цензора, Київського тимчасового комітету у справах друку та інших (ф. 294, 295).

Досить цінну інформацію містять документи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО). Зокрема, документи, зібрані у фонді Волинської губернської землевпорядкувальної комісії (ф. 226), подають різноманітні відомості про хутірські господарства німців, клопотання про купівлю землі тощо.

Фонд Волинська палата державного майна (ф. 58) охоплює період з 1840 по 1866 рр. і зберігає документи про переселення менонітів на державні та приватні землі.

У фонді Канцелярії Волинського губернатора (ф. 70), зібрано 910 документів (з 1793 до 1917 рр.). В них подано відомості про німецьких поселенців, які проживали в губернії. В роботі також використано окремі матеріали інших фондів ДАЖО.

Другу групу джерел склали законодавчі акти вищих органів влади імперії, опубліковані в "Своде законов Российской империи". Правові документи, вміщені тут, дають змогу вивчити систему управління німецькими колоніями та регламентування їхнього внутрішнього життя.

Третя група джерел статистичні видання. Це Матеріали Всеросійського перепису 1897 р., огляди Волинської губернії та Пам'ятні книжки. З них можна почерпнути статистичну інформацію про стан господарств колоністів, їхню зайнятість у промисловості, ремісництві тощо.

Четверту групу джерел склали матеріали офіційної періодичної преси Росії та Волинської губернії – журнали "Русский вестник", "Вестник Европы", газети "Киевлянин", "Волынские губернские ведомости", а також неофіційні видання – "Волынь", "Жизнь Волыни", "Волынская земля".

Досить цінну інформацію містить п'ята група джерел, а саме німецькомовні часописи "Wolhynische Hefte", "Heimatbuch", а також газета російських німців "Neues Leben". Німецькі джерела дають різноманітну інформацію про життя колоністів на Волині. Більшість робіт насичена ілюстраціями, картами, схемами тощо.

Таким чином, огляд джерел свідчить про наявність достатньої бази для різнобічного висвітлення історії волинських німців у кінці XVIII – на початку XX ст.

---

[1] Историческое обозрение водворения иностранных поселенцев в России // Журн. Мин-ва Внутренних Дел. – 1837. – № 12; Благовещенский В. Обзор правительственных мер относительно иностранных поселенцев в России // Там само. – 1850. – № 4.

[2] Кеппен П. И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861; Клаус А. Сектаторы-колонисты // Вестн. Европы. – 1868. – Т. 1/4; Духовенство в школе в наших немецких колониях // Там само. – 1869. – Т. 1/2.

[3] Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – К., 1871; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – СПб., 1872 –

Т. 7; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I. – К., 1887.
[4] Велицын А. Иностранная колонизация в России // Русский вестн. – СПб., 1889. – Т. 200, 201, 206, 208, 210.
[5] Внутреннее обозрение. Разд. XIV. Немцы на Волыни // Русский вестн. – СПб., 1890. – Т. 210.
[6] Busch E. Materialen zur Geschichte und Statistik des Kirchen – und Schulwesens der Ev. – Luth.,Gemeinden in Rußland. – St. Peterbsurg; G. Haeffel, 1862.
[7] Богдановский А. Что такое борьба с немецким засильем (цели и задачи "Общества 1914г.") – Пг.,1914; Шелухин С.П. Немецкая колонизация на юге России. – Одесса, 1915; Ренников А. Золото Рейна: О немцах России. – Пг., 1915.
[8] Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). – М., 1909; Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916; Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников и Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние южной России. – М., 1917.
[9] Nińkel S. Die Deutschen in Wolhynien – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935.
[10] Karasek A., Luck K. Die deutschen Siedlungen in Wolhynien. – Leipzig, 1931; Hennig M. Die evangelisch-lutherische Kirche in Polnisch-Wolhynien. – Selbstverlag, 1933.
[11] Breyer A. Deutsche Tuchmachereinwanderung in den ostmitteleuropischen Raum 1550 – 1830. – Leipzig, 1941; Stumpp K. Ostwanderung (1816 – 1822). – Leipzig, 1941; Schöpke K. Deutsche Ost-Siedlung. – Berlin. 1943.
[12] Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): Стат. очерк. – М., 1956; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: (Стат. картографічне дослідж.). – К., 1965; Кабузан В.М. Народы России в XVIII в.: Численность и этнический состав. – М., 1963; Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов, 1983.
[13] Rink F. Das Wolhyniendeutschtum // Heimatbuch. – Stuttgart, 1954. – S. 31 – 34; Rink F. Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und Schicksal // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 46 – 47; Stumpp K. Die Pastoren der evangelisch – lutherischen Kirche in Sűdrußland von 1789 – 1910 // Heimatbuch. – Stuttgart, 1960. – S. 81 – 95.
[14] Енциклопедія українознавства / За ред. Кубійовича В. – Париж – Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 1770.
[15] Кулініч І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIIIст. – 1917 р.) // Укр. істор. журн. – 1990. – № 9. – С. 18 – 31; Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. – 1993. – №1; №2; №3 / 12; 1994. – № 1; № 2; № 5 / 12; Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті рр.) // Центр етнополітичних дослідж. НАН України. – К., 1994; Кулініч І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995; Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XXст.). – К., 1997; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект. – К., 2000; Рафальський О.О. Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000.
[16] Бармак М.В. Початок німецької колонізації Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матер. міжнар. наук. конф. – Хмельницький, 1994. – С. 117 – 120; Костюк М.П. Фонди Державного архіву Житомирської області як джерело до історії німецької колонізації на Волині // Житомир в історії Волині та України: Тези Всеукр. наук. краєзн. конф. – Житомир, 1994. – С. 212 – 214; Надольська В.В. Лютеранство на Волині у другій половині XIX ст. // Матер. Всеукр. краєзн. конф. До 130-річчя Житомирської обл. наук. універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996. – С. 115 – 116.
[17] Іващенко О., Поліщук Ю. Житомирщина шляхами історії: Краєзнавчі розвідки. – Житомир, 1997; Поліщук Ю. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999.
[18] Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – поч. XX століття): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1996; Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914): Автореф. дис. ... канд. істор. наук / НАН України. Ін-тут національних відносин і політології. – К. 1997; Костюк М.П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 // Львівський держ. ун-тет ім. І. Франка. – Львів, 1998; Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999.
[19] Костюк М.П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.): Автореф. дис. … канд. істор. наук. – 1998.
[20] Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien: Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994; Schmiedt H. Die evangelisch-lutherische Kirchen in Wolhynien. – Marburg, 1992; Neutatz D. Die "deutsche Frage" im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien: Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856 – 1914). – Stuttgart, 1993.
[21] "Wolhynische Hefte"(Волинські зошити"): В 11 т. Видано історичним товариством "Волинь" у ФРН (М. Візентгайд).
[22] Родина Волынь: [Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины]. Визентхайд – Житомир, 1998 – Т. 17.

Юлія Фесько
Варфоломій Савчук
Дніпропетровськ

НІМЕЦЬКІ ВЧЕНІ ТА ПЕДАГОГИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ "ПЕРШОЇ ХВИЛІ" – ДИНАМІКА НАУКОВОЇ ТА ВИКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1804 – 1825)

У статті розробляється тема становлення науки й освіти на початковому етапі діяльності університетів та участь в цій справі професури, запрошеної з-за кордону.

Проводиться аналіз динаміки перебування німецької професури в Харківському університеті, аналітичний огляд наукової та викладацької діяльності німецьких учених, педагогів, які доклали немало творчих зусиль до процесу становлення й розвитку науки та освіти в Харківському університеті в перші роки його існування.

Подається коротка характеристика діяльності в університеті окремих учених.

In diesem Artikel wird das Thema der Entwicklung der Wissenschaft und der Bildung in der Anfangsphase der Universität erarbeitet und die Teilnahme der Professoren, die aus dem Ausland eingeladen wurden zu dieser Arbeit.

Die Dynamik des Aufenthalts der deutschen Professur in der Charkiwer Universität wird analysiert. Auch wird eine analytische Rundschau der wissenschaftlichen Tätigkeit und Lehrtätigkeit der deutschen Gelehrten, Pädagogen durchgeführt. Diese haben mit viel schöpferischer Mühe dazu beigetragen, dass sich Wissenschaft und Bildung in der Charkiwer Universität in den ersten Begründungsjahren entwickelte.

Початок XIX ст. в історії освіти й науки Російської імперії характеризується активною діяльністю молодого, ліберально налаштованого імператора Олександра I у справі широкого розповсюдження просвітництва в країні. Під патронатом та контролем держави, при її безпосередній, передусім фінансовій участі, були засновані перші російські університети, на які покладалося крім навчальних, просвітницьких та адміністративних функцій, проведення наукової роботи. З тих часів університети стають важливими центрами фундаментальних наукових досліджень.

Проблема розвитку університетської науки й освіти в Україні вивчається нами у контексті загального розвитку науки в Україні, зокрема природничої. Ця проблематика є провідною на кафедрі фізики Дніпропетровського національного університету і знаходиться в руслі розробок, що проводяться Центром досліджень історії і потенціалу науки НАН України. Важливою у цій проблематиці є тема становлення науки й освіти на початковому етапі діяльності університетів та за значної участі у цьому професури, запрошеної з-за кордону.

До останнього часу німецькі професори Харківського університету цікавили вітчизняних дослідників у контексті вивчення ними становлення та розвитку окремих наукових напрямів університетської освіти країни. Досягнення вчених з Німеччини розглядалися паралельно з досягненнями вітчизняних та інших науковців у цих галузях. Такими, зокрема, є роботи А. Ковалівського [1], В. Бартольда [2], Л. Чувпило [3], А. Куликової [4] та ін. Водночас є праці, безпосередньо присвячені науковій творчості відомих діячів науки, зокрема таких, як Й. Шад [5], Х. Роммель [6]. Метою даного дослідження є аналіз динаміки перебування німецької

© Юлія Фесько, Варфоломій Савчук

професури у Харківському університеті, аналітичний огляд наукової й викладацької діяльності німецьких учених, педагогів, які доклали немало творчих зусиль до процесу становлення й розвитку науки та освіти у Харківському університеті у перші роки його існування.

Справа поширення освіти і науки в країні "бывшей доселе единственно созерцательницею опустошений и сражений" [7] зіткнулася з певними труднощами, на зразок нерозуміння населенням необхідності отримувати вищу освіту, але, передусім, з відсутністю необхідної кількості вчених кадрів з якісною підготовкою належного рівня, які могли б зайняти професорські посади у щойно заснованих університетах. Імператор Олександр І бажав створити навчальні заклади на зразок провідних університетів Європи, які славилися своїми вихованцями та наставниками, науковими традиціями: "Він наказав у кожному окрузі заснувати університет за прикладом Оксфордського та Кембріджського, куди приїздять навчатися захищати в парламенті права своєї країни сини перших англійських лордів; за прикладом Гетінгенського, Єнського та інших, куди курфюрсти та князі мають за честь направляти своїх дітей" [8].

Підбір кадрів професорсько-викладацького складу для Харківського університету почався ще задовго до його офіційного відкриття. Необхідних людей шукали як у своїй країні, так і за її межами. Попечитель Харківського навчального округу граф С.О.Потоцький особисто виїздив за кордон з метою "приискания на месте способных людей" [9]. Увага попечителя здебільше була сконцентрована на вчених, що вже зробили собі ім'я в науковому світі, досягли певних висот у своїй країні і могли б підвищити престиж і статус вітчизняного навчального закладу. Причому граф Потоцький був переконаний у перевагах іноземних професорів не лише порівняно з російськими, а й взагалі зі слов'янськими. Ці уподобання попечителя видно з позиції, яку він зайняв у 1810 р. стосовно питання про виклик вчених з Угорщини на вакантні кафедри Харківського університету: "Предложив вашему высокородию (ректору університету) способ к приглашению в университет профессоров из славянской нации через господина проф. Стойковича, я побужден был к сему неоднократными представлениями университета, из коих завсегда усматривал я усугубляющиеся затруднения в вызове способных наставников. Сие самое обстоятельство заставляет меня повторить вновь, что если и ныне университет не имеет надежды пригласить нужное число профессоров из Германии, то по моему мнению, не остаётся другого способа к замещению праздных кафедр, как вызов профессоров из Венгрии..." [10]. Всі його сподівання були пов'язані, перш за все, з професорами з Німеччини. Така позиція попечителя спричиняла у культурному середовищі країни широку дискусію, в якій брали участь і самі іноземні вчені, полеміку стосовно доцільності такої переваги. Зокрема, сучасник описуваних подій, один з німецьких професорів, які працювали у Харківському університеті, Христофор Роммель, так пояснював запрошення німецької професури до Росії: "Всі правителі, які розповсюджували просвітництво у своїх державах, запрошували для цього іноземців... Так учинив Петро Великий і всі його нащадки до Олександра І включно. Всі народи запозичали своє просвітництво у інших, більш вчених народів: перси у мідян, греки у Азії та Єгипті і т.д., нарешті, останнім часом Росія запозичила просвітництво у германців, які привели її до більш високого рівня освіченості" [11].

За даними Рославського-Петровського, із 25 осіб, що почали працювати у щойно заснованому Харківському університеті, у 1805 р. 19 були іноземці, причому 12 з них – німці за походженням [12]. Протягом усього описуваного нами періоду німці були найбільш численним угрупованням серед професорів-іноземців, які закладали фундамент науки і виховували послідовників в університеті. Більшість з них у себе на батьківщині обіймали професорські посади у поважних університетах, були авторами великої кількості наукових робіт, до того ж, переважно, досить молодими за віком. Серед німецьких учених, які потрапили до Харківського університету у "першій хвилі" (1803 – 1805) були Йозеф Ланг, Фердінанд Гізе, Бернард Рейт, Йоганн Шад, Людвіг Шнауберт, Людвіг Ванноті, Яків Матес, Август Шепфлін, Даніїл Шмерфельд, Антон Крюгер, Іван Гамперле, Вілліх, Леопольд Умляуф. Їхньою діяльністю було охоплено значну кількість навчальних дисциплін гуманітарного та природничого циклів (табл. 1).

Таблиця 1

Дисципліни, що їх викладали в Харківському університеті німецькі професори (1803 – 1825) *

Прізвище та ім'я	*Роки роботи в університеті*	*Посада*	*Дисципліни, які викладав*
Ванноті Людвіг	1805 –1819	Ординарний професор фармакології та рецептури	1. Фізична антропологія 2. Анатомія і фізіологія 3. Медична поліція та судова медицина 4. "Врачебное вещественословие" 5. Фармакологія 6. Історія медицини 7. Практична фармація 8. Частина зоології
Вілліх	1803 – 1804	Ординарний професор патології	Помер до початку занять
Гамперле Іван	1803 –1807	Ад'юнкт політичних наук та державної економії	1. Міфологія та історія літератури 2. Історія прав новітніх народів 3. Державне право
Гізе Фердінанд	1804 –1814	Ординарний професор хімії	1. Економіко-технологічна хімія 2. Про неконтрольовані зміни, які відбуваються з тілами на поверхні та всередині землі 3. Загальна хімія 4. Фармацевтична хімія 5. Технологічна хімія 6. Досліди та нові теорії 7. Хімія органічних тіл
Крюгер Мануїл	1803 –1811	Ад'юнкт хімії	1. Загальна мінералогія 2. Фізика
Ланг Йозеф	1803 –1820	Ординарний професор математики та економіст	1. Народна економія та політична арифметика 2. Наука про суспільні прибутки 3. Наука про фінанси 4. Право природне особливе 5. Загальне цивільне та народне право

*Складено за щорічними "Обозрениями публичных преподаваний, имеющих место быть в Императорском Харьковском университете 1803 – 1825 гг."[13]

			6. Поліція та наука про державні прибутки 7. Політична економія 8. Логіка та метафізика 9. Державне господарство 10. Дипломатика
Матес Яків	1804 –1815	Вчитель малювання	1. Малювання 2. Гравірувальне мистецтво
Рейніш Антон та педагогіки	1805 –1811	Ад'юнкт історичних наук	1. Всесвітня історія 2. Географія 3. Давня історія з хронологією 4. Історична пропедевтика 5. Педагогіка та дидактика 6. Загальна енциклопедія 7. Методологія 8. Про спосіб викладати історію
Рейт Бернард	1804 –1824	Ординарний професор права	1. Приватне право 2. Природне, політичне та народне право 3. Новітня історія 4. Публічне право германців, англійців та французів 5. Давня загальна історія 6. Статистика 7. Історія новітніх європейських держав
Умляуф Леопольд	1803 –1807	Професор латинського мовлення та естетики	Предмети своєї кафедри та німецьке мовлення
Шад Йоганн	1804 –1816	Ординарний професор теоретичної та практичної філософії	1. Дослідна психологія 2. Прикладна логіка та метафізика 3. Німецька література 4. Право природне 5. Історія філософії 6. Тлумачення давніх авторів 7. Логіка 8. Прикладна логіка 9. Моральна філософія 10. Німецькі письменники 11. Теорія про склад німецької мови 12. Етика
Шепфлін Август	1803 –1809	Вчитель гравірування	Гравірувальне мистецтво
Шмерфельд Даніїл	1804 –1811	Ад'юнкт статистики та технології	1. Комерційні науки 2. Технологія 3. Англійська мова

Шнауберт Людвіг	1804 –1811	Ординарний професор хімії та металургії	1. Теоретична та практична хімія 2. Загальна хімія

Період до 1812 – 1816 рр. (коли почався масовий відплив німецької професури з університету і країни взагалі) можна вважати розквітом освітньої діяльності іноземних вчених і німців, зокрема в Харківському університеті В цей час тут працюють Христофор Роммель, Людвіг Якоб, Йоганн Гут, А. Таубер, Вільгельм Дрейсіг, Карл Беттігер, Мартін Пільгер, Фердінанд Швейкарт, Карл Нельдехен та ін. Паралельно з викладацькою діяльністю вони займаються науковими розробками, розширюють навчальну базу університету та успішно використовують на практиці свої знання й вміння.

Христофор Роммель, ординарний професор кафедри латинського мовлення та давніх літератур, прибув до Харківського університету в 1811 р. з Марбурга, де обіймав в університеті посаду ординарного професора красномовства та грецької мови Талановитий вчений, знаний у науковому світі своїми працями, недовго пробув у Харкові, проте залишив по собі добру згадку, а його роботи, написані в цей час, і досі залишаються цінним історичним джерелом Знавець 12 мов та давніх літератур, Х. Роммель до 1814 р. викладав у Харківському університеті загальну історію мовлення, “древности римские”, методологію, філологію, тлумачив Саллюстія Югурту, промови Цицерона. У 1812 р. Роммеля було призначено директором Педагогічного інституту, де він викладав дидактику, методологію, теорію і практику педагогічної науки. За три роки перебування в Харкові німецький учений написав близько десяти наукових робіт.

Людвіг Якоб, ординарний професор дипломатики та політичної економії, з 1807 по 1809 рр. викладав систему політичних наук, загальний вступ до політико-камеральних наук, загальну внутрішню політику, державне та народне право, політичну економію. До Харкова Якоб прибув з Галльського університету, де три роки поспіль був ректором. Тут він видав “Основи національної економії або національне господарювання”. – Х., 1809 р. (німецькою мовою).

Професор прикладної математики із Франкфуртського університету Йоганн Гут, відомий більше як кваліфікований астроном, навчав студентів Харківського університету оптиці, механіці та гідравліці, дослідній геометрії, прикладній математиці, астрономії. Він був першим директором астрономічного кабінету в університеті, за його клопотанням у Харкові було облаштовано першу обсерваторію, де вчений визначав географічні широту та довготу; деякий час проводив щоденні метеорологічні спостереження [14].

З 1807 по 1809 рр. професором терапії і клініки у Харківському університеті був Вільгельм Дрейсіг, який крім викладання загальної та особливої патології і терапії, антропології, терапії хронічних хвороб займався приватною практикою. Дрейсіг мав пристойну клієнтуру і вважався добрим лікарем. Автор “Керівництва до патології хронічних хвороб”, “Керівництва до лікарської діагностики та клініки” обіймав посаду університетського лікаря, з 1813 по 1815 рр. був деканом медичного факультету.

У 1805 р. Радою університету професором ветеринарії був запрошений викладач ветеринарії Гессенського університету Мартін Пільгер, “ відомий своєю вченістю”. Діяльність професора Пільгера в перші роки його перебування у Харкові полягала, головним чином, у наукових розвідках та в медичній практиці. Наукові роботи Пільгера торкаються майже виключно лише ветеринарії. Такою є, наприклад, його перша праця харківського періоду “Короткі роздуми про заразу, яка лютує серед рогатої худоби у деяких губерніях”, Радою університету рекомендована до друку. Що стосується медичної практики, вона не обмежувалась лише ветеринарією: проф. Пільгер з самого початку перебування у Харкові почав не тільки практикувати як ветеринар, а й лікувати людей, і настільки успішно, що невдовзі отримав почесну славу серед місцевої публіки [15]. До 1812 р. проф. Пільгер викладав у Харківському університеті загальну й особливу патологію, терапію лихоманок та запалень, загальну органографію, ветеринарну медицину, хронічні хвороби тварин, порівняльну хірургію. Видавав у Харкові журнал “Український домовод”.

Фердінанд Швейкарт, із Гейдельберзького університету, був обраний і затверджений Радою Харківського університету ординарним професором давніх прав у 1811 р. Був деканом морально-політичного відділення, членом правління університету та з 1813 р. – членом цензурного комітету [16]. Викладав права давніх народів, історію римського права, систему римського права, герменевтику, енциклопедію давнього та нового права, методику юридичної науки, тлумачив настанови приватного права Юстиніана.

Першим професором агрономії у Харківському університеті був вчений з Берліна, радник управління королівських маєтків у Померанії, Карл Нельдехен, автор кількох робіт з сільського господарства, що зробили його відомим спеціалістом у цій галузі. До Харкова Нельдехен був запрошений у 1811 р., де викладав до 1818 р. сільське домоводство, науку лісоводства з мистецтвом ловити звірів, агрономію, технологію, природничу історію.

Приблизно з 1816 р. кількість іноземних наставників Харківського університету помітно зменшується, що пов'язано, насамперед, з політичною ситуацією в країні. Зменшується і кількість німецьких учених: вже наприкінці 20-х років на деяких факультетах ми не знаходимо німецьких прізвищ, як це видно зі щорічних Оголошень викладання публічних наук у Харківському університеті (дивись гістограму):

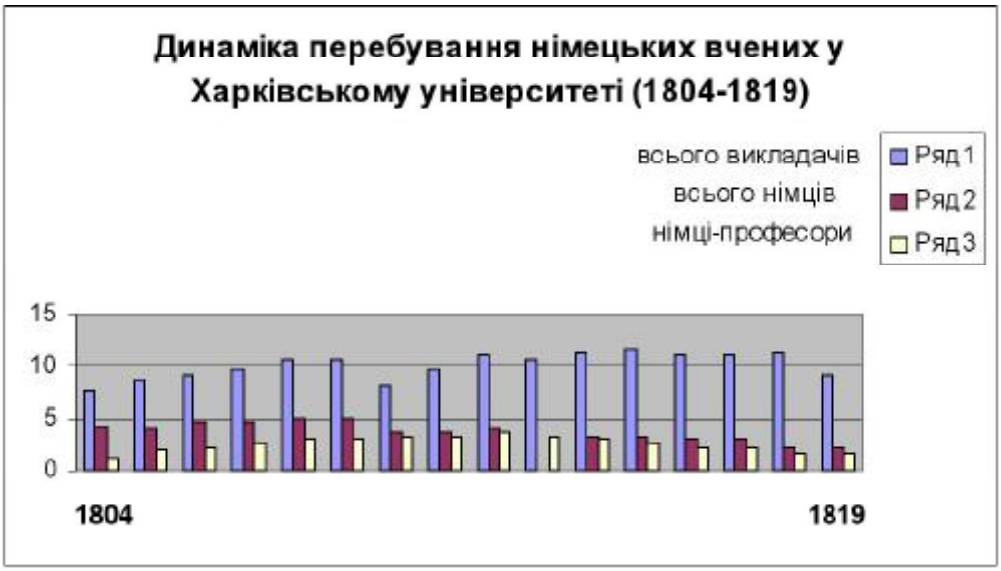

Якщо простежити динаміку перебування німецьких вчених у Харківському університеті, то з гістограми видно, що чисельність їх найбільша у перше десятиліття існування навчального закладу, з піками, які припадають на 1808 та 1809 рр., коли маємо 15 викладачів, німців за походженням. Примітним є той факт, що у 1811 – 1814 рр. вихідці з Німеччини займали майже виключно професорські посади, крім посади вчителя малювання, який також був німцем. Починаючи з 1815 – 1816 рр. відстежується стійка тенденція до зменшення кількості німців в університеті, вже у 1819 р. їх лише 7, але якісне співвідношення професорів і викладачів залишається практично тим самим. При побудові малюнка використано таблицю Рославського-Петровського [17] та результати власного аналізу.

Проте на цьому не завершується діяльність німецької професури в університеті Харкова. Надалі тут плідно працювали Іван Кронеберг – професор та ректор університету; відомий сходознавець Бернард Дорн; Адріан Блументаль – професор акушерства та терапії; Фрідріх Ган – ординарний професор кафедри акушерства, жіночих та дитячих хвороб; Герман Брандейс – професор кафедри терапії; Адольф Струве – професор кафедри теоретичної хірургії; Фрідріх Альбрехт, Павло Ейнбродт, Карл Фойгт.

Досить вагомою проблемою, пов'язаною з діяльністю німців в університеті, було незнання ними російської мови, що значно ускладнювало навчальний процес, адже викладання велося латиною, німецькою або французькою мовами, які студенти знали слабо, чи й взагалі не знали. Наприклад, як повідомляє російський біографічний словник, "через незнання російської

мови Дрейсіг був поганим лектором, але роботи його цінувались" [18]. Незважаючи на це, окремі професори мали широку практику в місті (Мартін Пільгер), зуміли виховати достойних учнів і послідовників. Професор хімії Ф. Гізе помітив і допомагав розвивати талант у майбутніх професорів того ж університету – Сухомлинова та Комлишинського. Першою філософською "школою" в усій Російській імперії називають літературну діяльність учнів Й.Шада [19]. Вивченням діяльності учнів та послідовників проф. Шада в Україні займався Д. Чижевський, який звертав увагу на впливи філософських ідей Й. Шада в друкованих працях Г. Хлапоніна, Гриневича, П. Ковалівського, А. Гевлича, П. Бразоля, Гесса-де-Кальве, Ст. Єсикорського, П. Любавського, І. Любачинського, А. Дудровича [20]. З-під пера учнів Й. Шада, пише Д. Чижевський, вийшло не менше 15 друкованих творів на теми філософії, естетики, філософії права тощо. На актах університету читалися виклади на теми модерної філософії Шелінга, Канта... Дехто з учнів Й. Шада залишив помітний слід в історії української думки. До них належали, наприклад, А. Гевлич (автор праць з естетики) ; М. Білоусов, пізніше вчитель Гоголя в Ніжині; наступник Шада на кафедрі підкарпатець А. Дудрович; Гесс-де-Кальве, письменник, що писав на українські теми.

Оцінка наукової та викладацької діяльності німецьких учених не буде об'єктивною, якщо не відзначити дійсно невдалі "придбання" Харківського університету. Однією з таких "невдач" було викладання логіки та етики ад'юнктом Грінбергом, який, судячи з відгуків сучасників, "зовсім не був підготовлений до професорського звання і не мав ніяких знань" [21]. С.П. Геєвський, один із слухачів його курсу, писав у автобіографії: "Це була досить визначна особа: власне він був лектором німецької мови, російською майже нічого не знав, але по смерті проф. Дудровича йому було доручено викладання логіки та етики. Що він тлумачив, зовсім ніхто не розумів, та і сам він, здається, не усвідомлював значення своїх слів, тому що досить часто зупинявся, не закінчивши фразу, і вибачався, що не може пояснити. Звичайно, ми всі сміялися і лекція наша була веселою розвагою" [22].

Згадаємо у зв'язку з цим й іншого професора (хоча він і не належав до представників "першої хвилі"). З 1828 по 1837 рр. в університеті на посаді ординарного професора працював Ернест Маурер, який, за згадками, "при всій його славній і навіть зворушливій старанності" був мало корисним для студентів [23]. М.Костомаров у автобіографії зазначає: " грецьку мову викладав якийсь німець Маурер, який досконало знав свій предмет, але погано володів російською мовою і даром викладати якою б то не було мовою" [24]. Це було приводом для його звільнення у відставку.

Про К. Нельдехена знаходимо наступну інформацію: "Запрошення Нельдехена не було придбанням для університету і у всіх відношеннях виявилось невдалим. Наприкінці своєї недовгої професорської діяльності Нельдехен зовсім перестав цікавитись навчальною справою, брався за різного роду афери, потрапляв до неприємних історій та в кінці кінців став пиячити і змушений був вийти у відставку" [25].

Особливості тогочасного Харківського клімату, повсякденного життя, з його просто жахливою, особливо для німців, антисанітарією, були однією з причин багатьох смертей учених. У своїх спогадах Х. Роммель писав: "Нездоровий клімат Харкова, розташованого між двома річками (Лопань та Харків), у яких щорічно застоюється вода, а також лихоманка, притаманна цьому місту, де навесні під час дощів на вулицях накопичувалась така глибока багнюка, що ми повинні були відпускати студентів на "брудні канікули" у зв'язку з грязюкою на вулицях"[26]. Досить багато німецьких учених з "першої хвилі" померло невдовзі по прибутті до Харкова: Вілліх, професор патології, прибув у 1803 р., помер у лютому 1804 р. від гнилого запалення; професор Умляуф помер у 1807 р. від нервового запалення; А. Шепфлін помер 1809 р. у віці 34 років; через нездоровий клімат у 1805 р. помер ад'юнкт Барендт, через ту ж саму причину близько 1819 р. помер професор Ланг; професор Л. Ванноті, який помер у віці 45 років, у Харкові постійно хворів лихоманкою; у 1812 р. помер ад'юнкт А. Рейніш; тифозна епідемія підкосила у 1811 р. професора Шмерфельда. Подали у відставку з приводу хвороби П. Ейнбродт, К. Побст, М. Крюгер, Р. Беккер. Переведені до інших університетів Росії Ф. Гізе, Й. Гут – до Дерптського, Б. Дорн – до Санкт-Петербурзького. Професора А. Блументаля призначено головним лікарем Голіцинської лікарні в Москві, професора Л. Якоба – членом фінансової частини у Комісії про закони в Петербурзі. Залишили межі країни Й. Шад, Х. Роммель, Ф. Швейкарт.

За час перебування у Харківському університеті німецькі вчені привнесли свої особливості викладання навчальних дисциплін, стиль наукової роботи, дух і традиції класичних німецьких університетів. Вони, в основному, вирізнялися працелюбністю (в описуваний період німецькими вченими тільки на урочистих зібраннях університету було виголошено близько 20 промов, лише в університетській типографії надруковано декілька десятків наукових робіт); розважливістю, вміли розгледіти талант та здібності своїх вихованців і допомагали їх розвивати. Нинішнє покоління вчених та студентів Харківського університету можуть небезпідставно пишатися тим, що саме в початковий період становлення і розвитку університету в ньому серед викладачів трудилися вчені зі світовими іменами, зокрема й з університетів Німеччини.

Проведене дослідження дає можливість чи не вперше відстежити динаміку перебування німецької професури "першої хвилі" у Харківському університеті, виявити той комплекс наукових досліджень, що були їй притаманні та скласти уявлення про основні напрями їхньої наукової діяльності.

Перспектива подальших досліджень випливає вже з того факту, що за нашими попередніми підрахунками, проведеними з використанням значної кількості джерел та історіографічних матеріалів, у першій половині XIX ст. в Харківському університеті працювало загалом близько 40 вчених – німців за походженням, певна частина яких повернулася на батьківщину, деякі були переведені до інших університетів Російської імперії, дехто помер у Харкові. Подальша робота з більш досконалого й широкого опрацювання документальних джерел дасть нові факти і значно розширить наші уявлення про діяльність німецької професури у Харківському університеті першої половини XIX ст.

---

[1] Ковалівський А.П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVII – XX віках // Антологія літератур Сходу. – Х., 1961. – С. 24 – 31.

[2] Бартольд В.В. Обзор деятельности факультета восточных языков // Бартольд В. Сочинения –Т. 9. – М., 1977. – С. 43.

[3] Чувпило Л. Начальный этап истории Харьковского университетского востоковедения (1805 – 1835) // Вісник ХДУ. – № 441. – Історія. – Х., 1999. – С. 279 – 288.

[4] Куликова А. Дорн и университетское востоковедение в России // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 2. – С. 220 – 228.

[5] Савчук В.С. Й.Шад – представник німецької класичної філософії у Харківському університеті // Вопросы германской истории. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 100 – 109; Мамалуй О., Абашник В. Рецепція філософії по-харківськи // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т.3. – Х., 1994. – С. 28 – 44.

[6] Полякова Н.В. Международное сотрудничество университетов России в XIX веке // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 6. – С. 186 – 204.

[7] Потоцкий С. О благодетельной цели преобразования в России училищ // Речи, говоренные в торжественном собрании 17 янв. 1805 г. при открытии Харьковского университета. – Х., 1806. – С. 13.

[8] Там само. – С. 12.

[9] Рославский-Петровский А. Об учёной деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования // ЖМНП. – 1855. – № 7. – С. 2.

[10] Лавровский Н. Каразин В.Н. и открытие Харьковского университета // ЖМНП. – 1872. – № 2. – С. 200.

[11] Роммель Х. О преимуществе и силе истинного и совершенного просвещения // Речи, произнесённые в торжественном собрании имп. Харьковского университета, бывшем 30 авг. 1811г. – Х., 1811. – С. 48.

[12] Рославский-Петровский А. Вказ. праця. – С. 4 – 5.

[13] Обозрение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806 – 1825 гг. – Х., (ежегодное издание).

[14] Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. проф. Осипова И. и проф. Багалея Д. – Х., 1908. – С. 61.

[15] Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. проф. Скворцова П. и проф. Багалея Д. – Х., 1905 – 1906. – С. 303.

[16] Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) /Под ред. проф. Чубинського и проф. Багалея. – Х., 1908. – С. 166.

[17] Рославский-Петровский А. Вказ. праця. – С. 4.

[18] РБС : Дабелов – Дядьковский / Под ред. Шумигорского Е. – СПб., 1905. – С. 679.

[19] Чижевський Д. Значіння Харківського університету в українському духовному житті // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 3. – С. 100.

[20] Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк, 1991. – С. 73.
[21] Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) – Х., 1908. – С. 37.
[22] Геевский С. Автобиография // Киевская старина. – 1804. – Т. 45. – № 4. – С. 35.
[23] Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) – С. 172.
[24] Роммель Х. Спогади про моє життя та мій час. – Х., 2001. – С. 93.
[25] Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) – С. 199.
[26] Роммель Х. Вказ. праця. – С. 126.

НАШІ АВТОРИ

БАРАНКОВ Олег – доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

БАЧИНСЬКА Олена – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечнікова.

БЄЛІКОВА Марина – викладач Запорізького державного медичного університету.

БОБИЛЬОВА Світлана – кандидат історичних наук, професор, завідуюча кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету.

ВЕНГЕР Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету.

ВИННИЧЕНКО Ігор – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка, директор Інституту дослідження діаспори.

ВИННИЧЕНКО Дмитро – студент 3 курсу географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ГОРБАНЬ Тетяна – кандидат історичних наук, наукових співробітник відділу національних меншин Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України.

ДИНГЕС Олександр – член правління Асоціації німців України, голова президії Об'єднання етнічних співтовариств Донецької області, голова правління Донецького обласного національно-культурного товариства німців "Відергебурт", докторант кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету.

ДИНГЕС Юлія – співзасновник Об'єднання "Німецька молодь в Україні", керівник німецького молодіжного клубу при Донецькому обласному центрі німецької культури, начальник відділу міжнародних зв'язків Донецького університету економіки і права, здобувач кафедри політології Донецького національного університету.

ДІАНОВА Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри України Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова.

ІВАНЬКОВ Ігор – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КАЙГЕР Валерій – кандидат психологічних наук, доцент Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова, голова Міжнародної організації "Товариство німців "Відергебурт" України, віце-президент Асоціації німців України.

КРИШИНА Наталія – аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КУЛЯ Федір – старший викладач кафедри німецької філології Ужгородського національного університету.

ЛАЗАР Наталія – асистент кафедри політології та соціології Чернівецького національного університету.

ЛЯХ Катерина – аспірант кафедри новітньої України Запорізького державного університету.

МАКАРЕНКО Наталія – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України.

МЕЛЬНИЧУК Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник проректора з навчальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МИРОНЕЦЬ Надія – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, виконуюча обов'язки завідуючого відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

НАДОЛЬСЬКА Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки.

ОГУЙ Олександр – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри англійської мови Чернівецького національного університету.

ПАНАСЮК Віктор – старший викладач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського державного університету імені Лесі Українки.

ПЕТРИЩЕ Петро – перший секретар Представництва МЗС України в Ужгороді.

ПЕЧЕНІЖСЬКА Ольга – інженер-картограф відділу національних меншин Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України.

САВЧЕНКО Григорій – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

САВЧУК Варфоломій – доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету.

САМОЙЛЕНКО Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя.

СИВОЛАПОВ Василь – старший викладач кафедри архівознавства факультету історії та політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Луганськ).

СОКИРКО Олексій – кандитдат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

СТЕЛЬМАХ Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

СТЬОПЧЕНКО Елла – співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

СУЛІМЕНКО Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної освіти Державного агро-екологічного університету (Житомир).

ФЕСЬКО Юлія – аспірантка кафедри фізики Дніпропетровського національного університету.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 16

Німці в етнокультурному просторі України

Ethnische Geschichte der Völker Europas

Nr.16

Deutsche in der ethnisch kulturellen Freiheit der Ukraine

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка
Технічний редактор Ірина Коваль

Підписано до друку 12.05.2004. Формат 61x86/8.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 20.
Тираж 300.

Видавництво "УНІСЕРВ"
03022, Київ, вул. Васильківська, 36